

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
Π.Μ.Σ. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ
ΗΛΙΚΙΑ**

ΖΕΪΜΠΕΚΑΚΗ ΕΥΘΑΛΙΑ

ΡΕΘΥΜΝΟ, 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	X
Περίληψη	XI

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΙΛΙΑ

1.1	Εισαγωγή	1
1.2	Φιλοσοφικές προσεγγίσεις της φιλίας	1
1.2.1	Η φιλία στην αρχαία ελληνική σκέψη	1
1.2.2	Η φιλία στο έργο του Αριστοτέλη	3
1.2.3	Οι απόψεις των Πυθαγόρειων και των Επικούρειων για τη φιλία	6
1.2.4	Η φιλία στο έργο του Κικέρωνα	6
1.3	Συζήτηση	7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΙΛΙΑ

2.1.	Εισαγωγή	11
2.2	Η έννοια της φιλίας	11
2.3	Οι απόψεις του Jean Piaget για τις σχέσεις συνομηλίκων	12
2.4	Η θέση του Lawrence Kohlberg	14
2.5	Ο George Mead και η Θεωρία της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης	15
2.6	Ο Harry Stack Sullivan και η έννοια της φιλίας	16
2.7	Η Ανάλυση Κοινωνικής Προοπτικής του Robert Selman	17
2.8	Οι θεωρίες των Bigelow και Damon	19
2.9	Συζήτηση	20

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΡΕΦΙΚΗ ΚΑΙ ΝΗΠΙΑΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

3.1.	Εισαγωγή	23
3.2	Οι πρώτες κοινωνικές συναλλαγές του βρέφους	23
3.3	Η θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας του Colwyn Trevarthen	27
3.4	Η αλληλεπίδραση του βρέφους με συνομηλικούς	30
3.5	Η φιλία κατά τη νηπιακή ηλικία	31
3.6	Οι σχέσεις των νηπίων με την ομάδα των συνομηλικών	32
3.7	Το παιχνίδι ως σημείο αναφοράς στις φιλίες των νηπίων	35
3.8	Ο ρόλος του φανταστικού συντρόφου-φίλου στις κοινωνικές σχέσεις των νηπίων	38
3.9	Χαρακτηριστικά των φιλικών σχέσεων στη νηπιακή ηλικία	39
3.10	Συζήτηση	41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

4.1	Εισαγωγή	44
4.2	Οι φιλικές σχέσεις στην παιδική ηλικία	44
4.3	Ποιοτικά χαρακτηριστικά της φιλίας	47
4.3.1	Η συντροφικότητα στα πλαίσια μιας παιδικής φιλικής σχέσης	49
4.3.2	Η προσφορά βοήθειας ενθαρρύνει τις φιλικές σχέσεις	50
4.3.3	Οι συγκρούσεις και η διαχείριση των συγκρούσεων στις φιλικές σχέσεις	51
4.3.4	Η οικειότητα ως ενισχυτής μιας παιδικής φιλίας	52
4.3.5	Η ασφάλεια ως θετικός δείκτης πρόγνωσης στις παιδικές φιλίες	53
4.4	Διαφυλικές διαφορές στην παιδική φιλία	53
4.5	Ο λειτουργικός ρόλος της φιλίας στην παιδική ηλικία	55

4.6	Συζήτηση	56
-----	----------	----

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ :ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

5.1	Εισαγωγή	58
5.2	Στόχοι και υποθέσεις της έρευνας	58
5.3	Δείγμα	58
5.4	Διαδικασία Συλλογής Δεδομένων	59
5.5	Εργαλείο Συλλογής Δεδομένων	60
5.6	Στατιστική Ανάλυση	64

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

6.1	Εισαγωγή	67
6.2	Συντροφικότητα	67
6.3	Ισόρροπη Σχέση	69
6.4	Σύγκρουση	71
6.5	Βοήθεια	73
6.5.1	Αμοιβαία Βοήθεια	75
6.5.2	Προστασία από Θυματοποίηση	77
6.5.3	Καθοδήγηση	79
6.6	Ασφάλεια	81
6.6.1	Υπέρβαση Προβλημάτων	83
6.6.2	Αξιόπιστη Συμμαχία	85
6.7	Οικειότητα	87
6.7.1	Συναισθηματικός Δεσμός	89
6.7.2	Ανακλώμενη Εκτίμηση	71
6.8	Συσχετίσεις	93

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: ΣΥΖΗΤΗΣΗ	
7.1 Εισαγωγή	94
7.2 Η παρουσία των ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας	94
7.3 Διαφορές κατά φύλο	97
7.4 Διαφορές ηλικίας και αλληλεπίδρασης φύλου-ηλικίας	98
7.5 Οι διαστάσεις της φιλίας	101
7.5.1 Συντροφικότητα: ο ακρογωνιαίος λίθος μιας φιλίας	101
7.5.2 Ισόρροπη Σχέση: μια μεταβλητή με <i>αμφίβολο κύρος</i>	106
7.5.3 Σύγκρουση: «τροχοπέδη» ή βασική ποιότητα της παιδικής φιλίας;	107
7.5.4 Βοήθεια: μια εμπειρία που βασίζεται στην αμοιβαιότητα	110
7.5.5 Ασφάλεια: απαραίτητη συνιστώσα μιας φιλίας	113
7.5.6 Οικειότητα: πυρηνικό χαρακτηριστικό της φιλίας	114
7.6 Συμπερασματικά	119
7.7 Περιορισμοί της έρευνας-Προτάσεις για μελλοντική διερεύνηση	125
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ (Ερευνητικό Εργαλείο)	127
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	134
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	138

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1. Το δείγμα κατά φύλο και ηλικία	59
Πίνακας 2. Δείκτες αξιοπιστίας α Cronbach για την κάθε κλίμακα και υποκλίμακα στις μελέτες που χρησιμοποίησαν το ερωτηματολόγιο Friendship Quality Scale.	66
Πίνακας 3. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της συντροφικότητας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	67
Πίνακας 4. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της συντροφικότητας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	68
Πίνακας 5. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ισόρροπης σχέσης κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	69
Πίνακας 6. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ισόρροπης σχέσης κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	69
Πίνακας 7. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της σύγκρουσης κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	71
Πίνακας 8. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της σύγκρουσης κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	71
Πίνακας 9. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της βοήθειας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	73
Πίνακας 10. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της βοήθειας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	73
Πίνακας 11. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της αμοιβαίας βοήθειας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	75
Πίνακας 12. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της αμοιβαίας βοήθειας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	75
Πίνακας 13. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της προστασίας από θυματοποίηση κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	77
Πίνακας 14. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της προστασίας από θυματοποίηση κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	77
Πίνακας 15. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της καθοδήγησης κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	79
Πίνακας 16. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της καθοδήγησης κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	79

Πίνακας 17. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ασφάλειας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	81
Πίνακας 18. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ασφάλειας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	81
Πίνακας 19. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της υπέρβασης προβλημάτων κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	83
Πίνακας 20. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της υπέρβασης προβλημάτων κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	83
Πίνακας 21. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της αξιόπιστης συμμαχίας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	85
Πίνακας 22. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της αξιόπιστης συμμαχίας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	85
Πίνακας 23. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της οικειότητας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	87
Πίνακας 24. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της οικειότητας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	87
Πίνακας 25. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις του συναισθηματικού δεσμού κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	89
Πίνακας 26. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις του συναισθηματικού δεσμού κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	89
Πίνακας 27. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ανακλώμενης εκτίμησης κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.	91
Πίνακας 28. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της <i>ανακλώμενης εκτίμησης</i> κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.	91
Πίνακας 29. Συνάφειες (Pearson r) μεταξύ των ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας.	93
Πίνακας 30: Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις των ποιοτικών διαστάσεων και υπο-διαστάσεων της φιλίας στο σύνολο του δείγματος.	94
Πίνακας 31: Μ.Τ. των ποιοτικών διαστάσεων και υπο-διαστάσεων της φιλίας κατά φύλο και τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης.	97
Πίνακας 32: Αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στις αλληλεπιδράσεις φύλου- ηλικίας.	99

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

Γράφημα 1: Κατανομή των μέσων τιμών της συντροφικότητας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	68
Γράφημα 2: Κατανομή των μέσων τιμών της ισόρροπης σχέσης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	70
Γράφημα 3: Κατανομή των μέσων τιμών της σύγκρουσης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	72
Γράφημα 4: Κατανομή των μέσων τιμών της βοήθειας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	74
Γράφημα 5: Κατανομή των μέσων τιμών της <i>αμοιβαίας</i> βοήθειας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	76
Γράφημα 6: Κατανομή των μέσων τιμών της θυματοποίησης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	78
Γράφημα 7: Κατανομή των μέσων τιμών της καθοδήγησης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	80
Γράφημα 8: Κατανομή των μέσων τιμών της ασφάλειας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	82
Γράφημα 9: Κατανομή των μέσων τιμών της υπέρβασης προβλημάτων κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	84
Γράφημα 10: Κατανομή των μέσων τιμών της αξιόπιστης συμμαχίας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	86

Γράφημα 11: Κατανομή των μέσων τιμών της οικειότητας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	88
Γράφημα 12: Κατανομή των μέσων τιμών του συναισθηματικού δεσμού κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	90
Γράφημα 13: Κατανομή των μέσων τιμών της ανακλώμενης εκτίμησης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).	92
Γράφημα 14. Μέσες τιμές των ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας στο σύνολο του δείγματος (κόκκινο= Οικειότητα, πράσινο= Βοήθεια, μπλε= Ασφάλεια, κίτρινο= Συντροφικότητα, καφέ= Ισόρροπη Σχέση, φαιό= Σύγκρουση).	94

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους εκείνους που με την καθοδήγηση και την ουσιαστική συμβολή τους υπήρξαν αρωγοί στην εκπόνηση της μεταπτυχιακής μου εργασίας.

Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω τις πιο θερμές μου ευχαριστίες στον καθηγητή Αναπτυξιακής Ψυχολογίας και Επιστημολογίας της Ψυχολογίας κ. Γιάννη Κουγιουμουτζάκη, ο οποίος έφερε την κύρια ευθύνη της καθοδήγησης μου στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Τον ευχαριστώ ιδιαίτερα για την επιστημονική και ηθική υποστήριξη που μου παρείχε καθ' όλη τη διάρκεια του εγχειρήματος αυτού καθώς και για την εμπιστοσύνη που περιέβαλε το πρόσωπο μου.

Ευχαριστώ, επίσης, θερμά τον καθηγητή Στατιστικής και Πρόεδρο του Τμήματος Θερμοκηπιακών Καλλιέργειών και Ανθοκομίας του ΤΕΙ Ηρακλείου κ. Γιώργο Μαρκάκη, για την ουσιαστική συνδρομή του και τις πολύτιμες υποδείξεις του στη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων.

Ευχαριστώ θερμά τη Λέκτορα Αναπτυξιακής Ψυχολογίας κ. Βασιλική Τσούρτου, για τις εποικοδομητικές υποδείξεις της στο θεωρητικό μέρος της εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Αναπληρωτή Καθηγητή Κοινωνικής Ανθρωπολογίας κ. Γιώργο Νικολακάκη, για τις πολύτιμες συμβουλές του. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης στη συνάδελφο Μαρία Παναγιωτάκη, για την ηθική συμπαράσταση και για τις συμβουλές που με αστείρευτη προθυμία μου παρείχε.

Ευγνωμονώ τα παιδιά και στους εκπαιδευτικούς των σχολείων για την εθελοντική συνεργασία τους και για το χρόνο που διέθεσαν, καθιστώντας εφικτή την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Τέλος, πολλά ευχαριστώ θα ήθελα να εκφράσω στο σύζυγο και την οικογένεια μου, οι οποίοι ήταν δίπλα μου και μοιράστηκαν τις αγωνίες μου, τις δύσκολες αλλά και τις ευχάριστες στιγμές που βίωσα σε όλη την πορεία της ενασχόλησής μου με την παρούσα διπλωματική εργασία. Η ενθάρρυνση και η στήριξή τους αποτέλεσε εφελτήριο για την ολοκλήρωση της προσπάθειάς μου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα διπλωματική εργασία έγινε μια προσπάθεια να προσδιοριστούν οι ποιότητες των φιλικών σχέσεων στη μέση παιδική ηλικία καθώς και τα όρια του μετρικού εργαλείου που χρησιμοποιήθηκε για την ανίχνευση των ποιοτήτων αυτών.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται ορισμένες φιλοσοφικές θεωρήσεις που έχουν διαπραγματευτεί τη φιλία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρατίθενται κάποιες ψυχολογικές θεωρήσεις που σχετίζονται με τη φιλία.

Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφονται θεωρίες και ερευνητικά δεδομένα που αφορούν στη φιλία κατά τη διάρκεια των βρεφικών και νηπιακών χρόνων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται εκτενής αναφορά σε αποτελέσματα ερευνών που έχουν προκύψει κατά τη διερεύνηση της φιλίας, κατά την παιδική ηλικία.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι στόχοι της έρευνας, η μεθοδολογία, δίνοντας πληροφορίες για το δείγμα, τη διαδικασία συλλογής δεδομένων και για το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε.

Στο έκτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Στο έβδομο κεφάλαιο γίνεται συγκριτική και κριτική ερμηνεία των ευρημάτων και η εργασία τελειώνει με προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΙΛΙΑ

1.1 Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται οι απόψεις φιλοσόφων που ασχολήθηκαν με το ζήτημα της φιλίας, καταδεικνύοντας τη σπουδαιότητά της. Πιο συγκεκριμένα, αφού γίνεται μια γενική αναφορά στις απόψεις αρχαίων Ελλήνων στοχαστών για τη φιλία, εστιάζουμε στο έργο των Πυθαγορείων, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, των Επικούρειων και του Κικέρωνα.

1.2 Φιλοσοφικές προσεγγίσεις της φιλίας

Είναι γεγονός ότι στον αρχαίο ελληνικό κόσμο καμία Φιλοσοφική Σχολή δεν παρέλειψε να εξετάσει το ζήτημα της φιλίας (Θεοδωρίδης, 1981). Πολλοί αρχαίοι φιλόσοφοι έχουν διατυπώσει στα συγγράμματα τους μικρές πραγματείες με θέμα τη φιλία (Ησιόδος: *Έργα και Ημέραι*, Πλάτων: *Νόμοι*, Ξενοφών: *Απομνημονεύματα*). Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* και ο Πλάτων στους *Νόμους*, υποστήριξαν ότι η φιλία (η οποία ταυτίζεται με την αρετή) είναι ο κατεξοχήν τύπος σχέσης που μπορεί να αναπτυχθεί σε μια ελεύθερη πολιτεία. Ο Κικέρων στο έργο του *Περί Φιλίας* ενισχύει την παραπάνω άποψη, υποστηρίζοντας ότι η αληθινή φιλία παρατηρείται μόνο μεταξύ ενάρετων ανθρώπων. Αντλώντας στοιχεία από την παραγωγή των ποιητών και των ρητόρων και επηρεασμένοι από τη λαϊκή σκέψη, οι φιλόσοφοι πάσχισαν να αποτυπώσουν την έννοια της βαθιάς και ενάρετης φιλίας, διακρίνοντας την ιδανική φιλία από άλλες διαδεδομένες μορφές φιλίας.

1.2.1 Η φιλία στην αρχαία ελληνική σκέψη

Ο Εμπεδοκλής υποστηρίζει ότι «ο φίλος είναι ο όμοιος, ομοίου» και ότι «όλα όσα είναι στέρεα οφείλουν τη συνοχή τους στη φιλότητα, δηλαδή στην αγάπη». Ο Ηράκλειτος, από μια διαφορετική οπτική, ισχυρίζεται ότι «τα

ενάντια είναι φίλοι μεταξύ τους, επειδή κάθε όν επιθυμεί αυτό που του λείπει κατά φυσικό τρόπο» (βλ. σχ. Κικέρωνας, 1997, σ. 33-34). Οι Strohmeier & Westbrook (2004) εικάζουν ότι ο Πυθαγόρας στα *Χρυσά έπη*, θέτει το πρότυπο του ιδανικού φίλου, του φίλου που θα πρέπει να επιλέγεται μεταξύ άλλων και θα πρέπει να υπερέχει σε αρετές. Για τους Πυθαγόρειους η συντροφικότητα και η φιλία είχαν ύψιστη σημασία. Κατά αυτούς, στη φιλία απαιτούνταν τρεις προϋποθέσεις: η αρετή, η οικειότητα και η χρηστότητα. Ο ίδιος ο Πυθαγόρας προέτρεπε τους μαθητές του να αναπτύξουν φιλία μεταξύ τους, και λέγεται ότι όταν κάποτε ερωτήθηκε «τι εστί φίλος» εκείνος απάντησε «το άλλο εγώ». Ο Σωκράτης παρουσιάζει τη φιλία ως «μια σχέση ενός ατελούς όντος προς έναν άλλο που τον θεωρεί καλό». Ουσιαστικά, υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος επιθυμεί αυτό που του λείπει, αυτό προς το οποίο είναι «ενδεής», ονομάζοντας το «οικείο», πιστεύοντας ότι στον «αγαπώντα» και τον «αγαπώμενο» υπάρχει μια οικειότητα στο χαρακτήρα, στην ψυχολογία, στην εμφάνιση ή στα ήθη (Βλαστός, 1994). Ο Ξενοφών, στο έργο του *Απομνημονεύματα* (2.6.1.-2.6.5), αναφέρεται εκτενώς στη σημασία της αληθινής φιλίας και στα κριτήρια επιλογής φίλων, παραθέτοντας ανάμεσα σε άλλα τον εκτενή διάλογο του Σωκράτη με τον Κριτόβουλο, γιο του Κρίτωνα. Ανάλογη είναι και η στάση του Πλούταρχου, που εξυμνεί την αληθινή φιλία, ισχυριζόμενος ότι «όποιος δεν απέκτησε αληθινό φίλο στη ζωή του, ακούμπησε τον κόσμο τούτο μόνο επιφανειακά». Ο ίδιος κάνει λόγο για μια κοινή ψυχή μεταξύ φίλων, που δεν πρέπει να μοιραστεί σε πολλούς, γιατί τότε θα εξασθενήσει τελείως (βλ. σχ. Παναγιωτάκη, 2010).

Ο Πλάτων εξετάζει το ευγενές συναίσθημα της φιλία στο έργο του *Λύσις* αλλά και σε επόμενα έργα του (*Συμπόσιο*, *Φαίδρος*) (βλ. σχ. Παναγιωτάκη, 2010). Υποστηρίζει ότι ο «έρως» είναι ουσιαστικά η αιτία σύναψης μιας φιλίας, καθώς μια γνήσια σχέση σφυρηλατείται με βάση κοινές αξίες και ιδέες. Πρόκειται για μια διαδικασία όπου οι συμπορευόμενοι επιλέγουν άτομα που γίνονται φίλοι τους και πλέον συνδέονται με δεσμούς φιλίας (Κισσάβου, 1965). Τόσο ο Πλάτων όσο και ο Αριστοτέλης υποστήριξαν ότι η φιλία είναι ένας τύπος σχέσης που μπορεί να ευδοκιμήσει και να αναπτυχθεί μόνο σε μια

ελεύθερη κοινότητα (Καστοριάδης, 2008) και ότι το πολίτευμα της τυραννίας δεν μπορεί να ανεχθεί τη «φιλίαν» (Πλάτων, *Πολιτεία*, I, 576a; Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Θ', 1161a). Ο άνθρωπος που επιβάλλει το τυραννικό καθεστώς εχθρεύεται τη δημιουργία ισχυρών δεσμών μεταξύ των ανθρώπων και έτσι η φιλία δεν μπορεί να ευδοκιμήσει σε ένα τυραννικό καθεστώς (Καστοριάδης, 2008). Η φιλία για τον Πλάτωνα είναι άμεσα συνυφασμένη με την πολιτική. Οι απόψεις του έχουν ως μοναδικό προσανατολισμό την «ευδαιμονία» των πολιτών και του κοινωνικού συνόλου, έχοντας ως κυβερνήτη αυτής της πορείας έναν ενάρετο ηγέτη. Κατά τον Πλάτωνα, η δικαιοσύνη «φέρει την τάξη στις πόλεις μας και δημιουργεί έναν δεσμό φιλίας και ενότητας» και η επιδίωξη της δικαιοσύνης οδηγεί στην ομοφροσύνη, την ομόνοια και τη φιλία. (Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 322c, *Πολιτεία*, 351d).

1.2.2 Η φιλία στο έργο του Αριστοτέλη

Ο άνθρωπος έχει χαρακτηριστεί από τον Αριστοτέλη ως «κοινωνικό όν», ως «αγγελία φύση», θέση που έχει επιβεβαιωθεί μέσα από σύγχρονες έρευνες (Κουγιουμουτζάκης, 2008). Κατά τον Αριστοτέλη, εκ φύσεως, τείνουμε να συναναστρεφόμεστε και να επικοινωνούμε με τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, αναζητώντας τον άλλο μας εαυτό, αυτόν που θα αποτελέσει το φίλο μας (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε', 1135a).

Ο Αριστοτέλης αφιερώνει δύο από τα δέκα βιβλία των *Ηθικών Νικομαχείων*, το όγδοο και το ένατο, στη φιλία (βλ. *Ηθικά Νικομάχεια*, σ. 429). Επίσης, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται εκτενώς το ζήτημα της φιλίας σε ένα ολόκληρο βιβλίο των *Ηθικών Ευδημίων* (Βιβλίο Η'), ενώ στη *Ρητορική* και στα *Πολιτικά* προσεγγίζει ακροθιγώς το ηθικό ζήτημα της φιλίας. Η φιλία, για τον Αριστοτέλη, ορίζεται ως «ενεργή και αμοιβαία ευμένεια» και αποτελεί αρετή ή προϋπόθεση της αρετής, που κρίνεται ως απαραίτητο στοιχείο στη ζωή του ανθρώπου (*Ηθικά Νικομάχεια*, Θ', 1155a). Με βάση αυτά τα κίνητρα και τους σκοπούς της φιλίας, ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη φιλίας: τη φιλία «διά το αγαθόν», τη φιλία «διά το ηδύ» και τη φιλία «διά το χρήσιμον» (*Ηθικά Νικομάχεια*, Θ', 1156a).

Το πρώτο είδος φιλίας («διά το αγαθόν»), είναι η τέλεια φιλία, χαρακτηριστική για τους ανθρώπους που είναι αγαθοί και ενάρετοι. Η διάρκεια της φιλίας αυτής είναι μόνιμη, αφού η αρετή από την οποία πηγάζει είναι ένα χαρακτηριστικό που δεν ανατρέπεται, ούτε τροποποιείται. Αναφέρει επίσης, ότι αυτό το είδος φιλίας είναι σπάνιο, γεγονός που οφείλεται στον περιορισμένο αριθμό των ενάρετων ανθρώπων και στον αυξημένο χρόνο που απαιτείται για να δημιουργηθεί μια τέτοια σχέση εμπιστοσύνης και οικειότητας. (*Ηθικά Νικομάχεια, Θ', 1156b, 1157a*).

Στη δεύτερη και την τρίτη περίπτωση («τη φιλία «διά το ηδύ» και τη φιλία «διά το χρήσιμον»), η φιλία που συνάπτεται μεταξύ δύο ατόμων είναι συμπτωματική. Το αίσθημα της φιλίας που αναπτύσσεται δεν έχει την αιτία του στο πρόσωπο αυτό καθαυτό, αλλά στο μέσο με το οποίο εξασφαλίζεται αμοιβαία κάποια ευχαρίστηση ή κάποιο όφελος. Πρόκειται για δύο είδη φιλίας που διαλύονται εύκολα, καθώς τόσο το χρήσιμο όσο και το ευχάριστο είναι ρευστά, σχετίζονται με την ηλικία και τις καταστάσεις που βιώνονται (*Ηθικά Νικομάχεια, Θ', 1155b, 1156a, 1156b*). Με βάση τα παραπάνω «η θέληση για φιλία μπορεί να γεννηθεί εύκολα, η φιλία όμως όχι». (*Ηθικά Νικομάχεια, Θ', 1157a*).

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι αν όλοι οι πολίτες ασκούσανε τη φιλία μεταξύ τους δεν θα είχαν ανάγκη τη δικαιοσύνη, διότι «τα πάντα είναι κοινά μεταξύ φίλων» (*Ηθικά Νικομάχεια, Η', 1159b*). Ωστόσο αν θεωρούσαμε ότι όλοι ήταν δίκαιοι, πάλι θα είχαν ανάγκη την ύπαρξη της φιλίας καθώς μέσα από τη φιλία οι πολίτες δύνανται να βιώσουν ταυτόχρονα τη χαρά της μοιρασιάς και της ανταλλαγής, εναλλάσσοντας στην ίδια κλίμακα τη δράση και την εσωτερικότητα (*Ηθικά Νικομάχεια, Θ', 1155a*),.

Ο Αριστοτέλης εξετάζοντας τη φιλία στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής, ταυτίζει κάθε μορφή φιλίας με τις αντίστοιχες μορφές πολιτευμάτων και δικαίου, και επικαλείται τη φύση ως ρυθμιστή της αναλογικής αυτής σχέσης (*Ηθικά Νικομάχεια, Θ', 1160a*). Όταν η δικαιοσύνη περιορίζεται, ό, τι συμβαίνει στα τυραννικά πολιτεύματα,

τότε είναι περιορισμένη και η θέση της φιλίας. Υποστηρίζει ρητά ότι η φιλία μπορεί να υπάρξει μόνο μεταξύ ίσων, ανάγοντας την στο κατεξοχήν δημοκρατικό συναίσθημα (*Ηθικά Νικομάχεια*, Θ', 1158b, 1159b). Με βάση τη θέση αυτή, η φιλία εξαρτάται κατά μια έννοια από το πολίτευμα της πόλης, με δεδομένο ότι η ίδια η πόλη δημιουργεί τις προϋποθέσεις για να είναι τα άτομα ίσα και να αντιμετωπίζονται ως ίσα, δημιουργώντας τις απαιτούμενες συνθήκες για αυτόν τον τύπο δεσμού. Η ίδια η πόλη προσφέρει τη δυνατότητα σε καθένα από τα μέλη της να «εξυψωθεί, ώστε να γίνει άξιος φιλίας» (Καστοριάδης, 2008).

Ο Αριστοτέλης εκτιμά ότι η συμπεριφορά μας απέναντι στο φίλο μας είναι ανάλογη με τη σχέση που έχει ο καθένας από εμάς με τον ίδιο του τον εαυτό (*Ηθικά Νικομάχεια*, Γ', 1166a). Υποστηρίζει ότι οι ενάρετοι άνθρωποι μπορούν να αγαπήσουν τον εαυτό τους και επομένως τους φίλους τους, ενώ οι «κακοί» άνθρωποι, μη έχοντας μέσα τους κάτι άξιο να αγαπηθεί, δεν τρέφουν κανένα φιλικό συναίσθημα για τον ίδιο τους εαυτό και επομένως για κανέναν από αυτούς που έχουν επιλέξει να έχουν δίπλα τους ως φίλους (*Ηθικά Νικομάχεια*, Γ', 1166b). Η σχέση ενός ανθρώπου με τον εαυτό του, βρίσκεται κατά τον φιλόσοφο, σε απόλυτη συνάρτηση με τη σχέση του με το φίλο του, γεγονός που αιτιολογεί τη συχνή επαφή και αλληλεπίδρασή τους. Η παρουσία των φίλων κρίνεται απαραίτητη και επιθυμητή σε κάθε περίπτωση της ζωής μας, είτε βιώνουμε ευτυχισμένες στιγμές, είτε αντιμετωπίζουμε δύσκολες καταστάσεις, γιατί η φιλία δεν είναι τίποτα περισσότερο από επικοινωνία και συναναστροφή (*Ηθικά Νικομάχεια*, Γ', 1172a). Ο Αριστοτέλης εξετάζει τη φιλία πάντα σε σχέση με την ευτυχία. Πιστεύει ότι κανείς δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένος μόνος του, χωρίς την παρουσία φίλων, χαρακτηρίζοντας τη φιλία ως βασικό συστατικό της ευτυχίας. Ωστόσο, σημειώνει ότι είναι δύσκολο να υπάρξει πραγματική φιλία μεταξύ πολλών ατόμων και για αυτόν το λόγο δεν πρέπει να επιζητείται (*Ηθικά Νικομάχεια*, Γ', 1169a). Καταληκτικά, ο Αριστοτέλης ως «ψυχοκοινωνιολόγος» είχε ήδη θεωρήσει τη φιλία ως διυποκειμενικό βίωμα (Maisonneuve, 2007).

1.2.3 Οι απόψεις των Επικούρειων για τη φιλία

Συγκριτικά με τους προκατόχους του που θεμελιώναν την αληθινή φιλία πάνω στην αρετή (οριοθετώντας την σε ένα εκλεκτό κομμάτι πολιτών), ο Επίκουρος, την έκανε προσβάσιμη σε ένα μεγαλύτερο αριθμό ατόμων (Maisonneuve, 2007). Ο Επίκουρος με βάση κάποια αποσπάσματα που μετέφεραν οι μαθητές του, τιμά τη φιλία ως αγαθό «...ὧν ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ ὅλου βίου μακαριότητα, πολὺ μέγιστον ἐστὶν ἡ τῆς φιλίας κτήσις» (Κισσάβου, 1965, σ. 106-107).

Κατά τους Επικούρειους, η φιλία είναι ένα *συναίσθημα συμπάθειας*. Υποστηρίζουν ότι η απόκτηση της φιλίας αποτελεί το μεγαλύτερο αγαθό για έναν ευτυχομένο βίο και ότι κάθε φιλία από μόνη της είναι αρετή, έχοντας όμως ως αρχικό κίνητρο την ωφέλεια. Ο φίλος, υποστηρίζουν δεν είναι ούτε αυτός που επιδιώκει διαρκώς το όφελος από μία φιλία, ούτε εκείνος που ποτέ δεν συνδέει το όφελος με τη φιλία. Η φιλία προέρχεται από τη χρησιμότητα, αλλά έχει την τάση γρήγορα να καλλιεργείται για τον εαυτό της. Οι Επικούρειοι διακήρυτταν ότι είναι προτιμότερο να κάνει κάποιος το καλό από το να δέχεται τις ευεργεσίες των άλλων. Η ευχαρίστηση τού να είναι κάποιος βοηθός υπερτερεί της ανάγκης να βοηθηθεί. Ουσιαστικά, η ηθική των Επικούρειων δεν προϋπέθετε για τη φιλία ούτε την ύπαρξη αρετών και ιδιαίτερων χαρισμάτων, ούτε την παραίτηση από «κατώτερες» επιθυμίες.

1.2.4 Η φιλία στο έργο του Κικέρωνα

Το *Περί Φιλίας* του Κικέρωνα αποτελεί ένα έργο διαλογικής μορφής, όπου σε πολλά σημεία παρατηρούνται ταυτόσημες απόψεις με αυτές του Αριστοτέλη. Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, η φύση αποτελεί τον πιο σωστό οδηγό στο δρόμο προς την ευτυχία, η οποία απαιτεί την παρουσία της αυθεντικής φιλίας (Κικέρωνας, 1997, σ. 29). Το είδος αυτό της φιλίας είναι ιδιαίτερο και μόνο ένας περιορισμένος αριθμός ατόμων έχει τη δυνατότητα να τη βιώσει. Τα άτομα αυτά είναι οι άριστοι (δηλαδή, όσοι έχουν ως βασικά τους χαρακτηριστικά την ευθύτητα, την εντιμότητα και τη γενναιοδωρία) και

εντάσσουν τη φιλία στην αρετή και συνάμα τη θεωρούν αποτέλεσμα αυτής. Ο Κικέρωνας, υποστηρίζει ότι *«χωρίς αρετή, καμία φιλία δε μπορεί να στεριώσει»* (Κικέρωνας, 1997, σ. 31). Ο φυσικός δεσμός της φιλίας αποτελεί την αιτία που ο άνθρωπος μπορεί να υπάρξει και να συνυπάρξει μέσα στην κοινωνική ομάδα, να συνεργαστεί και να αναπτυχθεί – θέσεις που σαφώς ανακλούν τις απόψεις του Αριστοτέλη. Το να μείνει μια φιλία αναλλοίωτη στο χρόνο, συνιστά ένα από τα δυσκολότερα έργα. Χαρακτηριστικά ο Κικέρωνας αναφέρει το παράδειγμα της φιλίας στην παιδική ηλικία, η οποία λησμονείται πολύ εύκολα με τη μετάβαση στο επόμενο ηλικιακό στάδιο. Ανάλογες καταστάσεις ενδέχεται να συμβούν και στην ενήλικη ζωή των ατόμων όταν δεν υπάρχει αρετή (Κικέρωνας, 1997, σ. 40-41). Η αρετή που διακρίνει τους αγαθούς ανθρώπους, συνδυασμένη με τη φιλία μπορεί να ανυψώσει τον άνθρωπο στις υψηλότερες βαθμίδες ευτυχίας και να τον οδηγήσει στην τελειότητα. Η μοναχικότητα απορρίπτεται από την ίδια τη φύση και οι χαρές που προσφέρει η συντροφικότητα καθιστούν τη φιλία ως το πιο σημαντικό αγαθό. Ο Κικέρωνας αναφέρει στο έργο του τα λόγια του φιλόσοφου Αρχύτα από τον Τάραντα, που θεωρώ ότι αξίζει να τα παραθέσω:

«Αν ανέβαινε κάποιος στον ουρανό και παρατηρούσε τον κόσμο πόσο όμορφος είναι, και θαύμαζε τα άστρα, θα έβρισκε άχαρο ακόμη και αυτό το υπέροχο θέαμα αφού δεν θα είχε κανένα για να του διηγηθεί, ό, τι είδε» (Κικέρωνας, 1997, σ.76).

1.3 Συζήτηση

Στο κεφάλαιο αυτό επικεντρωθήκαμε στους αρχαίους φιλοσόφους που ασχολήθηκαν με την αξία της φιλίας στον ανθρώπινο βίο και στην πολιτική ζωή κάθε τόπου. Η αρχαία ελληνική και λατινική σκέψη, με βασικούς εκπροσώπους τον Αριστοτέλη και τον Κικέρωνα, έχει στοχαστεί εκτεταμένα πάνω στη φιλία. Οι απόψεις του Αριστοτέλη επηρέασαν τις απόψεις του Κικέρωνα - και οι δυο υποστηρίζουν αφενός ότι η αληθινή φιλία μπορεί να αναπτυχθεί μόνο μεταξύ των ατόμων που θεωρούνται άριστοι και αφετέρου εντάσσουν τη φιλία στην αρετή, θεωρώντας την αποτέλεσμα αυτής.

Στον αρχαίο κόσμο η φιλία αποτελεί ένα συναίσθημα εγγενές στην ανθρώπινη φύση, μια αξία που εμφανίζεται σε όλες τις εποχές και σε όλους τους πολιτισμούς, συναίσθημα με ποικίλες μορφές, που έχει διαδραματίσει ρόλο καθοριστικό στην εξελικτική πορεία του ανθρώπινου είδους. Στην ιστορία υπάρχουν παραδείγματα σπουδαίας φιλίας, όπως εκείνη του Δάμωνα και του Φιντία, του Αχιλλέα και του Πατρόκλου, του Αλέξανδρου και του Ηφαιστίωνα, που αποδεικνύουν το σεβασμό των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων στους δεσμούς φιλίας. Σε ένα μεγάλο βαθμό οι στοχαστές της περιόδου του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π. Χ θεωρούσαν τις έννοιες της φιλίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας αλληλένδετες και απαραίτητες για την τήρηση της πολιτικής ευταξίας (Guthrie, 1989). Ο Ευριπίδης στο έργο του *Φόνισσαι* θεωρεί την ισότητα δεσμό που ενώνει φίλο με φίλο και πόλη με πόλη. Η φιλία εκθειάζεται ως «ελεύθερο συναίσθημα», ωστόσο τίθεται ένα ζήτημα που αφορά την προτεραιότητα μεταξύ αγάπης του εαυτού και αγάπης του άλλου, όπως έδειξε ο Αριστοτέλης.

Συνοπτικά, όπως είδαμε παραπάνω, ο Εμπεδοκλής τόνισε ότι φίλοι γίνονται όσοι μοιάζουν. Ο Ηράκλειτος υποστήριξε το αντίθετο. Οι Πυθαγόρειοι όρισαν τον φίλο ως το «άλλο εγώ» και συσχέτισαν τη φιλία με την αρετή, την οικειότητα και τη χρηστότητα. Ο Σωκράτης θεωρεί τον καλό φίλο ως συμπλήρωμα του ατελούς όντος και ο Πλούταρχος τόνισε τη σημασία της για τη ζωή και την αξία της μεταξύ φίλων «κοινής ψυχής».

Ο Πλάτων θεωρεί τον έρωτα και τη δικαιοσύνη ως κρίσιμους παράγοντες που οδηγούν στη φιλία, την οποία συνδέει με την πολιτική. Η φιλία μπορεί να ευδοκιμήσει μόνο σε μια ελεύθερη κοινότητα, αφού ο τύραννος (αλλά όχι ο *ενάρετος ηγέτης*) εχθρεύεται τη δημιουργία ισχυρών δεσμών μεταξύ των ανθρώπων, όπως είναι η φιλία.

Ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τη φιλία «*ενεργή και αμοιβαία ευμένεια*», τη θεωρεί έκφανση της έμφυτης κοινωνικότητας των ανθρώπων, αρετή ή προϋπόθεση της αρετής και απαραίτητη στη ζωή του ανθρώπου. Διακρίνει *τρία είδη φιλίας*, με τη φιλία «*διά το αγαθόν*» να χαρακτηρίζεται μόνιμη και σπάνια (όσο και η αρετή), τη δε φιλία *διά το ηδόν* και «*διά το χρήσιμον*» ως

συμπτωματικές, ρευστές και εξαρτώμενες από τις συνθήκες και την ηλικία. Η δικαιοσύνη δεν θα είχε λόγο ύπαρξης αν η φιλία κυριαρχούσε ανάμεσα στους πολίτες. Η φιλία, επιπλέον, προσφέρει τη χαρά της κοινής δράσης, της εσωτερικότητας και του μοιράσματος (καλών και κακών καταστάσεων) και μπορεί να υπάρξει μόνο μεταξύ ίσων, άρα ευνοείται από το δημοκρατικό πολίτευμα, το οποίο προσφέρει τη δυνατότητα σε κάθε πολίτη να «*γίνει άξιος φιλίας*». Ο Αριστοτέλης τονίζει αφενός ότι ο ενάρετος μπορεί να αγαπήσει το φίλο του επειδή αγαπά τον εαυτό του και αφετέρου ότι κανείς δεν μπορεί να ζήσει την ευτυχία στη μοναξιά – άρα η πραγματική φιλία, αν και σπάνια, είναι βασικό συστατικό της ευτυχίας.

Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, ο Επίκουρος θεωρεί ότι όχι λίγοι εκλεκτοί και ενάρετοι, αλλά πολλοί περισσότεροι, αν όχι όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί για το μέγιστο αγαθό της φιλίας, την οποία ορίζει ως *συναίσθημα συμπάθειας*. Η φιλία ενίοτε συνδέεται με το όφελος/χρησιμότητα, αλλά έχει την τάση γρήγορα να καλλιεργείται για τον εαυτό της και άρα να καθίσταται αρετή.

Για τον Κικέρωνα η ευτυχία απαιτεί την παρουσία της αυθεντικής φιλίας μεταξύ *αρίστων* και *ενάρετων* ανθρώπων – χωρίς αρετή δεν υπάρχει φιλία, ενώ και οι δύο από κοινού οδηγούν στην ευτυχία. Θεωρεί ότι ο *φυσικός* δεσμός της φιλίας αποτελεί την αιτία που οι άνθρωποι συνυπάρχουν, συνεργάζονται και αναπτύσσονται μέσα σε κοινωνικές ομάδες, όμως αυτό δυσχεραίνεται εξαιτίας των δυσκολιών τού να γίνει και να παραμείνει κανείς ενάρετος, άρα ικανός για φιλία.

Από την παραπάνω θεώρηση γίνεται φανερό ότι για τους αρχαίους στοχαστές η φιλία συνδέθηκε με τις σχέσεις:

- όμοιου–διαφορετικού (Εμπεδοκλής, Ηράκλειτος),
- εαυτού–άλλου (Πυθαγόρειοι, Σωκράτης, Πλούταρχος),
- ατομικού–κοινωνικού (Πλάτων, Αριστοτέλης, Επίκουρος, Κικέρων),
- τυραννίας–ελευθερίας/δημοκρατίας (Πλάτων, Αριστοτέλης),
- επίκτητης–έμφυτης κοινωνικότητας (Αριστοτέλης),

- αρετής-ευτυχίας-ευχαρίστησης-ωφέλειας (Πυθαγόρειοι, Σωκράτης, Πλάτων, Αριστοτέλης, Επίκουρος, Κικέρων),
- δικαιοσύνης-αδικίας (Αριστοτέλης), και
- εκλεκτών/ολίγων-πολλών (Πλάτων, Αριστοτέλης, Επίκουρος).

Ψήγματα αναπτυξιακής σκέψης βρίσκουμε στον Κικέρωνα, ο οποίος ισχυρίζεται ότι με το πέρασμα στην εφηβεία λησμονούνται οι φιλίες της παιδικής ηλικίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΙΛΙΑ

2.1. Εισαγωγή

Η φιλία αποτελεί μια βασική κοινωνική σχέση κυρίως μεταξύ συνομηλίκων, η οποία έχει γίνει στόχος θεώρησης και έρευνας από πολλούς ψυχολόγους. Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η περιγραφή της έννοιας της φιλίας και στη συνέχεια παρατίθενται οι σχετικές θεωρίες των Piaget, Kohlberg, Mead, Sullivan, Selman, Bigelow και Damon.

2.2 Η έννοια της φιλίας

Η φιλία αποτελεί ένα σύνθετο όρο, με τους μελετητές να δυσκολεύονται να συμφωνήσουν σε ένα σαφή, γενικά αποδεκτό ορισμό. Η φιλία αποτελεί μια μορφή σχέσης που απαντάται σε όλες τις κοινωνίες και οι τρόποι εκδήλωσης της ποικίλουν ανάλογα με το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο και τη χρονική στιγμή που συνάπτεται. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση ο πυρήνας αυτής της σχέσης εντοπίζεται στην παρουσία ενός αμοιβαίου συναισθηματικού δεσμού (Ladd, 1990), που αναπτύσσεται ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα μέλη, ικανοποιώντας συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες, όπως συντροφικότητα, οικειότητα και στοργή (Sullivan, 1953). Εξετάζοντας ετυμολογικά τη λέξη φιλία, διαπιστώνουμε πως προέρχεται από το ρήμα της αρχαίας ελληνικής γλώσσας «φιλώ», που σημαίνει «αγαπώ». Επομένως, η λέξη «φιλία» σημαίνει «αγάπη» - μια κοινωνική σχέση, που σαν επιμέρους είδη της έχει τις διάφορες μορφές συναισθημάτων, που μπορούν να αποτελέσουν τους συνδετικούς κρίκους μεταξύ των ατόμων (Καστοριάδης, 2008).

Ο Hays (1988), αναφερόμενος στη φιλία τη χαρακτηρίζει ως την εθελοντική αλληλεξάρτηση ανάμεσα σε δυο άτομα, με απώτερο σκοπό να ικανοποιηθούν κοινωνικό-συναισθηματικοί στόχοι των εμπλεκομένων, με πιθανότητες να περιλαμβάνει ποικίλους τύπους και βαθμούς συντροφικότητας, οικειότητας, στοργής και αμοιβαίας βοήθειας. Ο Hartup (1983) *ορίζει τη φιλία στην παιδική ηλικία ως μια στενή, εθελοντική, ευαίσθητη και συναισθηματική σχέση, που βιώνεται*

αμοιβαία από δυο παιδιά, τα οποία συμπлаθούν το ένα το άλλο και χαρακτηρίζονται από την μεταξύ τους ομοιότητα ως προς τα αναπτυξιακά τους χαρακτηριστικά και την ισοτιμία ως προς τον τρόπο που βιώνουν και αντιμετωπίζουν τη φιλική τους σχέση (βλ. σχ. Γαλανάκη, 2003). Τα χαρακτηριστικά της αμοιβαιότητας, της ισότητας και της οικειότητας είναι απαραίτητα για τη δημιουργία και τη διατήρηση μιας φιλικής σχέσης (Bukowski, Newcomb & Hartup, 2001).

Οι ερευνητές υποστηρίζουν ομόφωνα ότι οι παράγοντες που καθορίζουν τις φιλίες των παιδιών είναι το αμοιβαίο ενδιαφέρον των φίλων, η συνεργασία και η διάθεση για διευθέτηση των συγκρούσεων, η ομοιότητα, η ισοτιμία ως προς τον τρόπο που εισπράττουν τα οφέλη από την κοινωνική συναλλαγή, η έλξη, η στοργή και η ανάγκη για διασκέδαση-συντροφικότητα. Κατά την οντογενετική πορεία παρατηρούνται διαφορές ως προς τον τρόπο που αναπτύσσονται και επιδρούν οι παραπάνω παράγοντες στη συμπεριφορά των παιδιών, οι οποίες γίνονται περισσότερο ευδιάκριτες όσο αυξάνει η χρονολογική ηλικία τους (Berndt & Perry, 1986).

2.3 Οι απόψεις του Jean Piaget για τις σχέσεις συνομηλικών

Ο Jean Piaget, βασισμένος στις παρατηρήσεις που έκανε σε παιδιά, μελέτησε την ηθική πορεία ως μια αναπτυξιακή διεργασία. Η θεωρία του για την ηθική ανάπτυξη αποτέλεσε σημείο αναφοράς στην προσπάθεια διερεύνησης των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών. Υποστήριξε ότι οι ισότιμες κοινωνικές σχέσεις με τους συνομηλικούς προάγουν την αυτόνομη ηθικότητα και αναγνώρισε τη συνεργασία, τον αμοιβαίο σεβασμό και την αμοιβαιότητα ως βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών (Γαλανάκη, 2003). Ο Jean Piaget (1965) υποστήριξε ότι η γνωστική ανάπτυξη υποστηρίζει την ηθική ανάπτυξη, και ότι η ηθική κρίση σχετίζεται με το γνωστικό επίπεδο των παιδιών. Αναφέρει ότι το ανθρώπινο ον από τη γέννηση του είναι ενσωματωμένο σε ένα κοινωνικό περιβάλλον και λόγω των κανόνων που του επιβάλλονται, υφίσταται κοινωνικές πιέσεις. Ο Piaget θεώρησε την ηθική ως ένα σύστημα κανόνων, τους οποίους ενισχύουν και επιβάλλουν οι ενήλικες (Piaget, 1986). Για τον ίδιο, η ουσία της ηθικής πρέπει να αναζητείται στο

σεβασμό που αποκτά το άτομο για τους κανόνες αυτούς (Hoffman, 1995; Κακαβούλης, 1994).

Ο Piaget εντόπισε τα ακόλουθα τρία στάδια στην πορεία της ηθικής ανάπτυξης των παιδιών:

1) το «προ- ηθικό» στάδιο, όπου το παιδί της προσχολικής ηλικίας επικεντρώνεται στο παιχνίδι, το οποίο το αντιλαμβάνεται ως μέσο που του προσφέρει ευχάριστες στιγμές και στο οποίο οι κινήσεις είναι ασύνδετες και δεν υπάρχει οργάνωση. Σε αυτό το στάδιο δεν κατανοούν τους κανόνες και δεν υπάρχουν συγκεκριμένες σκέψεις για το σωστό και το λάθος,

2) το στάδιο της «ετερόνομης ηθικής», όπου το παιδί (8-9 ετών) αντιλαμβάνεται την εξουσία των ενηλίκων και θεωρεί ότι οι ηθικοί κανόνες που επιβάλλουν είναι αμετάβλητοι, αναντικατάστατοι και μόνιμα καθορισμένοι και ότι είναι υποχρεωμένο να τους υπακούει, και

3) το στάδιο της «αυτόνομης- συνεργατικής ηθικής», όπου το παιδί (9 ετών και άνω) αρχίζει να συναλλάσσεται με τους συνομηλικούς του και να αποκτά μεγαλύτερη ικανότητα στην κρίση των ηθικών διλημάτων που του παρουσιάζονται. Πλέον, αντιλαμβάνεται ότι οι ηθικοί κανόνες αποτελούν κοινωνικές συμβάσεις που σκοπό έχουν την καλύτερη τάξη των πραγμάτων και δεν υποτάσσεται άβουλα στους κανόνες των ενηλίκων, αλλά μαθαίνει να λειτουργεί με μεγαλύτερη ευελιξία (Salkind, 1990).

Ο Piaget υποστήριξε ότι οι σχέσεις με τους συνομηλικούς είναι απαλλαγμένες από την ανισότητα που εδρεύει στις σχέσεις των παιδιών με τους ενήλικες. Αντίθετα, μεταξύ των παιδιών κυριαρχεί η ισότητα, η οποία αποτελεί την κινητήριο δύναμη για συνεργασία, επιτυχή αλληλεπίδραση και ομαλή λύση των συγκρούσεων. Σύμφωνα με τον Piaget, τα ομαδικά παιχνίδια κατά τη διάρκεια των οποίων δημιουργούνται μικρές κοινότητες, αποτελούν τον ιδανικό χώρο, όπου τα παιδιά εφαρμόζουν και ερμηνεύουν τους κανόνες (Hoffman, 1995). Οι συνομηλικοί, σύμφωνα με τον Piaget, καθώς συλλογίζονται, προσπαθούν να πείσουν και να διαπραγματευτούν πάνω σε

κοινές, αμοιβαίες δραστηριότητες, αλλά και να ενσωματώνουν τους κανόνες, μαθαίνοντας τη συνεργασία και τη δικαιοσύνη (Dunn, 1999). Με την αύξηση της ηλικίας, οι ομάδες των συνομηλικών ασκούν μεγαλύτερη επιρροή από το γονεϊκό σύστημα, (Hoffman, 1995) και συμβάλλουν στην ανάπτυξη ικανοτήτων που αφορούν στη διαπραγμάτευση ηθικών και κοινωνικών συγκρούσεων, με τη χρήση κατάλληλων ηθικών αιτιολογήσεων (Haste, 1999).

2.4 Η θέση του Lawrence Kohlberg

Ο Kohlberg ερευνήσε διηλικιακά την ηθική ανάπτυξη για να διαλευκάνει τις σχέσεις αναπτυξιακού επιπέδου και διαχείρισης ηθικών θεμάτων (αξίες, ευθύνες, πρότυπα, κανόνες) (Damon, 1995). Εκκινώντας από τη θεωρία του Piaget, ο Kohlberg τόνισε τη στενή σχέση μεταξύ γνωστικής ανάπτυξης και ηθικής σκέψης και τη σπουδαιότητα του ρόλου της ομάδας των συνομηλικών στην ανάπτυξη και κατάκτηση της ηθικής αυτονομίας. Επιπλέον υποστήριξε ότι η ανάπτυξη της ηθικής σκέψης ευνοείται από τη γενική γνωστική ανάπτυξη και την ομαλή αλληλεπίδραση του παιδιού με ενήλικες και παρεμποδίζεται από την αυταρχική επιβολή των ηθικών κανόνων από τους τελευταίους (Κακαβούλης, 1994). Ο Kohlberg, ωστόσο, διαφοροποιείται από τον Piaget ως προς τα στάδια της ηθικής ανάπτυξης των παιδιών. Πιστεύει ότι η ηθική ανάπτυξη του παιδιού διαχωρίζεται στα ακόλουθα τρία επίπεδα και το κάθε επίπεδο περιλαμβάνει δύο στάδια:

- 1) *Προσυμβατικό επίπεδο* (πρώιμη παιδική ηλικία). Το πρώτο στάδιο αφορά την «ετερόνομη ηθική», όπου το εγωκεντρικό νήπιο βασίζει την ηθική του συμπεριφορά στην αμοιβή και την τιμωρία, θεωρώντας σωστό αυτό που δεν αποφέρει τιμωρία. Στο δεύτερο στάδιο, της «ατομιστικής ηθικής», κυριαρχεί το προσωπικό ενδιαφέρον και η συμπεριφορά καθορίζεται από την προσωπική ικανοποίηση και ενίοτε από την ικανοποίηση των άλλων. Το παιδί συμμορφώνεται στις προσδοκίες για να επιτύχει την επιβράβευση,
- 2) *Συμβατικό επίπεδο* (μέση παιδική ηλικία). Στο τρίτο στάδιο η προσοχή εστιάζεται στις αμοιβαίες διαπροσωπικές προσδοκίες και ηθικά σωστό

θεωρείται ό,τι οδηγεί στην αποδοχή από τους άλλους. Το παιδί συμμορφώνεται για να αποφύγει την αποδοκιμασία. Στο τέταρτο στάδιο κυριαρχεί η τήρηση του νόμου και της τάξης - σωστό είναι ό,τι ταυτίζεται με τους γραπτούς νόμους. Το παιδί εκτελεί το καθήκον του για να αποφύγει την επίκριση από τις αρχές και την εξουσία, και

3) *Μετασυμβατικό* επίπεδο (εφηβεία). Στο πέμπτο στάδιο επικρατεί η ηθική του κοινωνικού συμβολαίου. Οι πράξεις καθοδηγούνται από κοινά αποδεκτές αρχές ως ουσιαστικές για το κοινό καλό και υποστηρίζονται για να διατηρηθεί ο σεβασμός από τους συνομηλίκους. Στο έκτο στάδιο, κυριαρχεί η ηθική των πανανθρώπινων αρχών, όπου η ηθική είναι πλέον υπόθεση της προσωπικής συνείδησης του καθενός και οι πράξεις καθοδηγούνται από ατομικά επιλεγμένες ηθικές αρχές, οι οποίες συνήθως στηρίζονται στη δικαιοσύνη, την αξιοπρέπεια, την ισότητα και τον αυτοσεβασμό. Η ατομική ιδεολογία μπορεί να διαφέρει από την επικρατέστερη (Hayes, 1998).

Στη θεωρία του Kohlberg η ηθική σκέψη του ατόμου καθορίζει την ηθική του κρίση και αναπτύσσεται παράλληλα με τις γνωστικές του ικανότητες. Πρόκειται για μια πορεία ανάπτυξης από το εγωκεντρικό, στο κοινοτικό, στο κοινωνικό και στο οικουμενικό.

2.5 Ο George Mead και η Θεωρία της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης

Στη θεωρία της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης, ο G. Mead (1962) υποστηρίζει ότι η αίσθηση του εαυτού δομείται κοινωνικά. Τα άτομα αλληλεπιδρούν με άλλα άτομα, ακόμα και με τους ίδιους τους εαυτούς τους, ανάλογα με τα νοήματα που έχουν διαμορφώσει σε προγενέστερες αλληλεπιδράσεις. Υποστήριξε ότι τα παιδιά, μέσω του διαλόγου με τους σημαντικούς άλλους, αποκτούν αίσθηση του εαυτού. Το άτομο είναι ικανό να βιώσει το κοινωνικό του περιβάλλον και υιοθετώντας την προοπτική του άλλου μπορεί κάνει προβολές στον κοινωνικό κόσμο. Υποστήριξε ότι αυτό που κάνει τον ανθρώπινο εαυτό διακριτό είναι η «δυνατότητα να συλλογίζεται» (Blumer, 1969). Η κατανόηση του κόσμου, των φίλων, των γονιών και του εαυτού

βασίζεται στην εσωτερίκευση του διαλόγου με τους άλλους και στις αλληλεπιδράσεις μαζί τους. Η άποψη του για τη διαπροσωπική αντίληψη, την αίσθηση του εαυτού και του άλλου, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία τα άτομα επικοινωνούν αποτελεσματικά, επιλύουν προβλήματα, βοηθούν τους άλλους και εμπλέκονται σε ένα παιχνίδι συνεργασίας (Mead, 1962).

2.6 Ο Harry Stack Sullivan και η έννοια της φιλίας

Ο ψυχίατρος Harry Stack Sullivan (1953) προσέγγισε τη φιλία με πιο συγκεκριμένο τρόπο, αναφερόμενος στην οικειότητα και στο μοίρασμα προσωπικών απόψεων και συναισθημάτων μεταξύ των φίλων. Ο ίδιος, όπως και ο Piaget, υποστήριξε ότι στις σχέσεις με τους συνομηλικούς ενυπάρχουν έννοιες, όπως η ισότητα και η αμοιβαιότητα, τονίζοντας ότι οι ποιοτικές, αμοιβαίες και συνεργατικές φιλίες των παιδιών συμβάλλουν στην ανάπτυξη των κοινωνικών τους δεξιοτήτων ενώ η απουσία τέτοιου τύπου φιλίας ενδεχομένως να μειώσει τις πιθανότητες για φυσιολογική ανάπτυξη. Ο Sullivan τονίζει:

«... χωρίς την εμπειρία μιας επιτυχημένης, αμοιβαίας, συνεργατικής φιλίας, οι ευκαιρίες να αποκτήσει το παιδί ένα ρεπερτόριο αποτελεσματικών κοινωνικών συμπεριφορών χάνονται» (Sullivan, 1953, σελ. 183).

Οι απόψεις του Sullivan ταυτίζονται με αρκετές από τις ιδέες του Piaget σχετικά με το επίπεδο ερμηνείας της κοινωνικής κατανόησης των παιδιών. Και οι δύο υποστηρίζουν ότι τα παιδιά οικοδομούν μόνα τους την έννοια των κοινωνικών σχέσεων, μέσα από την επαφή με τους συνομηλικούς, βάζοντας παράλληλα τα θεμέλια επιτυχούς προσαρμογής στην ενήλικη κοινωνική ζωή. Ο Sullivan υποστήριξε ότι η φιλία μπορεί να δράσει διορθωτικά, αλλάζοντας αρνητικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των παιδιών αλλά και σε λανθασμένες απόψεις τους, που έχουν υιοθετηθεί από ένα δυσλειτουργικό οικογενειακό πλαίσιο και που θα μπορούσαν να γίνουν επιζήμιες στην κοινωνική τους ζωή (Παναγιωτάκη, 2010; Rubin, 1987). Σε μια από τις θέσεις του, ο Sullivan υποστηρίζει ότι συγκεκριμένες σχέσεις των

παιδιών ικανοποιούν συγκεκριμένες ανάγκες τους που προκύπτουν ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο που βρίσκονται. Στα νηπιακά χρόνια για να διατηρήσουν επαφή με τους συνομηλικούς τους είναι απαραίτητη η παρέμβαση από τους ενήλικες. Στα πρώτα παιδικά χρόνια οι σχέσεις τους διατηρούνται χωρίς τη διαμεσολάβηση των ενηλίκων, αλλά διαρκούν όσο ικανοποιούν τις ανάγκες της στιγμής. *Στη μέση παιδική ηλικία επιδιώκουν οι σχέσεις τους να έχουν διάρκεια, ικανοποιώντας μέσα από την ενσωμάτωσή τους στην ομάδα, την ανάγκη τους για αποδοχή και συντροφικότητα.* Στην εφηβεία είναι έντονη η ανάγκη για οικειότητα και αυτο-αποκάλυψη και έτσι το ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται στη σύναψη στενών φιλικών σχέσεων (Berndt, 1982).

2.7 Η Ανάλυση Κοινωνικής Προοπτικής του Robert Selman

Ο Robert Selman πραγματοποίησε μια από τις πιο συστηματικές μελέτες για το νόημα που αποκτά η φιλία στην παιδική ηλικία. Σύμφωνα με τον Selman, μια σημαντική κοινωνικο-γνωστική ικανότητα του παιδιού είναι η ανάληψη κοινωνικής προοπτικής. Πρόκειται για την ικανότητα του παιδιού να αντιλαμβάνεται την οπτική του άλλου και να κατανοεί τον τρόπο που αυτός ο άλλος θα εκλάμβανε τα δικά του συναισθήματα, τις δικές του σκέψεις και πράξεις (Γαλανάκη, 2003). Ο Selman διαμόρφωσε τη θεωρία της «διαπροσωπικής κατανόησης», στην οποία διακρίνει πέντε αναπτυξιακά επίπεδα (επίπεδο 0 – επίπεδο 4), σε καθένα από τα οποία πραγματοποιείται μια αναδιοργάνωση των νοητικών στοιχείων του παιδιού σε τέσσερις κοινωνικούς τομείς: την αντίληψη του ατόμου, της *φιλίας*, της ομάδας των συνομηλικών και των σχέσεων γονέων-παιδιού. Παρακάτω, παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά των επιπέδων αυτών στους τομείς που αφορούν το άτομο και τη φιλία, ως προς τον εαυτό και ως προς τους συνομηλικούς (βλ. σχ. Γαλανάκη, 2003; Rubin, 1987).

α) *Επίπεδο 0 ή στιγμιαία σωματική αλληλεπίδραση (περίπου 3-7 έτη):* αδυναμία λήψης της προοπτικής του άλλου και διάκρισης σωματικού και ψυχικού λόγω εγωκεντρισμού. Οι φιλίες είναι περιστασιακές και βασίζονται στη φυσική και στη σωματική εγγύτητα-οικειότητα, στο θαυμασμό των εξωτερικών

χαρακτηριστικών του φίλου, στην κυριαρχία υλικών διασυνδέσεων (παιχνιδιών, χώρου). Η ζήλια σχετίζεται με φυσικό αποκλεισμό ή απώλεια παιχνιδιών ή χώρου και η επίλυση συγκρούσεων γίνεται με σωματική εμπλοκή ή διακοπή αλληλεπίδρασης, ενώ αρχηγός είναι αυτός που έχει τη μεγαλύτερη σωματική ισχύ,

β) *Επίπεδο 1 (περίπου 4-9 έτη)*: τα παιδιά τώρα διακρίνουν την προοπτική του άλλου (ως προσώπου με διαφορετικά συναισθήματα, σκέψεις και αντιλήψεις) από τη δική τους και δέχονται ως αρχηγό το παιδί που βοηθά στις δύσκολες στιγμές. Παρατηρείται ομοιότητα ενδιαφερόντων, προσαρμογή στα ενδιαφέροντα του φίλου και πίστη στα κίνητρα και στις προθέσεις του φίλου. Η ζήλια σχετίζεται με τον αποκλεισμό. Οι συγκρούσεις αποδίδονται σε άτομα (ατομική ευθύνη) και επιλύονται είτε με παύση της συμπεριφοράς που προκάλεσε τη σύγκρουση, είτε μέσω μιας νέας αποδεκτής συμπεριφοράς (που λειτουργεί αντισταθμιστικά στην προηγούμενη μη επιτρεπόμενη συμπεριφορά), είτε με την κατάθεση συγγνώμης και την εκδήλωση μεταμέλειας από το παιδί που δημιούργησε τη σύγκρουση.

γ) *Επίπεδο 2 (περίπου 6-12 έτη)*: Πρόκειται για το επίπεδο που βρίσκονται τα υποκείμενα του δείγματος της παρούσας μελέτης γι' αυτό παραθέτουμε αναλυτικά την περιγραφή του, όπως υπάρχει σε σχετικό πίνακα της Γαλανάκη (2003):

«Το παιδί αποκτά επίγνωση των ψυχικών φαινομένων (κίνητρα, σκέψεις, συναισθήματα). Διακρίνει τη δική του οπτική γωνία από την οπτική γωνία του άλλου. Ο φίλος είναι σημαντικός γιατί βοηθά στις δύσκολες στιγμές – η βοήθεια γίνεται αντιληπτή ως μονόδρομη. Πρέπει να γνωρίζει κανείς τα ενδιαφέροντα του φίλου και να προσαρμόζεται σε αυτά. Η οικειότητα-εγγύτητα αφορά την ομοιότητα των ενδιαφερόντων. Η εμπιστοσύνη είναι η πίστη στα κίνητρα και στις προθέσεις του φίλου, με την έννοια των πράξεων που ευχαριστούν τον άλλο. Η ζήλια αφορά τον αποκλεισμό. Η επίλυση των συγκρούσεων είναι μονόδρομη και συνίσταται στην ακύρωση της κακής πράξης. Η διάλυση της φιλίας είναι αποτέλεσμα μονόδρομης απόφασης ή ανάρμοστης συμπεριφοράς του ενός μέλους» (Γαλανάκη, 2003, σελ. 189).

Τυπικές δηλώσεις των παιδιών αυτού του επιπέδου για τη φιλία είναι:

- «Έχεις ανάγκη ένα φίλο, γιατί θέλεις να παίζεις κάποια παιχνίδια που σου αρέσουν»,
- «Ο πιο καλός φίλος είναι αυτός που ξέρει τι παιχνίδια σου αρέσουν»,
- «Για να κάνεις ένα φίλο, πρέπει να του δώσεις ένα δώρο κι έτσι θα θελήσει να παίξει μαζί σου, και
- «Για να τα ξαναφτιάξεις με το φίλο σου, πρέπει να πάρεις πίσω αυτό που του είπες» (Γαλανάκη, 2003, σελ. 189).

δ) *Επίπεδο 3 (περίπου 9-15 έτη)*: οι προέφηβοι και οι νεαροί έφηβοι μπορούν να «μπουν» στη θέση ενός άλλου και να αναγνωρίσουν στον εαυτό τους τη θέση του παρατηρητή και του παρατηρούμενου. Η φιλία θεωρείται πλέον αμφίδρομη σχέση που εξυπηρετεί και τους δύο φίλους, σχέση αμφίδρομης εμπιστοσύνης (αμοιβαία αποκάλυψη συναισθημάτων), ενώ ζήλια προκύπτει όταν ο ένας φίλος ψάχνει τη συντροφιά όχι του φίλου, αλλά κάποιου τρίτου. Οι συγκρούσεις επιλύονται με αμοιβαία συμφωνία και διαλύεται λόγω διάστασης απόψεων.

ε) *Επίπεδο 4 (περίπου 12 έτη και μετά)*: πρόκειται για επίπεδο συνεχούς μετασχηματισμού της φιλίας, η οποία διευκολύνει την ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας με τους έφηβους να απορρίπτουν την υπερβολική εξάρτηση, επιδιώκοντας αυτονομία και ανεξαρτησία – επιζητούν σχέσεις αυτόνομης, μη κτητικής αλληλεξάρτησης. Την περίοδο αυτή παρατηρείται διάκριση των ενδο- και δια-προσωπικών συγκρούσεων, η δε διάλυση της φιλίας έρχεται λόγω έλλειψης επικοινωνίας ή αλλαγής των ενδιαφερόντων (Γαλανάκη, 2003; Rubin, 1987).

2.8 Οι θεωρίες των Bigelow και Damon

Εκτός από τη θεωρία του Selman και άλλοι συγγραφείς έχουν προτείνει την ύπαρξη αναπτυξιακών σταδίων στη αντίληψη των παιδιών για τη φιλία. Οι Bigelow και La Gaipa (1975,1980) περιγράφουν τα ακόλουθα 3 σχετικά επίπεδα αντίληψης των παιδιών για τη φιλία.

α). *Επίπεδο 1 ή επίπεδο αμοιβής -κόστους* (περίπου 7-8 ετών): Στην ηλικία αυτή η φιλία βασίζεται στις κοινές προσδοκίες και δραστηριότητες και στο αν τα παιδιά μένουν κοντά,

β) *Επίπεδο 2 ή επίπεδο με νόρμες-κανόνες* (περίπου 9-10 ετών): Οι φίλοι στο επίπεδο αυτό έχουν κοινούς κανόνες, περιορισμούς και αξίες, και

γ) *Επίπεδο 3 ή επίπεδο ενσυναίσθησης* (περίπου 11-12 ετών): Τώρα στις φιλίες των παιδιών παρατηρείται κατανόηση, κοινά ενδιαφέροντα και αυτό-αποκαλύψεις (βλ. σχ. Γαλανάκη, 2003, σελ. 191).

Ο Damon (1995), επίσης, περιγράφει τα ακόλουθα 3 σχετικά επίπεδα αντίληψης των παιδιών για τη φιλία.

α). *Επίπεδο 1* (περίπου 5-7 ετών): Στο επίπεδο αυτό παρατηρείται αλληλοβοήθεια, αμοιβαία εμπιστοσύνη και αμοιβαία συμπάθεια

β). *Επίπεδο 2* (περίπου 8-10 ετών): Εδώ η φιλία εξαρτάται από τη χαρά αλλά και τη βοήθεια που προσφέρει ο φίλος, ενώ η φιλική σχέση δημιουργείται και διαλύεται εύκολα.

γ). *Επίπεδο 3* (περίπου 11 ετών και άνω): Μοίρασμα αλληλοκατανόησης, σκέψεων, ενδιαφερόντων και συναισθημάτων σε μία σχέση με διάρκεια (βλ. σχ. Γαλανάκη, 2003, σελ. 192).

2.9 Συζήτηση

Στο παρόν κεφάλαιο είδαμε κάποιους ορισμούς της φιλίας, η οποία θεωρείται μια οικουμενική μορφή σχέσης αμοιβαίου συναισθηματικού δεσμού, που μεταξύ των άλλων, εξαρτάται από την ηλικία και το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο (βλ. παρακάτω). Η φιλία χαρακτηρίζεται από συντροφικότητα, ισότητα, οικειότητα, αμοιβαιότητα και στοργή. Ο Hartup (1983) την όρισε ως μια εθελοντική, στενή, ευαίσθητη, συναισθηματική σχέση, που χαρακτηρίζεται από αμοιβαιότητα, συμπάθεια, ισοτιμία και ομοιότητα αναπτυξιακών ιδιοτήτων.

Οι Piaget και Kohlberg ενδιαφέρθηκαν, κυρίως μέσα από μια γνωστικιστική προοπτική, για τις σχέσεις των συνομηλίκων και την ηθική

τους ανάπτυξη παρά για τη φιλία. Οι απόψεις του Piaget για τις ισότιμες κοινωνικές σχέσεις των συνομηλίκων, τη συνεργασία και τον αμοιβαίο σεβασμό ως βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών είναι χρήσιμες για την κατανόηση της φιλίας, όπως και η έμφασή του στο ότι η μεταξύ των παιδιών ισότητα αποτελεί κίνητρο συνεργασίας, επιτυχούς αλληλεπίδρασης και ομαλής επίλυσης συγκρούσεων. Ενδιαφέρουσες είναι, επίσης, οι θέσεις του Kohlberg για την πορεία ανάπτυξης της ηθικής σκέψης, που ξεκινά από το εγωκεντρικό, προχωρεί στο κοινοτικό και στο κοινωνικό και καταλήγει στο οικουμενικό στοιχείο. Ο G. Mead τονίζει την αξία του διαλόγου με τους σημαντικούς άλλους, την αξία του εσωτερικευμένου διαλόγου και την αξία της λήψης της προοπτικής του άλλου στη δόμηση του εαυτού. Στη θεωρία αυτή δεν υπάρχει σαφής θέση για την ανάπτυξη της φιλίας στα παιδιά, αλλά υπονοείται η αξία του σημαντικού άλλου (συμπεριλαμβανομένου του φίλου) στην ανάπτυξη τους.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω θεωρίες, που έμμεσα μόνο σχετίζονται με τη φιλία, οι θεωρίες των Sullivan, Selman, Bigelow και Damon είναι εστιασμένες με αναπτυξιακό τρόπο/διηλικιακή θεώρηση στο φαινόμενο της φιλίας. Ο Sullivan τονίζει ότι η παρουσία μίας ποιοτικής φιλίας προάγει την ανάπτυξη του παιδιού και η απουσία της την τροχοπεδεί. Κατά τη μέση παιδική ηλικία οι φιλίες διαρκούν, ικανοποιώντας την ανάγκη αποδοχής και συντροφικότητας, ισχυρίζεται ο Sullivan. Περισσότερο αναλυτικός, ο Selman προτείνει μια πέντε επιπέδων θεωρία για τη «διαπροσωπική κατανόηση», σε καθένα από τα οποία πραγματοποιείται μια αναδιοργάνωση των νοητικών στοιχείων του παιδιού σε τέσσερις κοινωνικούς τομείς, ένας από αυτούς και η φιλία. Τονίζοντας την αναπτυξιακή αξία της παιδικής ικανότητας για ανάληψη της προοπτικής του άλλου, προχωρεί και περιγράφει πώς από την απουσία της (επίπεδο 0), την εμφάνισή της (Επίπεδο 1), τη διάκρισή της από την προσωπική προοπτική (Επίπεδο 2), η ικανότητα αυτή φτάνει και αναπτύσσεται στα Επίπεδα 3 και 4. Η αναπτυξιακή θεώρηση της φιλίας κατά επίπεδα από τους Selman, Bigelow και Damon είναι πολύ ενδιαφέρουσα,

παρά το γεγονός ότι ο Selman διακρίνει 5 και οι Bigelow και Damon διακρίνουν έκαστος από 3 επίπεδα και παρά το γεγονός ότι ο Selman τοποθετεί το 1^ο επίπεδο μεταξύ 3 και 7 ετών, ο Bigelow μεταξύ 7 και 8 ετών και ο Damon μεταξύ 5 και 7 ετών. Η προσέγγιση του Selman είναι αναπτυξιακά πιο εκτεταμένη (3-15 έτη) ενώ οι αντίστοιχες των Bigelow και Damon είναι εστιασμένες κυρίως στην παιδική ηλικία. Όπως σημειώνει η Γαλανάκη (2003) οι παραπάνω αναπτυξιακές προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται από τρεις προοδευτικές πορείες: α) το παιδί αρχικά θεωρεί τη φιλία με συγκεκριμένους όρους συμπεριφοράς («παιζουμε μαζί») και αργότερα με αφηρημένους όρους που αναφέρονται σε ψυχικά χαρακτηριστικά («ο φίλος μου με καταλαβαίνει»), β) το παιδί προχωρεί από μια ατομικιστική αντίληψη της φιλίας («ο φίλος μου με βοηθά») σε μια αντίληψη αμοιβαιότητας για τη φιλία, και γ) η φιλία στην πορεία του χρόνου από σχέση παροδική καθίσταται περισσότερο σταθερή.

Καμιά, όμως, από τις παραπάνω θεωρίες δεν εξετάζει την πιθανότητα οι φιλιες να αρχίζουν νωρίτερα από τα τρία χρόνια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΡΕΦΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΝΗΠΙΑΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

3.1 Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο περιγράφονται οι πρώτες φιλικές σχέσεις κατά την περίοδο της βρεφικής και της νηπιακής ηλικίας. Η απρόσκοπτη συγκινησιακή σχέση του παιδιού με τους γονείς του και τους σημαντικούς άλλους κατά τη βρεφική και την πρώιμη παιδική ηλικία επηρεάζουν την ανάπτυξη των κινητικών, των αντιληπτικών, των κοινωνικών και των νοητικών ικανοτήτων του παιδιού. Πρόκειται για θέση των περισσότερων από τις κλασικές και τις σύγχρονες ψυχολογικές, αναπτυξιακές θεωρίες (Bowlby, 1969; Bruner, 1983; Erikson, 1950; Freud, 1949; Hobson, 2006; Stern, 1985; Trevarthen, 1979). Οι σχέσεις φιλίας μάλλον έχουν τις ρίζες τους σε αυτές τις πρώτες θεμελιώδεις σχέσεις – αυτό δείχνει μια από τις πιο σύγχρονες θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης, η θεωρία της έμφυτης διωποκειμενικότητας του Trevarthen (1979). Αυτό, επίσης, δείχνει πλήθος σύγχρονων σχετικών ερευνών (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης, 2007, 2008).

3.2 Οι πρώτες κοινωνικές συναλλαγές του βρέφους

Ο Bowlby (1969) ισχυρίστηκε ότι οι πρώιμες προσωπικές σχέσεις του παιδιού έχουν βαρύνουσα σημασία στην κοινωνική, τη συναισθηματική και τη γνωστική του ανάπτυξη. Οι παρατηρήσεις για τον τρόπο συναλλαγής μητέρας (ή φροντιστή) και βρέφους, επηρεάστηκαν σημαντικά από την έρευνα της Ainsworth (1978), η οποία ορίζει ως συμπεριφορές δεσμού τις συμπεριφορές μέσω των οποίων προωθείται η εγγύτητα, κυρίως με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Τέτοιες μορφές συμπεριφοράς συμπεριλαμβάνουν την επικοινωνία με σήματα, όπως το κλάμα, τον προσανατολισμό, τις κινήσεις που σχετίζονται με άλλα άτομα, καθώς και τις συμπεριφορές εκείνες που αποκαλύπτουν μια προσπάθεια για σωματική επαφή, όπως αγκάλιασμα.

Ο δεσμός, επομένως λειτουργεί αμοιβαία, εμπεριέχοντας το μοίρασμα εμπειριών και συναισθημάτων και από τις δυο πλευρές (Graig & Baucum, 2007). Γονέας και βρέφος μετέχουν σε μια κατάσταση προκαθορισμένης ετοιμότητας, η οποία τους επιτρέπει να αναπτύξουν αμοιβαίου τύπου συμπεριφορές, που θα αποτελέσουν τη βάση στήριξης της βρεφικής ανάπτυξης, κατά τη μακρά περίοδο εξάρτησης που βιώνουν τα ανθρώπινα βρέφη. Αυτή η πρώτη σχέση επηρεάζει την ανάπτυξη ενός ασφαλούς ή μη ασφαλούς συναισθηματικού δεσμού, που δημιουργείται βαθμιαία και ασκεί επιδράσεις στον τρόπο που το ίδιο το βρέφος βιώνει τον εαυτό του και τους ανθρώπους γύρω του. Έρευνες δείχνουν ότι οι κοινωνικές δεξιότητες των βρεφών είναι ελλιπείς, όταν κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους ζωής δεν έχουν αναπτυχθεί ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί με τη μητέρα ή με το φροντιστή του (Ζάχαρης, 1994). Η σχέση αυτή εδραιώνεται έως τον όγδοο ή ένατο μήνα με τα χαρακτηριστικά της να ποικίλουν ανάλογα με τον εκάστοτε πολιτισμό (Graig & Baucum, 2007). Ωστόσο, το γεγονός ότι τα βρέφη ηλικίας επτά έως εννέα μηνών, αναστατώνονται όταν αποχωρίζονται τη μητέρα τους ή «το υποκατάστατο» αυτής, υποδηλώνει ότι ο *δεσμός* ή η *προσκόλληση* και το άγχος του αποχωρισμού (Bowlby, 1969) μπορεί να αποτελούν οικουμενικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης (Cole & Cole, 2002). Ο Bowlby (1969) υποστήριξε ότι το βρέφος είναι βιολογικά προδιατεθειμένο να δημιουργήσει συναισθηματικό δεσμό με ένα μικρό αριθμό ατόμων και ότι ο συγκεκριμένος δεσμός θέτει τις βάσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη της προσωπικότητας του. Πρόκειται για μια σχέση που τη χαρακτηρίζει η αλληλεξάρτηση, τα έντονα αμοιβαία συναισθήματα, το από κοινού μοίρασμα εμπειριών και η διάρκεια στο χρόνο. Ο δεσμός αυτός έχει ως αφετηρία τις προγραμματισμένες συμπεριφορές και διατηρείται λόγω ευχάριστων γεγονότων, όπως η σωματική εγγύτητα, η συναισθηματική ζεστασιά, η μείωση της πείνας και άλλων ενορμήσεων (Bowlby, 1969).

Σύμφωνα με τον Bowlby (1969), η ποιότητα της πρώτης κοινωνικής σχέσης του βρέφους με τη μητέρα, διαμορφώνει προσδοκίες και αναπαραστάσεις (γνωστικά μοντέλα) για τον εαυτό του, τον άλλο, τη μεταξύ τους σχέση και

γενικά τις ανθρώπινες σχέσεις. Έτσι, προτείνει την έννοια του *εσωτερικευμένου μοντέλου*, θεωρώντας ότι από αυτά τα εσωτερικευμένα μοντέλα καθορίζεται η ποιότητα των μετέπειτα σχέσεων (Graig & Baucum, 2007). Ως εσωτερικευμένο μοντέλο ορίζεται «η νοητική αναπαράσταση μιας πλευράς του κόσμου, του εαυτού ή των σχέσεων με τους άλλους, η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία για το άτομο» (Dunn, 1999, σ. 133). Για παράδειγμα, αν ένα παιδί είναι αποδέκτης μητρικής φροντίδας θα οικοδομήσει ένα εσωτερικευμένο μοντέλο εργασίας, όπου η μητέρα του θα εμφανίζεται να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του σε αντίθεση με ένα άλλο παιδί, που εφόσον βιώνει μια απορριπτική τύπου συμπεριφορά, θα αναπαριστά λιγότερο έως καθόλου θετικά τη μητέρα του. Η μητέρα, κατά τον Bowlby (1969), αποτελεί το πρωταρχικό πρόσωπο με το οποίο προσκολλάται το βρέφος. Σε περίπτωση που η μητέρα παρεκκλίνει από το ρόλο της και δε σέβεται τις ανάγκες του βρέφους για ανεξάρτητη εξερεύνηση του περιβάλλοντος, για προστασία και ανακούφιση τότε θέτει αρνητικές βάσεις στην προσπάθεια του να διαμορφώσει μια ασφαλή εικόνα για τον εαυτό του, επηρεάζοντας κατ' επέκταση και την προσπάθεια του να αναπτύξει λειτουργικές κοινωνικές σχέσεις τόσο στη βρεφική ηλικία, όσο και στα επόμενα ηλικιακά στάδια.

Τα αποτελέσματα διαχρονικών μελετών, αποκαλύπτουν σημαντικές διαφορές στην προσωπικότητα και γενικότερα στην κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού, ανάλογα με την ποιότητα του δεσμού που αναπτύσσεται κατά τη βρεφική ηλικία (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978). Τα βρέφη που έχουν αναπτύξει έναν ασφαλή δεσμό, αποτέλεσμα της ευαίσθητης παροχής φροντίδας από το πρόσωπο που τα φροντίζει, είναι περισσότερο ενθουσιώδη, συνεργάσιμα και επίμονα. Καθώς μεγαλώνουν είναι περισσότερο αποτελεσματικά *στην επιτυχή αντιμετώπιση των συνομηλίκων τους* και στην αυθόρμητη επινόηση του φανταστικού και συμβολικού παιχνιδιού (Graig & Baucum, 2007). Επίσης, παιδιά με ασφαλή δεσμό είναι κοινωνικά επαρκέστερα, δεν είναι κοινωνικά απομονωμένα, είναι λιγότερο εξαρτημένα, έχουν λιγότερο άγχος και μεγαλύτερη αυτό-εκτίμηση. Ακόμα, ο ασφαλής δεσμός προάγει την ασφάλεια, την ανεξαρτησία και την προσαρμοστικότητα

στις κοινωνικές σχέσεις και συμβάλλει στην εσωτερικευση των κανόνων συμπεριφοράς και στη διαμόρφωση της συνείδησης (Ζάχαρης, 1994).

Τα ερευνητικά αποτελέσματα που προέκυψαν από μια μελέτη¹ που αφορούσε παιδιά που κατά τη βρεφική τους ηλικία είχαν βρεθεί σε ορφανοτροφείο, αποτυπώνουν την αναγκαιότητα ύπαρξης διαπροσωπικής συναλλαγής και συναισθηματικής εναρμόνισης από τη βρεφική ηλικία. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι ένα ποσοστό των παιδιών που είχαν βιώσει μια κατάσταση σοβαρής και παρατεταμένης πρώιμης αποστέρησης, ανέπτυσαν ήπια αυτιστικά χαρακτηριστικά (Hobson, 2006).

Πολλοί ειδικοί υποστηρίζουν την άποψη ότι όταν η μητέρα επιδεικνύει μια σταθερή και συνεπή συμπεριφορά κατά την αλληλεπίδρασή της με το βρέφος, τότε δημιουργεί τις πλέον κατάλληλες προϋποθέσεις για της ανάπτυξη μιας υγιούς σχέσης μεταξύ τους (Βιταλάκη & Κουγιουμουτζάκης, 2004). Ωστόσο, το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται ένα βρέφος, καλλιεργεί την ανάπτυξη σχέσεων πέραν του προσώπου της μητέρας ή του φροντιστή - σχέσεις και με άλλα πρόσωπα που αποτελούν μέλη της οικογένειας και αλληλεπιδρούν καθημερινά μαζί του. Οι σχέσεις του βρέφους με τον πατέρα και τα αδέρφια, επηρεάζουν τη συναισθηματική ανάπτυξή του και συσχετίζονται θετικά με τις σχέσεις με τους συνομηλικούς (Graig & Baucum, 2007). Τα παιδιά γενικεύουν τις συμπεριφορές που μαθαίνουν στο πλαίσιο της οικογένειας, στις σχέσεις τους με τους φίλους και τους συνομηλικούς (Parke & Ladd, 1992). Από δώδεκα μηνών και έπειτα τα βρέφη έχουν επαρκείς γνωστικές ικανότητες και ικανοποιητικές δεξιότητες συμβολισμού και μνήμης, που τα καθιστούν ικανά να συνυπάρχουν αποτελεσματικά σε μια σχέση με ενήλικα (Bretherton, 1985).

¹ Στη μελέτη αυτή το δείγμα αποτέλεσαν παιδιά, ηλικίας τεσσάρων και έξι ετών που υιοθετήθηκαν από οικογένειες του Ηνωμένου Βασιλείου πριν τη συμπλήρωση των 24 μηνών. Τα παιδιά αυτά λόγω οικονομικής δυσπραγίας των φυσικών γονιών τους εγκαταλείφθηκαν σε βρεφική ηλικία, σε ένα ορφανοτροφείο της Ρουμανίας, στο οποίο επικρατούσαν συνθήκες που στερούσαν την ευκαιρία σύναψης σχέσεων και επαφής με τους φροντιστές (Hobson, 2006).

Οφείλουμε, ωστόσο, να αναφέρουμε ότι μεταξύ της ποιότητας του δεσμού που έχει ένα βρέφος με τη μητέρα του και της ικανότητας του να αναπτύσσει άλλες στενές προσωπικές σχέσεις στην πορεία της ζωής του, προϋπάρχουν ή μεσολαβούν κάποιες ικανότητες, που επιδρούν στην ανάδυση και στην ανάπτυξη των διαπροσωπικών σχέσεων του βρέφους. Τέτοιες είναι η ικανότητα του παιδιού να κατανοεί τα συναισθήματα και τις προθέσεις των άλλων, η ικανότητα του να κατανοεί τους κοινωνικούς κανόνες, η ικανότητα του να προσαρμόζεται και να επικοινωνεί (Dunn, 1999) – και οι ικανότητες αυτές *δεν προβλέπονται* από τη θεωρία του δεσμού των Bowlby και Ainsworth (για μια κριτική της θεωρίας αυτή βλ. Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη & Τσούρτου, 2006).

3.3 Η θεωρία της έμφυτης διποκειμενικότητας του Colwyn Trevarthen

Ο Trevarthen (1979), υποστήριξε ότι τα παιδιά γεννιούνται ικανά για ενεργό εμπλοκή σε προσπάθειες επικοινωνίας και κατανόησης του κοινωνικού κόσμου, έχοντας, ταυτόχρονα, την ανάγκη να ανήκουν σε μια κουλτούρα. Υποστηρίζει ότι τα βρέφη διαθέτουν μια έμφυτη ικανότητα για διποκειμενικότητα - μοίρασμα της υποκειμενικότητας των δύο συντρόφων. Σύμφωνα με τον Κουγιουμουτζάκης & συν. (2007, σ. 495) «η εγγενής διποκειμενικότητα καθιστά αποτελεσματική την αμοιβαία αναγνώριση και την επικοινωνιακή συναλλαγή μεταξύ των δυο συντρόφων».

Ο Trevarthen ασκεί κριτική στις ερμηνείες της ανάπτυξης που επικεντρώνονται μόνο στην ασφαλή προσκόλληση (Bowlby), στην ατομική λογική σκέψη (Piaget) και στην αυτόνομη αίσθηση του εαυτού (Kohlberg), υποστηρίζοντας ότι η ανθρώπινη ζωή βασίζεται στη συνεργασία και ότι τα βρέφη έχουν εγγενείς ικανότητες για αυτεπίγνωση μέσα στο πλαίσιο της διποκειμενικότητας (Trevarthen, 1992a). Κατά τη διποκειμενική επικοινωνία λαμβάνει χώρα μια διεργασία κατά την οποία κυριαρχεί η αμοιβαιότητα και οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν ο ένας τον υποκειμενικό κόσμο του άλλου: κίνητρα, προσδοκίες, συγκινήσεις, προθέσεις, πράξεις κ.ά.

Στη θεωρία του Trevarthen, η έμφυτη διυποκειμενικότητα αποτελεί την κινητήρια δύναμη που ρυθμίζει την ανθρώπινη ψυχολογική ανάπτυξη, καθορίζει τις διαπροσωπικές σχέσεις και οδηγεί τον άνθρωπο να συνεργαστεί, μέσα από μια διαδικασία αμοιβαίου μοιράσματος (Κουγιουμουτζάκης & συν., 2007). Ο Trevarthen ουσιαστικά υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη ζωή έχει συλλογική βάση και τα άτομα επιζητούν την μεταξύ τους αλληλεπίδραση και το μοίρασμα ιδεών για τον κόσμο, συντονίζοντας τα ενδιαφέροντα και τις ενέργειες τους, με τέτοιο τρόπο ώστε να καταφέρνουν πράγματα μέσα από τη συνεργασία, πράγματα που δύσκολα θα τα κατάφερναν μόνοι τους.

Ο τρόπος επικοινωνίας μητέρας- βρέφους υφίσταται σταδιακές αλλαγές από τη γέννηση μέχρι το τέλος του δεύτερου έτους (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης & συν., 2007), όπου *μέσα στη συντροφικότητα* το βρέφος προετοιμάζεται για μια ικανοποιητική αλληλεπίδραση *με τους συνομηλίκους του λίγο αργότερα*. Η μητέρα κατέχοντας κεντρική θέση στο περιβάλλον του βρέφους, στην ουσία αποτελεί συνεργό στη διαδικασία αυτορρύθμισης του αναπτυσσόμενου βρεφικού εγκεφάλου. Η αυξημένη κινητικότητα σε συνδυασμό με την ταχεία κατάκτηση της ομιλίας, της φαντασίας, της κοινής πολιτισμικής επίγνωσης, της συνεργατικότητας και της νόησης φέρουν, μετά το πρώτο έτος, το διυποκειμενικό νου των βρεφών σε ένα άλλο επίπεδο «συνεργατικής νοημοσύνης», γεγονός που φανερώνει πως είμαστε πλασμένοι για να ζούμε συνεργαζόμενοι, μέσα σε μια κουλτούρα που μοιραζόμαστε τα νοήματά της (Trevarthen & Hubley, 1978; Trevarthen 1986). Το μοίρασμα ξεκινάει μέσα από το πλαίσιο της οικογένειας και εκτείνεται βαθμιαία σε ευρύτερα πεδία π.χ. στη φιλία, η οποία είναι «*δόσιμο*» και «*αντιδόσιμο*», (Rubin, 1987), δηλαδή πράξη αποτελεσματικής συνύπαρξης με αμοιβαίους δεσμούς εμπιστοσύνης, ανιδιοτέλειας και ειλικρίνειας.

Ο Goncu (1999) υποστηρίζει ότι η διυποκειμενικότητα, όπως την ορίζει ο Trevarthen, είναι βασική για την ανάπτυξη του παιχνιδιού και ότι τα παιδιά καλλιεργούν όλο και περισσότερο την ικανότητα τους να εμπλέκονται στην από κοινού εξερεύνηση συναισθηματικών, κοινωνικών και πολιτισμικών

θεμάτων, ιδιαίτερα σε σχέση με τους ρόλους. Εστιάζει το ενδιαφέρον του στο *παιχνίδι προσποίησης*, υποστηρίζοντας ότι η διωποκειμενικότητα είναι μια μοιρασμένη αντίληψη και ένα συντροφικό βίωμα ανάμεσα σε αυτούς που μετέχουν σε μια κοινή δραστηριότητα. Η μητέρα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στο παιχνίδι προσποίησης με το παιδί της. Σταδιακά η δυάδα μητέρας-βρέφους είναι σε θέση να μοιραστεί εμπειρίες και με άλλα πρόσωπα, αντικείμενα και γεγονότα, προετοιμάζοντας το παιδί ώστε να μπορέσει, λίγο αργότερα, να αλληλεπιδράσει επιτυχώς με τους συνομηλικούς του.

Για τον Goncu (1999), ο οποίος επικεντρώνεται στο συμβολικό παιχνίδι, η δόμηση της διωποκειμενικότητας αποτελεί μια δυναμική διεργασία που επιτυγχάνεται μέσω ελικρινούς διαλόγου μεταξύ των συμμετεχόντων, όπου ο ακροατής διαθέτει κάποια γνώση, η οποία δεν έχει εκφραστεί ακόμα στην αλληλεπίδραση και που είναι ουσιαστική για το κοινό τους θέμα. Η διωποκειμενικότητα, με βάση τους μηχανισμούς και τις ιδιαιτερότητες του παιχνιδιού προσποίησης αναπτύσσεται, κατά τον Goncu σε τρία επίπεδα:

- (1) στο συναισθηματικό,
- (2) στο επίπεδο εκείνο κατά το οποίο τα παιδιά μετα-επικοινωνούν, για να καταλήξουν σε μια συμφωνία ή αμοιβαία κατανόηση που ταυτίζεται με τη φύση του συμβολικού παιχνιδιού, και
- (3) στο επίπεδο εκείνο που τα παιδιά χρησιμοποιούν τη γλώσσα και τις δραστηριότητες ως επικοινωνιακούς μηχανισμούς, για να δομήσουν αμοιβαία την αναπαράσταση της εμπειρίας μέσα από το παιχνίδι. Τα παιδιά αρχίζουν να εκφράζουν τα επικοινωνιακά και τα μετα-επικοινωνιακά μηνύματα στο κοινωνικό παιχνίδι προσποίησης ήδη από τους 18 μήνες.

Για τον Goncu τα παιδιά έχουν το εγγενές διωποκειμενικό κίνητρο να μοιραστούν τους κόσμους τους στο συμβολικό παιχνίδι από πολύ νωρίς. Η ελευθερία έκφρασης που προσφέρεται στο συμβολικό παιχνίδι (σε σύγκριση με το δομημένο παιχνίδι, όπου τα παιδιά πρέπει να φθάσουν σε

προκαθορισμένες λύσεις) και η ελευθερία στο πρώτο επίπεδο (το συναισθηματικό) αποτελούν την κινητήρια δύναμη για αυτήν.

Οι Trevarthen (1979), Stern (1985) και Bruner (1983) συμφωνούν ότι τα βρέφη εξαρχής έχουν την ικανότητα να αντιληφθούν το περιβάλλον μέσω των αισθήσεων τους, κάνοντας το εσκεμμένα και επιλεκτικά. Γεννιούνται προικισμένα με την ικανότητα διάκρισης εαυτού-άλλου και την ικανότητα της επικοινωνίας με τα άτομα γύρω τους, τα οποία αποτελούν τα πρωταρχικά «μέσα» που θα τα οδηγήσουν στην επίτευξη των στόχων τους (Bruner, 1983) (βλ. σχ. Βιταλάκη & Κουγιουμουτζάκης, 2004; Hobson, 2006; Κουγιουμουτζάκης, 2007, 2008; Κουγιουμουτζάκης & Τσοούρτου, 1999; Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007).

3.4 Η αλληλεπίδραση του βρέφους με συνομηλίκους

Από τον τέταρτο μήνα και έπειτα, διαφοροποιείται ο τρόπος συναλλαγής του βρέφους με τη μητέρα, καθώς το βρέφος αρχίζει βαθμιαία να αποκτά τον έλεγχο του σώματος του (κρατά όρθιο το κεφάλι του, αναπτύσσεται το οπτικοκινητικό του σύστημα κ.ά.) και να εισέρχεται σε μια διαδικασία εξερεύνησης των αντικειμένων και του περιβάλλοντος (Κουγιουμουτζάκης, 2008).

Οι κοινωνικές συναναστροφές μεταξύ των βρεφών, ως το τέλος του πρώτου έτους, προσδιορίζονται στο πλαίσιο της προσπάθειας τους να εξερευνήσουν και να κατανοήσουν το περιβάλλον γύρω τους. Από το τέλος του πρώτου έτους, είναι ικανά να εμπλακούν σε διαφορετικές σχέσεις με τους συνομηλίκους τους. Έχουν την ικανότητα να επιλέξουν ένα συγκεκριμένο παιδί από το σύνολο των παιδιών που παίζουν μαζί και να αλληλεπιδράσουν με αυτό με διαφορετικό τρόπο από ότι με τα υπόλοιπα παιδιά (Howes, 1983).

Με βάση ερευνητικά δεδομένα, η προσέγγιση και η επαφή με παιχνίδια αποτελεί το σημείο έναρξης για την ανάπτυξη των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων στη βρεφική ηλικία. Ένα βρέφος προσεγγίζει ένα άλλο, επειδή επικεντρώνεται σε ένα ίδιο αντικείμενο που βρίσκεται στο χώρο. Αυτή

η κοινωνική δοσοληψία προϋποθέτει το συντονισμό της συμπεριφοράς τους, ώστε να είναι εφικτή η κοινή χρήση του αντικειμένου-παιχνιδιού.

Ας αναφερθεί ότι η χρονική διάρκεια των πρώτων κοινωνικών συναλλαγών μεταξύ των βρεφών είναι πολύ σύντομη και ο συντονισμός τους σε κοινωνικό επίπεδο δεν έχει συνέχεια κυρίως ως το τέλος του δεύτερου έτους (Rubin, 1987). *Ωστόσο, σε καλά εξοικειωμένα ζευγάρια συνομηλίκων μπορεί να παρατηρηθούν συντονισμένες κοινωνικές δράσεις νωρίτερα από τα δυο χρόνια.* Με βάση ερευνητικά δεδομένα, όταν υπάρχει οικειότητα μεταξύ των βρεφών, είναι περισσότερο ικανά να εμπλακούν σε συμπληρωματικά και αμοιβαία παιχνίδια από 13 έως 15 μηνών και να συμμετάσχουν σε ένα συνεργατικό παιχνίδι πριν τη συμπλήρωση των δύο χρόνων (Howes & Matheson, 1992).

Η ανθρώπινη ζωή βασίζεται στη συνεργασία και τα βρέφη έχουν εγγενείς ικανότητες για διαπροσωπική επικοινωνία και συνεργατική κατανόηση (Κουγιουμουτζάκης & συν., 2007). Πρόσφατες έρευνες στο Πανεπιστήμιο Κρήτης έχουν δείξει ότι τα δίδυμα διζυγωτικά βρέφη είναι ικανά για μιμητική επικοινωνία *ήδη από τον πρώτο μήνα μετά τη γέννηση και σε όλη τη διάρκεια του πρώτου έτους* (Κουγιουμουτζάκης, Κακλαμάνη, Σαραφειδου, Μαρκοδημητράκη & Πατεράκη, 2009; Μαρκοδημητράκη, Πατεράκη, Κακλαμάνη & Κουγιουμουτζάκης, 2008; Πατεράκη, Μαρκοδημητράκη, Κακλαμάνη & Κουγιουμουτζάκης, 2008). Το εύρημα αυτό μεταθέτει στην αρχή του πρώτου έτους και όχι στην αρχή του δεύτερου έτους την ικανότητα επικοινωνίας των βρεφών με συνομήλικα βρέφη.

3.5 Η φιλία κατά τη νηπιακή ηλικία

Η μετάβαση από τη βρεφική στη νηπιακή ηλικία, εκτός από τις βιολογικές αλλαγές, σηματοδοτείται από την περαιτέρω ανάπτυξη της έννοιας του Εαυτού και τη συνειδητοποίηση της εικόνας που έχουν οι άλλοι για τον Εαυτό. Η έννοια του εαυτού περιλαμβάνει το σύνολο των νοητικών εικόνων και των συναισθημάτων που σχετίζονται με αυτές τις εικόνες. Οι διαφορετικές πλευρές του εαυτού διαμορφώνονται μέσω των διαφορετικών ρόλων που

υιοθετεί το άτομο, μέσω του τρόπου που τον αντιλαμβάνονται οι άλλοι (ικανό, ανεπαρκή, αγαπητό) και μέσω των βιολογικών αλλαγών, στις οποίες υπόκειται το άτομο κατά την αναπτυξιακή του πορεία, επηρεάζοντας την εικόνα του σώματος του (Dunn, 1999; Τσαμπαρλή, 2004). Την περίοδο αυτή (2 έως 6 χρόνια) οι ηθικοί κανόνες που ακολουθεί το παιδί, σύμφωνα με τα δυο πρώτα στάδια ηθικής ανάπτυξης του Kohlberg (1976), είναι αυτοί που θέτουν οι «Σημαντικοί Άλλοι». Ο Kohlberg (1976) υποστηρίζει ότι το παιδί δεν έχει ακόμα συνείδηση των εσωτερικών κινήτρων αλλά αποδέχεται και λειτουργεί με εξωτερικά κίνητρα, όπως ο έπαινος και η τιμωρία. Στην ηλικία αυτή τα παιδιά μπορεί να είναι ταυτόχρονα συνεργάσιμα και ανταγωνιστικά, σε μια προσπάθεια να χτίσουν την αυτοεκτίμησή τους. Προσπαθούν να μοιάσουν στον ομόφυλο γονέα, ενώ την ίδια στιγμή έχουν αντιληφθεί ότι είναι ξεχωριστά, συγκρίνοντας τον εαυτό τους με τις προσδοκίες των άλλων, δίνοντας σημασία στην εικόνα που έχουν οι άλλοι και προσπαθώντας να διαμορφώσουν μια τέτοια συμπεριφορά που θα τους εξασφαλίσει την παρουσία φίλων.

3.6 Οι σχέσεις των νηπίων με την ομάδα των συνομηλίκων

Στη νηπιακή ηλικία πραγματοποιείται για πρώτη φορά η ένταξη του παιδιού σε σχολικό πλαίσιο και καλείται να ανταποκριθεί σε κάποιους βασικούς τύπους σχέσεων. Καλείται να συμμετάσχει σε μια ομάδα συνομηλίκων, ανάλογα με το βαθμό της δημοτικότητας του και της αποδοχής του από το σύνολο και καλείται να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για να εμπλακεί σε μια φιλική δυαδική σχέση. Βιβλιογραφικά η πρώτη διαφοροποίηση μεταξύ των εννοιών «αποδοχή από την ομάδα συνομηλίκων» και «φιλίας» γίνεται στα γραπτά του Moreno (1934) και συνεχίζεται και από νεότερους ερευνητές στο πλαίσιο ερμηνείας των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών (Hartup, 1983; Βαϊράμη, Βορριά & Κιοσέογλου, 2005). Ουσιαστικά, τώρα το παιδί καλείται να συνεχίσει την επικοινωνιακή διαδικασία που έχει ξεκινήσει στο πλαίσιο της οικογένειας και να ανταποκριθεί στις νέες προκλήσεις της κοινωνικοποίησης.

Οι σχέσεις συνομηλικών σε αυτό το ηλικιακό στάδιο διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αναπτυξιακή πορεία του παιδιού. Σύμφωνα με τον Piaget (1965) συμβάλλουν καθοριστικά στην κοινωνική, ηθική και γνωστική ανάπτυξη του παιδιού και στην ηθική του ωριμότητα (Damon, 1995; Kohlberg, 1976; Selman, 1980). Οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις των συνομηλικών προσφέρουν ένα πλαίσιο στα όρια του οποίου θα επιδιωχθεί για πρώτη φορά η ανεξαρτητοποίηση από τον έλεγχο των ενηλίκων και η συμμετοχή σε ισότιμες σχέσεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μαθαίνει τη διαφορετικότητα και το ρόλο των δύο φύλων, εσωτερικεύοντας ηθικές αξίες και αναπτύσσοντας γνωστικές δεξιότητες. Παράλληλα, οι ομάδες συνομηλικών συμβάλλουν στην απόκτηση μιας κοινωνικής θέσης και μιας ταυτότητας, στο μοίρασμα εμπειριών και αξιών και στην ανταλλαγή συναισθηματικής υποστήριξης (Dunn, 1999; Hartup, 1983; Μπαρμπούτη & Συγκολλίτου, 2004).

Γενικότερα, η αποδοχή και η επιτυχής συνύπαρξη με τους συνομηλικούς προδιαγράφει μια σχετικά απρόσκοπτη πορεία σε κοινωνικό, διαπροσωπικό και συναισθηματικό επίπεδο, καθώς και σε επίπεδο προσαρμογής. Ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι οι έμπιστες σχέσεις με συνομηλικούς επιδρούν στη διαμόρφωση των κοινωνικών δεξιοτήτων, όπως στην ικανότητα διαχείρισης συγκρουσιακών καταστάσεων και στην ικανότητα κατανόησης και προσαρμογής σε ηθικούς κανόνες (Damon, 1995; Hartup, 1996), ευνοώντας τη συναισθηματική κατάσταση τους. Αντίθετα, οι αρνητικές σχέσεις του παιδιού αυτής της ηλικίας με τους συνομηλικούς του προμηθούν δυσκολίες προσαρμογής και στη μετέπειτα πορεία του. Κατά τον Damon (1995) οι απορριπτικού τύπου σχέσεις ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα το αυξημένο άγχος, τη χαμηλή αυτοεκτίμηση και την ανάπτυξη μιας εχθρικής συμπεριφοράς.

Με βάση παλαιότερα ερευνητικά δεδομένα, η ικανότητα σύναψης στενών σχέσεων σε παιδιά της νηπιακής ηλικίας δεν ήταν δυνατή. Οι φιλικές σχέσεις σε αυτό το ηλικιακό επίπεδο χαρακτηρίζονταν ως εφήμερες και επιφανειακές

(Selman, 1980). Ωστόσο, νεότερα ερευνητικά δεδομένα προωθούν την αντίληψη της επαρκούς ικανότητας των νηπίων για κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και ευαισθητοποίηση προς τα συναισθήματα και τις προθέσεις των άλλων ενώ παράλληλα συνηγορούν ότι η διάρκεια τους είναι αυξημένη, αναιρώντας το επιχείρημα περί εφήμερης φιλίας (Dunn, 1999 ;Howes, 1996). Σε διαχρονική μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, διαπιστώθηκε πως έτειναν να διατηρούν τις φιλικές τους σχέσεις για περισσότερο από δύο χρόνια και σε κάποιες περιπτώσεις τις διατηρούσαν για πολύ περισσότερο (Dunn, 1999). Ανάλογα ευρήματα επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή και αναφέρουν ότι κατά τη νηπιακή ηλικία οι φιλίες των παιδιών παραμένουν σταθερές για διάστημα μεταξύ 6 μηνών και ενός έτους (Howes, 1988).

Με βάση ερευνητικά δεδομένα, τα παιδιά στη νηπιακή ηλικία είναι ικανά να επιλέγουν κάποια άτομα από το σύνολο των συνομηλίκων τους και να αλληλεπιδρούν με αυτά. Η επιλογή των φίλων βασίζεται στα χαρακτηριστικά της αμοιβαιότητας και της ομοιότητας και η δήλωση ότι «είναι φίλοι» γίνεται μόνο όταν και οι δυο ονομάζουν το ένα το άλλο φίλο. Αυτά τα παιδιά τείνουν να περνούν περισσότερο χρόνο μαζί. Ο τρόπος που αντιμετωπίζουν τις συγκρουσιακές καταστάσεις είναι διαφορετικός (αναλαμβάνουν συχνότερα πρωτοβουλίες συμφιλίωσης με τους φίλους τους) συγκριτικά με τα παιδιά που δεν είναι φίλοι τους (Hartup, 1989). Επίσης, ακόμα και στη νηπιακή ηλικία τα παιδιά μπορούν να είναι ηθικά ευαισθητοποιημένα και μπορούν να αντιληφθούν την έννοια του ηθικού παραπτώματος και να συγχωρήσουν πολύ πιο εύκολα τους φίλους τους (Slomkowski & Killen, 1992). Ο Piaget ορίζει την ηθική ως σεβασμό στους κοινωνικούς κανόνες, υποστηρίζοντας πως υπηρετεί μια ρυθμιστική λειτουργία στις ανθρώπινες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις (Damon, 1995). Η ικανότητα τους αυτή οφείλεται στην κοινή γνώση, στο συναισθηματικό δεσμό που έχουν αναπτύξει και στις συγκεκριμένες προσδοκίες που έχουν. Η κοινή γνώση σε αυτό το ηλικιακό επίπεδο και σε αυτό το πλαίσιο αφορά τη γνώση συγκεκριμένων κανόνων,

προσδοκιών και δεδομένων καταστάσεων που ορίζουν την επικοινωνία με τον εκπαιδευτικό και τους συνομηλικούς (Αυγητίδου,1997).

Ας τονιστεί ότι στην προσπάθεια τους να μελετήσουν τη φιλία στη νηπιακή ηλικία οι ερευνητές δε χρησιμοποίησαν ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς. Κατέληξαν σε συμπεράσματα μετά από παρατηρήσεις που έκαναν οι γονείς και οι εκπαιδευτικοί των παιδιών, διαπιστώνοντας κατά πόσο υπάρχει ταύτιση απόψεων μεταξύ των δυο παρατηρητών (Βαϊράμη, Βορριά & Κιοσέογλου, 2005).

3.7 Το παιχνίδι ως σημείο αναφοράς στις φιλίες των νηπίων

Αν και τα παιχνίδια μεταξύ συνομηλικών παιδιών μπορεί να αρχίσουν κατά τη διάρκεια των πρώτων τριών ετών, στην ηλικία των τεσσάρων και πέντε χρόνων, τα παιδιά αρχίζουν να συμμορφώνονται σε σημαντικό βαθμό με τις προσδοκίες των άλλων και επιδιώκουν περισσότερη κοινωνική αλληλεπίδραση. Τα παιδιά που βρίσκονται σε αυτήν την ηλικία ίσως δεν είναι εύκολο να εκφράσουν λεκτικά τη σημασία της φιλίας και την αίσθηση που εισπράττουν από την αλληλεπίδραση με τους συνομηλικούς. Σε μια πιθανή ερώτηση «*Γιατί είναι φίλος σου;*» η απάντηση θα είναι «*Γιατί παίζουμε μαζί*». Τα παιδιά της νηπιακής ηλικίας ενοποιούν το παιχνίδι και το μοίρασμα με τη συμπάθεια και τη φιλία, αποκαλώντας φίλους τους «*τους συντρόφους στο παιχνίδι*» ή «*τα παιδιά που συμπαθούν*» (Damon, 1995). Η συμπάθεια μεταξύ άλλων αποτελεί έναν από τους παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας φιλικής σχέσης ανάμεσα σε παιδιά της νηπιακής ηλικίας αλλά και σε παιδιά της μέσης παιδικής ηλικίας και της εφηβείας (Bukowski et al., 2001). Εκτός από τη συμπάθεια, οι άλλοι δυο παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας φιλικής σχέσης είναι η αμοιβαιότητα σε επίπεδο συνεργασίας και διαχείρισης διαφωνιών και η τρυφερότητα σε συνδυασμό με τη διασκέδαση. Η εμπέλεια των παραγόντων αυτών είναι ανάλογη με την ηλικία των παιδιών. Όσο μεγαλύτερα είναι τα παιδιά, τόσο πιο έντονη είναι η επίδραση των παραγόντων αυτών στις σχέσεις τους (Bukowski et al., 2001). Χαρακτηριστικά της σχέσης, όπως η εκμυστήρευση ή η εμπιστοσύνη, δεν αποτελούν

αντιπροσωπευτικές ποιότητες της φιλίας στην προσχολική ηλικία (Youniss, 1980).

Το παιχνίδι ενισχύει κάθε πλευρά της ανάπτυξης του παιδιού κατά τη διάρκεια της νηπιακής ηλικίας και η επίδραση του είναι εμφανής και στην ανάπτυξη των σχέσεων του με τους συνομήλικους, προάγοντας την κοινωνική συναλλαγή και ενισχύοντας τη δημιουργικότητά του (Graig & Baucum, 2007). Το παιχνίδι μπορεί να αποτελέσει την εστία γύρω από την οποία θα συντονιστεί η προσοχή και το ενδιαφέρον των νηπίων αλλά και των μεγαλύτερων ηλικιακά παιδιών, καλλιεργώντας ένα ομαδικό-συνεργατικό πνεύμα, βοηθώντας τα να αποκτήσουν νέες κοινωνικές εμπειρίες, όπως η αμοιβαιότητα και ο παραμερισμός των προσωπικών επιθυμιών. Παράλληλα, βοηθά τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας να αντιληφθούν την έννοια της ήττας (Ζάχαρης, 1994), να εκτιμούν τις ικανότητες των άλλων και να τις συγκρίνουν με τις δικές του, ανακαλύπτοντας τον ίδιο τους τον εαυτό και γενικότερα να σέβονται τους συνομηλικούς τους (Κιτσαράς, 1991).

Στα παιδιά της νηπιακής ηλικίας έχουν εντοπιστεί πέντε αναπτυξιακά επίπεδα κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Το πρώτο είναι το «*μοναχικό παιχνίδι*», που το παιδί στην ηλικία περίπου των δυο ετών επικεντρώνει το ενδιαφέρον του σε αντικείμενα και παιχνίδια, με τα οποία μπορεί να παίζει μόνο του. Το δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στο «*παιχνίδι του παθητικού θεατή*», κατά το οποίο ένα παιδί μπορεί να παρατηρεί άλλα παιδιά, χωρίς να τα πλησιάζει, παρά μόνο με την παρότρυνση κάποιου ενήλικα. Στο τρίτο επίπεδο, βρίσκεται το «*παράλληλο παιχνίδι*», όπου τα παιδιά παίζουν το ένα δίπλα στο άλλο αλλά δεν αλληλεπιδρούν άμεσα. Παιδιά μετά την ηλικία των 2 χρόνων και κατά τη διάρκεια των 3, συμμετέχουν περισσότερο σε παιχνίδι παθητικού θεατή και σε παράλληλο παιχνίδι. Στο τέταρτο επίπεδο, εντοπίζεται το «*παιχνίδι συσχέτισης*», κατά τη διάρκεια του οποίου τα παιδιά μοιράζονται υλικά και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, χωρίς να συντονίζουν τις πράξεις τους σε ένα κοινό και συγκεκριμένο θέμα. Στο τελευταίο επίπεδο, βρίσκεται το «*συνεργατικό παιχνίδι*», με τα παιδιά να συμμετέχουν σε μια κοινή δραστηριότητα. Σε παιδιά ηλικίας 4-5 χρόνων παρατηρείται αύξηση του

παιχνιδιού συσχέτισης και του συνεργατικού παιχνιδιού, ενώ παιδιά που βρίσκονται λίγο πριν τη σχολική ηλικία (5-6χρόνων), έχουν την ικανότητα να αλληλεπιδρούν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, μοιράζοντας μεταξύ τους το υλικό και εδραιώνοντας κανόνες. (Graig & Baucum, 2007).

Στη νηπιακή ηλικία έχει κατακτηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό και εντοπίζεται στις δραστηριότητες των παιδιών το συμβολικό παιχνίδι. Το συμβολικό παιχνίδι διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Έχει χαρακτηριστεί ως «το υψηλότερο επίπεδο συντονισμένου παιχνιδιού» (Gottman, 1983). Στο πλαίσιο αυτού του παιχνιδιού τα παιδιά βιώνουν τη συνεργασία, την οικειότητα, την αυτο-αποκάλυψη και την εμπιστοσύνη (Howes, 1996), μπαίνοντας στη διαδικασία να σκεφτούν τη συμπεριφορά τους και να τη ρυθμίσουν. Το συμβολικό παιχνίδι προσφέρει πολλές ευκαιρίες για συζήτηση, σκέψη με στοχασμό και από κοινού επίλυση προβλημάτων. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή αλληλεπίδραση των νηπίων και των παιδιών στο συμβολικό παιχνίδι (αλλά και για κάθε τύπο παιχνιδιού) αποτελεί η τήρηση των κανόνων που έχουν οριστεί.

Γενικά, για την επιτυχή αλληλεπίδραση των συμμετεχόντων σε ένα παιχνίδι απαιτείται ο συντονισμός μεταξύ τους. Τόσο ο ακριβής συντονισμός σε πλάνα και πράξεις, όσο και το αμοιβαίο ενδιαφέρον κάνουν τις συναναστροφές μεταξύ των νηπίων ιδιαίτερα εντυπωσιακές (Rubin, 1987). Προκειμένου να συντονιστεί ένα νήπιο με το φίλο του απαιτείται να μεταδώσει με σαφήνεια τη σκέψη του, να παρακολουθήσει τη λογική εξέλιξη στη σκέψη του άλλου, να συμφωνεί περισσότερο παρά να διαφωνεί μαζί του και να επιτυγχάνει τη λύση διαφωνιών με ομαλό τρόπο. Είναι αναγκαίο επίσης να μπορεί να διεκδικήσει τα δικαιώματά του μέσα στη σχέση που έχει συνάψει και ταυτόχρονα να μπορεί να αναγνωρίζει τα δικαιώματα του φίλου του. Ο βαθμός στον οποίο επιτυγχάνονται οι προαναφερθείσες δεξιότητες μεταξύ δυο νηπίων φαίνεται να αποτελεί σημαντικό δείκτη για το αν τελικά επιτευχθεί η σύναψη μιας φιλικής σχέσης (Dunn, 1999). Γενικότερα, το

παιχνίδι ως φυσική και ψυχολογική ανάγκη προσφέρει στο παιδί μια ιδιαίτερα ευνοϊκή ευκαιρία φιλίας και αμοιβαίας επικοινωνίας (Ζάχαρης, 1994).

3.8 Ο ρόλος του φανταστικού σύντροφου-φίλου στις κοινωνικές σχέσεις των νηπίων

Στη νηπιακή ηλικία επίσης, παρατηρείται ένα αναπτυξιακό φαινόμενο, που εκφράζει μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εκδηλώσεις της παιδικής φαντασίας και του παιχνιδιού προσποίησης, η επινόηση του φανταστικού φίλου. Οι Παπασταθόπουλος και Κουγιουμουτζάκης (2000) ορίζουν τον φανταστικό φίλο/σύντροφο ως ένα φανταστικό χαρακτήρα που έχει επινοηθεί από το παιδί και μπορεί να έχει τη μορφή ανθρώπου, ζώου ή πράγματος. Το παιδί έχει προσωποποιήσει ένα υπαρκτό αντικείμενο και το μεταχειρίζεται σα να έχει αυτόνομη ψυχολογική ύπαρξη. Ο φανταστικός φίλος, όσο καιρό υπάρχει, έχει συνήθως σταθερά σωματικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά. Η εμφάνιση ενός φανταστικού φίλου μπορεί να συσχετιστεί με θετικές επιδράσεις στην πορεία των αναπτυξιακών επιτευγμάτων του παιδιού. Τα παιδιά που επινοούν ένα φανταστικό σύντροφο βρέθηκε ότι είναι περισσότερο κοινωνικά και δημιουργικά, με ικανότητες να συνάψουν φιλίες με περισσότερους πραγματικούς φίλους. Τα παιδιά αυτά συμμετέχουν με περισσότερη διάθεση σε οικογενειακές δραστηριότητες, είναι λιγότερο ντροπαλά και διαπραγματεύονται περισσότερο με διαλογικό τρόπο (Παπασταθόπουλος & Κουγιουμουτζάκης, 2000; Papastathopoulos & Kugiumutzakis, 2007).

Οι φανταστικοί φίλοι συμβάλλουν σημαντικά στην προσπάθεια των παιδιών να αποκτήσουν κοινωνικές δεξιότητες. Τα παιδιά αυτά είναι συνεργάσιμα και φιλικά με τους συνομηλικούς τους και μπορούν να αλληλεπιδρούν ευχάριστα τόσο με παιδιά της ηλικίας τους όσο και με ενήλικες. Επίσης, οι φανταστικοί φίλοι υποστηρίζεται ότι ασκούν θετικές επιδράσεις στη γνωστική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού (Graig & Baucum, 2007).

Με βάση ερευνητικά δεδομένα ένα σχετικά υψηλό ποσοστό (20% - 40%) των παιδιών προσχολικής ηλικίας, έχουν φανταστικούς φίλους. Ο φανταστικός σύντροφος επινοείται κυρίως από παιδιά ηλικίας 3 περίπου ετών και χάνει την υπόσταση του με την είσοδο του παιδιού σχολείο, στα 5-6 χρόνια. Το παιδί δεν εκδηλώνει συναισθήματα απώλειας, θυμού ή λύπης, αλλά ούτε χαράς, και φαινομενικά μένει ανεπηρέαστο από την αποχώρηση του φανταστικού του φίλου (Παπασταθόπουλος & Κουγιουμουτζάκης, 2000; Papastathopoulos & Kugioumutzakis, 2007).

3.9 Χαρακτηριστικά των φιλικών σχέσεων στη νηπιακή ηλικία

Το προ-σχολικό πλαίσιο αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο στη νηπιακή ηλικία, όπου θα προωθηθεί η ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων και η κατανόηση των κοινωνικών ρόλων των παιδιών. Τα παιδιά επηρεάζονται από μια σειρά παραγόντων (όπως η εγγύτητα-οικειότητα, η ομοιότητα και η αμοιβαιότητα) στην προσπάθεια τους να προσεγγίσουν συνομηλικούς και να σχηματίσουν φιλικές σχέσεις, οι οποίες εξαρτώνται από την επιρροή των οικογενειακών σχέσεων και χαρακτηρίζονται από διαφυλικές διαφορές.

Τα παιδιά νηπιακής ηλικίας μπορούν να βιώσουν την *οικειότητα* με τους φίλους τους. Με βάση ερευνητικά δεδομένα, φίλοι είναι συνήθως παιδιά που στην τάξη κάθονται σε διπλανές θέσεις (Rizzo, 1988) ή μένουν σε γειτονικά σπίτια (Αυγητίδου, 1997). Σε αυτές τις περιπτώσεις αυξάνονται οι πιθανότητες συχνότερης επαφής, δημιουργείται ένα άνετο κλίμα, με αποτέλεσμα αυτή η φυσική εγγύτητα να ενθαρρύνει τη δημιουργία σχέσεων. Σε καταστάσεις αλλαγής και απομάκρυνσης, ο αποχωρισμός από τους φίλους μπορεί να προκαλέσει θλίψη. Η προσαρμογή των παιδιών που άλλαξαν παιδικό σταθμό μαζί με τους φίλους τους ήταν πιο εύκολη συγκριτικά με τα παιδιά που έπρεπε να αντιμετωπίσουν την αλλαγή του παιδικού σταθμού και τον αποχωρισμό από τους φίλους τους (Howes, 1988). Επίσης, τα παιδιά που άλλαξαν τόπο κατοικίας και αποχωρίστηκαν τους φίλους τους, συμμετείχαν πιο σπάνια σε κοινωνικό παιχνίδι με τους συνομηλικούς τους για διάστημα ενός χρόνου περίπου (Field, 1984) (βλ. επίσης, Γαλανάκη, 2003).

Μια ουσιαστική αρχή για τη σύναψη μιας φιλικής σχέσης ανάμεσα στα νήπια είναι η *ομοιότητα*. Η ομοιότητα θα μπορούσε να χαρακτηρίζει το βαθμό/το επίπεδο της ανάπτυξης τους, τη συμπεριφορά τους και βασικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους. Τα νήπια είναι πιθανότερο να νιώσουν έλξη για συνομηλικούς τους, στους οποίους διακρίνουν όμοια χαρακτηριστικά: βρίσκονται στην ίδια περίπου ηλικία, έχουν το ίδιο φύλο, την ίδια σωματική ωριμότητα, και όμοια ενδιαφέροντα (Rubin, 1987). Αναμφισβήτητα, το ποσοστό ομοιότητας σε διάφορα επίπεδα αποτελεί βασικό παράγοντα της φιλίας, αφού ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση και διευκολύνει την κοινωνική σύγκριση.

Η *αμοιβαιότητα* αποτελεί ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα για τις φιλίες των νηπίων, που τα βοηθά να αναγνωρίσουν από κοινού τη σχέση τους στο πλαίσιο μιας δεδομένης πραγματικότητας (Παναγιωτάκη, 2010). Όταν η επιλογή των παιδιών που θα εμπλακούν σε μια φιλική σχέση γίνεται αμοιβαία, οι πιθανότητες για θετική έκβαση της φιλικής σχέσης είναι αυξημένες (Αυγητίδου, 1997). Αποτελέσματα των ερευνών που αφορούν την αμοιβαιότητα, αναφέρουν ότι στις φιλίες των παιδιών της πρώιμης και μέσης παιδικής ηλικίας οι αμοιβαίες πράξεις έχουν βαρύνουσα σημασία, καθώς δίνουν νόημα και δομή στη φιλία (Damon, 1995; Παναγιωτάκη, 2010).

Οι *διαφυλικές διαφορές* διαδραματίζουν έναν εξίσου σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ποιότητας των φιλικών σχέσεων των νηπίων. Οι Dunn et al. (1999) βρήκαν ότι στα κορίτσια εμφανίζονται μεγαλύτερες πιθανότητες *έως τη μέση παιδική ηλικία* να μοιραστούν μυστικά μεταξύ τους, να συζητήσουν προβλήματα που τα απασχολούν και να εκφράσουν τα συναισθήματα που βιώνουν, συγκριτικά με την ομάδα των αγοριών (Dunn, 1999). Επίσης, έχει βρεθεί ότι η αποκλειστικότητα στις φιλικές σχέσεις συνδέεται με το φύλο των παιδιών. Ο Berndt (1982) σε έρευνα του βρήκε ότι τα κορίτσια μοιράζονται τον περισσότερο χρόνο τους με *μία* μόνο φίλη, τείνοντας να διατηρούν σταθερή τη φιλία τους καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους, ενώ τα αγόρια περνούν τον περισσότερο χρόνο τους με μια ομάδα αγοριών και με το

πέραςμα του χρόνου εμπλέκονται σε νέες φιλίες (Αυγητίδου, 1997). Επιπλέον ερευνητικά δεδομένα, καταδεικνύουν την ύπαρξη διαφορών μεταξύ των δυο φύλων ως προς το επίπεδο της λεκτικής έκφρασης των συναισθημάτων αλλά και γενικότερα ως προς το επίπεδο της αυτο-αποκάλυψης, τα οποία είναι πιο συχνά στα κορίτσια (Dunn, 1999).

Οι ποικίλες πλευρές των ενδοοικογενειακών σχέσεων μπορούν να επηρεάσουν τη συμπεριφορά των παιδιών και κατ' επέκταση τις σχέσεις τους με τους συνομηλικούς τους. Έχει βρεθεί ότι η ψυχική υγεία των γονέων, η ικανότητά τους να εκφράζουν τα συναισθήματά τους, τις στάσεις τους και τους τρόπους πειθαρχίας προς τα παιδιά τους καθώς και η ποιότητα της σχέσης των παιδιών με τα αδέρφια τους μπορεί να επηρεάσουν την ποιότητα της επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης με τους συνομηλικούς (Rubin, Bream & Rose- Krasnor, 1991; Dunn, 1999). Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης υποστηρίζει ότι τις συμπεριφορές που μαθαίνουν τα παιδιά μέσα στην οικογένεια τους τις γενικεύουν στις αλληλεπιδράσεις με τους συνομηλικούς και τους φίλους (Putallaz, 1987). Βέβαια ο βαθμός γενίκευσης εξαρτάται και από την ιδιοσυγκρασία του κάθε παιδιού. Ο Rubin (1987) ισχυρίζεται ότι οι δυσκολίες των παιδιών με τους συνομηλικούς τους εστιάζονται κυρίως σε δυσκολίες στην ικανότητα τους να επεξεργαστούν πληροφορίες που αφορούν τις κοινωνικές σχέσεις – γνωστικές δυσκολίες και κοινωνική ανεπάρκεια που πηγάζουν από ανεπαρκή αλληλεπίδραση με τους γονείς τους.

3.10 Συζήτηση

Στο παρόν κεφάλαιο έγινε αναφορά στις ρίζες της φιλίας κατά τη βρεφική και στην ανάπτυξη της κατά τη νηπιακή ηλικία.

Η Θεωρία της Προσκόλλησης των Bowlby και Ainsworth τονίζει την αναπτυξιακή αξία της εγγύτητας και της αμοιβαιότητας στον τρόπο συναλλαγής μητέρας-βρέφους – η εγγύτητα και η αμοιβαιότητα είναι δύο κρίσιμες ποιότητες της φιλίας. Τονίζει, επίσης, στη θεωρία αυτή την έννοια του εσωτερικευμένου μοντέλου – μια διεργασία που, μέσω γενίκευσης της

ασφαλούς ή της ανασφαλούς, αρχικής προσκόλλησης, καθορίζει την ποιότητα των μετέπειτα κοινωνικών σχέσεων, και άρα και της φιλίας. Πέρα από τη σχέση με τη μητέρα, αυτές οι «μετέπειτα κοινωνικές σχέσεις» αναδύονται και αναπτύσσονται (λόγω γνωστικής ανάπτυξης) *μετά το πρώτο έτος*, υποστηρίζει η Θεωρία του Προσκόλλησης, η οποία δεν προβλέπει *άλλα βήματα του πρώτου έτους*, στα οποία εστιάζεται η θεωρία της έμφυτης διωποκειμενικότητας του Trevarthen. Στη θεωρία αυτή υποστηρίζεται η εγγενής διωποκειμενικότητα των βρεφών – μια έμφυτη αμοιβαιότητα, πυρηνική ως κίνητρο στην οικοδόμηση μιας ποιοτικής, συνεργατικής φιλίας κατά τα επόμενα χρόνια της ανάπτυξης. Η εξαρχής ικανότητα επικοινωνιακού μοιράσματος και συντονισμού πράξεων, ιδεών, συγκινήσεων, προθέσεων, ενδιαφερόντων και στόχων στην αλληλεπίδραση βρέφους-σημαντικού άλλου, δείχνει ότι ο Trevarthen δεν προτείνει μια θεωρία για τη φιλία, αλλά μια θεωρία για τις *διωποκειμενικές ρίζες* της φιλίας. Από τη θεωρία αυτή εκκινεί ο Goncu για να υποστηρίξει ότι η διωποκειμενικότητα είναι η βάση για την ανάπτυξη (σε 3 επίπεδα) του παιχνιδιού *προσποίησης*, αρχικά στη σχέση μητέρας-βρέφους και μετά στις σχέσεις του τελευταίου με άλλα πρόσωπα, συμπεριλαμβανομένων λίγο αργότερα των συνομηλίκων φίλων. Αν και η έρευνα τοποθετεί τις συντονισμένες κοινωνικές δράσεις (παιχνιδιού) μεταξύ εξοικειωμένων μεταξύ τους βρεφών *νωρίτερα από τα δυο χρόνια*, οι πρόσφατες έρευνες στο Πανεπιστήμιο Κρήτης σε δίδυμα διζυγωτικά βρέφη, δείχνουν ότι αυτοί οι επικοινωνιακοί συντονισμοί είναι λειτουργικοί *ήδη από τον πρώτο μήνα μετά τη γέννηση και σε όλη τη διάρκεια του πρώτου έτους*. Μελλοντικές έρευνες μένει να ελέγξουν αν τα νεαρά *μη* δίδυμα βρέφη μπορούν να έχουν *συνομηλικούς φίλους* από την αρχή της ζωής – τα δίδυμα βρέφη το μπορούν, όπως δείχνει η έρευνα.

Στη νηπιακή ηλικία οι σχέσεις των *ισότιμων* συνομηλίκων συνιστούν το πλαίσιο ανάπτυξης της φιλίας, η οποία όπως δείχνουν τρέχουσες έρευνες δεν είναι εφήμερες και επιφανειακές – τα νήπια διαθέτουν επαρκή ικανότητα για κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και ευαισθητοποίηση προς τα συναισθήματα και τις προθέσεις των άλλων, για αρκετό διάστημα (6 μήνες

έως 2 χρόνια). Τα νήπια επιλέγουν φίλους στη βάση της αμοιβαιότητας, της ομοιότητας, της τρυφερότητας, της συγχώρησης, της διαχείρισης διαφωνιών, της διασκέδασης και της εμπειρίας του παιχνιδιού, το οποίο παιχνίδι, όπως τονίζει ο Damon, τα νήπια το *ταυτίζουν* με το μοίρασμα, με τη συμπάθεια και τη *φιλία*, αποκαλώντας φίλους τους «τους συντρόφους στο παιχνίδι» ή «τα παιδιά που συμπαθούν». Το συμβολικό παιχνίδι και κυρίως η περίπτωση των *φανταστικών φίλων* δηλώνουν την αναπτυξιακή αξία της νηπιακής φαντασίας και κυρίως την *αξία της φιλίας* στον νηπιακό ψυχισμό – πολλά νήπια δημιουργούν, επινοούν άδελφους, φανταστικούς φίλους, που έχουν σωματικά χαρακτηριστικά και ψυχικές ποιότητες, μια *φανταστική φιλία* με θετικές συνέπειες στη νηπιακή ανάπτυξη. Στη νηπιακή ηλικία μια σειρά παραγόντων επιδρούν θετικά ή αρνητικά στην ανάπτυξη της φιλίας, όπως το προ-σχολικό πλαίσιο, η εγγύτητα-οικειότητα, η ομοιότητα, η αμοιβαιότητα, οι διαφυλικές διαφορές και η ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων.

Το παρόν κεφάλαιο κατέδειξε ότι η φιλία δεν αρχίζει κατά την παιδική ηλικία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

4.1 Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστούν τα ερευνητικά δεδομένα που αφορούν στη φιλία κατά την παιδική ηλικία, καθώς η συχνότητα της την περίοδο αυτή είναι αυξημένη. Η φιλία αποτελεί μια από τις επικρατέστερες κοινωνικές σχέσεις σε αυτήν την ηλικία. Γίνεται επίσης αναφορά στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των φιλικών σχέσεων και δίδεται έμφαση στο λειτουργικό ρόλο της φιλίας. Επιπλέον, επισημαίνονται οι διαφορές που αντανακλώνται στις φιλικές σχέσεις, ανάλογα με το φύλο των συμμετεχόντων.

4.2 Οι φιλικές σχέσεις στην παιδική ηλικία

Η πορεία των κοινωνικών σχέσεων κατά την είσοδο στη μέση παιδική ηλικία διαφοροποιείται και η σημασία αυτών των σχέσεων στη μελλοντική εξέλιξη των παιδιών σε κοινωνικό και συναισθηματικό επίπεδο είναι ιδιαίτερα σημαντική (Masten, 2005; Bukowski & Adams, 2005). Στη μέση παιδική ηλικία περισσότερο από το 30% των κοινωνικών επαφών των παιδιών επικεντρώνεται στους φίλους τους (Rubin, Bukowski & Parker, 1998) και ένα μεγάλο μέρος του χρόνου τους το αφιερώνουν στους φίλους τους είτε ενεργητικά είτε στο επίπεδο της σκέψης (Rubin, 1987). Ενώ τα παιδιά των μικρότερων ηλικιών φαίνεται να ταυτίζουν το παιχνίδι και το μοίρασμα με τη φιλία, στη μέση παιδική ηλικία η *αίσθηση της προσφοράς* αποτελεί στοιχείο της πρωτοβουλίας για την έναρξη μιας φιλικής σχέσης (Damon, 1995). Στη μέση παιδική ηλικία, το παιδί αρχίζει, επίσης, να ταυτίζει την έννοια της φιλίας με την έννοια της συνεργασίας (Smollar & Youniss, 1982). Οι σχέσεις σε αυτό το στάδιο δε μπορούν να χαρακτηριστούν από σταθερότητα και μονιμότητα, ωστόσο υπάρχει ενδιαφέρον από τη μεριά των παιδιών να συντονίσουν τις σκέψεις και τις πράξεις τους, με βάση τις ανάγκες του φίλου τους.

Μια ομάδα συνομηλικών αποτελεί κάτι περισσότερο από μια απλή ομάδα παιδιών. Η συνοχή της είναι σχετικά σταθερή και τα μέλη της περνούν αρκετό χρόνο μαζί, αλληλεπιδρούν και μοιράζονται κοινές αξίες και στόχους. Παράλληλα, έχουν διαμορφωθεί κανόνες από τα ίδια τα μέλη της ομάδας, στους οποίους απαιτείται υπακοή, όπως και συγκεκριμένοι ρόλοι που υιοθετούνται ανάλογα με τις ικανότητες και τις προσδοκίες του κάθε παιδιού.

Στα πρώτα σχολικά χρόνια τα παιδιά δείχνουν ένα αυξημένο ενδιαφέρον ως προς το σχηματισμό ομάδων. Οι ομάδες διαμορφώνονται γρήγορα και διέπονται από κοινές αξίες και ενδιαφέροντα ενώ παράλληλα αναπτύσσονται αμοιβαίες επιρροές και προσδοκίες. Σε αυτήν την ηλικία τα παιδιά έχουν ως στόχο να γίνουν αποδεκτά από ομόφυλους συνομηλικούς, εν αντιθέσει με την προσχολική ηλικία που το ενδιαφέρον τους εντοπίζεται στην αναζήτηση επιτυχημένων συντρόφων στο παιχνίδι (Ladd, 1999). Τα παιδιά και οι προέφηβοι, κατά τον Sullivan (1953) κινητοποιούνται για να συνάψουν μια στενή σχέση ή για να ενταχθούν σε μια κλίκα ομόφυλων συνομηλικών. Ο Sullivan (1953) τόνισε τη σπουδαιότητα μιας επιτυχημένης, αμοιβαίας φιλίας για την κοινωνική ανάπτυξη και την κοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Υποστήριξε ότι μέσω των φιλικών σχέσεων, τα παιδιά ευνοούνται σε πολλά επίπεδα: ενσωματώνουν μια πληθώρα αποδεκτών κοινωνικών συμπεριφορών, αυξάνουν την αυτοπεποίθησή τους και μπορούν μέσω αυτών να αποφύγουν ή να βελτιώσουν προβληματικές συμπεριφορές.

Η παιδική φιλία χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο ενδιαφέρον, συνεργασία και διάθεση για αντιμετώπιση των συγκρούσεων, ισότιμη αμοιβή από την κοινωνική ανταλλαγή, έλξη, στοργή και διασκέδαση (Berndt & Perry, 1986). Προϋποθέσεις για τη σύναψη της φιλίας αποτελεί η ανάπτυξη βασικών κοινωνικών δεξιοτήτων και για τη διατήρησή της απαιτείται επιτυχής συνύπαρξη, σύμπτωση και εγκατάλειψη εγωιστικών διαθέσεων, αμοιβαίος σεβασμός και αποτελεσματική διευθέτηση των διαφορών.

Ερευνητικά δεδομένα επιβεβαιώνουν την αναγκαιότητα της φιλίας στην αναπτυξιακή πορεία του παιδιού (Berndt, 2004; Ladd, 1999; Parker & Asher,

1993). Οι Newcomb & Bagwell (1996) βρήκαν ότι οι φιλικές σχέσεις στην παιδική ηλικία προσφέρουν σημαντικά πλεονεκτήματα, συγκριτικά με τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις σε τρεις βασικούς τομείς: στη θετική αλληλεπίδραση, στο χειρισμό των συγκρούσεων και στα χαρακτηριστικά της σχέσης. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τη θετική αλληλεπίδραση, τα ευρήματα τους αποκαλύπτουν ότι τα παιδιά που είναι μέλη μιας φιλικής δυαδικής σχέσης έχουν περισσότερες ευκαιρίες να εμπλακούν σε θετικές μορφές αλληλεπίδρασης (όπως είναι η λεκτική αλληλεπίδραση, η συνεργασία και η αλληλοβοήθεια). Η θετική αλληλεπίδραση χρησιμεύει ως βασικό πλαίσιο για την κοινωνική και τη γνωστική ανάπτυξη των παιδιών. Ως προς τον χειρισμό των συγκρούσεων οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι παρόλο που η συχνότητα εμφάνισης των συγκρούσεων είναι ίδια μεταξύ φίλων και μεταξύ παιδιών που δεν είναι φίλοι, υπάρχει διαφορά ως προς τον τρόπο που χειρίζονται τις συγκρούσεις αυτές. Οι φίλοι αναζητούν στρατηγικές επίλυσης των διαφωνιών, πιθανόν επειδή έχουν επενδύσει συναισθηματικά στη φιλία τους και δε θέλουν να διακινδυνεύσουν να τη χάσουν. Η σπουδαιότητα των φιλικών σχέσεων εντοπίζεται στα εφόδια που προσφέρουν στα παιδιά για τις μετέπειτα κοινωνικές σχέσεις τους, καθώς μέσω αυτών καλλιεργούνται οι ικανότητες επίλυσης των συγκρούσεων. Τέλος, ως προς τα χαρακτηριστικά της σχέσης, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα παιδιά επιλέγουν φίλους με τους οποίους έχουν πολλά κοινά στοιχεία, τόσο σε δημογραφικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο συμπεριφοράς. Επίσης, επισημάνθηκε ότι οι φιλικές σχέσεις χαρακτηρίζονται από ισότητα, καθώς οι φίλοι δεν καταπιέζουν ο ένας τον άλλο και ούτε επιδιώκουν να κυριαρχήσει ο ένας έναντι του άλλου. Αυτά τα χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με τα επιπλέον ευρήματα που αποκαλύπτουν ότι οι φίλοι συνεργάζονται, αλληλοβοηθούνται και προσπαθούν να προφυλάξουν και να διατηρήσουν τη φιλική σχέση καταδεικνύουν ότι οι φιλικές σχέσεις αποτελούν ένα ουσιαστικό πεδίο συναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών. Ας αναφερθεί ότι στην παιδική ηλικία οι σχέσεις εξαρτώνται κυρίως από την προσαρμογή και τη συνεργασία και μπορούν εύκολα να διαλύσουν όταν υπάρξει κάποια αντιπαράθεση. Κατά την πορεία τους προς

την εφηβική ηλικία ο τρόπος που τα παιδιά βιώνουν μια φιλική σχέση διαφοροποιείται. Γίνονται περισσότερο γενναιόδωρα, συνεργατικά και διατεθειμένα να προσφέρουν βοήθεια και να μοιραστούν συναισθήματα και προσωπικά ζητήματα (Smollar & Youniss, 1982).

4.3 Ποιοτικά χαρακτηριστικά της φιλίας

Οι θεωρητικοί της φιλίας αναγνωρίζουν ότι για την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων του παιδιού είναι σημαντικό όχι μόνο να έχει φίλους αλλά και να μπορεί να διατηρείς φιλίες υψηλής ποιότητας (Bukowski, Hoza & Boivin, 1994; Cause, 1986). Οι κοινωνικοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι φιλίες διαφέρουν ως προς την ποιότητα τους, με αποτέλεσμα να έχουν και διαφορετικές επιδράσεις στους συμμετέχοντες. Τις χαρακτηρίζουν ως σύνθετες και πολύπλευρες και ισχυρίζονται ότι πρέπει να αναλυθούν και να ερευνηθούν στα διαφορετικά συστατικά τους (Bukowski, Newcomb & Hartup, 1996).

Η ποιότητα της φιλίας αφορά την ύπαρξη κάποιων συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που ορίζουν τη φιλική σχέση και τα οποία μπορεί να είναι θετικά ή αρνητικά (Berndt & Keefe, 1995). Η έρευνα σχετικά με την ποιότητα της φιλίας βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο και δεν υπάρχει γενική ομοφωνία σχετικά με τα ακριβή στοιχεία που αυτή περιλαμβάνει. Ο αριθμός των ποιοτικών χαρακτηριστικών που συμπεριλήφθησαν στις έρευνες για την ποιότητα της φιλίας κυμαίνονταν μεταξύ των πέντε και των δεκαέξι χαρακτηριστικών (Μπαρμπούτη & Συγκολλίτου, 2004).

Οι Furman και Bierman (1984) συμπεριέλαβαν στο ερωτηματολόγιο που δημιούργησαν πέντε χαρακτηριστικά της φιλικής σχέσης: τη θετική κοινωνική υποστήριξη, την οικειότητα, την πίστη-αφοσίωση, το συναίσθημα και την ομοιότητα των ενδιαφερόντων, χωρίζοντας το καθένα σε συγκεκριμένες συμπεριφορές και υποκειμενικές διαθέσεις². Το ερωτηματολόγιο ποιότητας

² Υποκειμενικές διαθέσεις μπορεί να είναι οι προθέσεις, τα κίνητρα και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του φίλου.

της φιλίας (Friendship Quality Questionnaire, F.Q.Q) από τους Parker και Asher (1993) «μετράει» έξι χαρακτηριστικά της φιλίας (Μπαρμπούτη & Συγκολλίτου, 2004). Η κλίμακα της ποιότητας της φιλίας (Friendship Quality Scale, F.Q.S) των Bukowski, Boivin και Hoza (1994) περιλαμβάνει πέντε χαρακτηριστικά της φιλίας, τα οποία επιλέχθηκαν με βάση την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, όπου παρουσιάζονταν να έχουν καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της ποιότητας των φιλικών σχέσεων, τόσο από τους θεωρητικούς, όσο και από τα ίδια τα παιδιά που συμμετείχαν σε παλαιότερες έρευνες (Bukowski, Newcomb, Hartup, 1996). Ο Hartup (1996) υποστήριξε ότι η ποιότητα της φιλίας μπορεί να εξαρτάται από ακόμα πιο πολλά χαρακτηριστικά.

Ο Sullivan (1953), ο οποίος τόνισε τη σπουδαιότητα μιας στενής φιλικής σχέσης, κυρίως την περίοδο της προ-εφηβείας και της εφηβείας, αναφέρει ως βασικά χαρακτηριστικά της φιλίας τη συντροφικότητα, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τη συνεργασία και την αρμονική συνύπαρξη στο παιχνίδι, την εγγύτητα και την οικειότητα. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η συντροφικότητα παρουσιάζεται ως αδιαίρετο στοιχείο της μέσης παιδικής ηλικίας και η οικειότητα αναπτύσσεται κυρίως κατά την περίοδο της εφηβείας.

Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν σε συγκεκριμένα στοιχεία που φαίνεται να διαμορφώνουν την ποιότητα της φιλίας και περιλαμβάνονται σε όλα σχεδόν τα σχετικά ερωτηματολόγια. Τα βασικότερα κοινά χαρακτηριστικά είναι: η συντροφικότητα, η αλληλοβοήθεια, η οικειότητα, η σύγκρουση και η αντιζηλία. Ανεξάρτητα, ωστόσο από τον τρόπο που ορίζεται ή «μετριέται» η ποιότητα της φιλίας, τα συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά της κάθε φιλικής σχέσης φαίνεται να είναι αυτά που εν τέλει καθορίζουν τις θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στους συμμετέχοντες (Nagle, Erdley, Newman, Mason & Carpenter, 2003; Ladd & Kochenderfer, 1996).

Οι Parker και Asher (1993) έδειξαν ότι οι φιλικές σχέσεις που στην παιδική ηλικία χαρακτηρίζονται από «κακή ποιότητα», δηλαδή με βασικά

χαρακτηριστικά τη σύγκρουση και την αντιζηλία, συνδέονται με συναισθήματα μοναξιάς και κοινωνικής δυσαρέσκειας. Επίσης, η ποιότητα της φιλίας φαίνεται να επηρεάζει την αυτοεκτίμηση των παιδιών και την ικανότητα τους να προσαρμοστούν στο σχολικό πλαίσιο. Τα παιδιά όπου στη φιλία τους κυριαρχούν θετικά χαρακτηριστικά, όπως η αλληλοβοήθεια, η συντροφικότητα και η οικειότητα έχουν υψηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης και προσαρμοστικότητας στις απαιτήσεις το σχολείου, συγκριτικά με τα παιδιά όπου στη φιλία τους κυριαρχούν αρνητικά χαρακτηριστικά (Morison & Masten, 1991).

Επιπλέον, τα παιδιά με «κακή ποιότητα» φιλίας δημιουργούν περισσότερα προβλήματα και κάνουν περισσότερη φασαρία μέσα στην τάξη από ότι τα παιδιά με υψηλή ποιότητα φιλίας (Berndt & Keefe, 1995). Ο Berndt ερμηνεύοντας αυτά τα αποτελέσματα συμπεραίνει ότι τα παιδιά που οι φιλικές τους σχέσεις έχουν κυρίως αρνητικά χαρακτηριστικά συνδιαλέγονται με έναν τρόπο που χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις και διαμάχες. Μάλιστα τον τρόπο αυτό αλληλεπίδρασης τον γενικεύουν και σε άλλα άτομα με τα οποία συναναστρέφονται στην καθημερινότητά τους (Berndt, 1996). Οι ερευνητές που μελέτησαν τις φιλικές σχέσεις στην παιδική ηλικία υποστηρίζουν ότι οι φίλιες μπορούν να οριστούν ως σχέσεις που ικανοποιούν ένα συγκεκριμένο αριθμό κοινωνικών αναγκών, όπως τη συντροφικότητα, την οικειότητα και την ασφάλεια. Ανάλογα με το βαθμό που ικανοποιούνται οι ανάγκες αυτές μπορούν να επηρεάσουν τη μορφή, τη διάρκεια και τη σημασία της στενής φιλικής σχέσης.

4.3.1 Η συντροφικότητα στα πλαίσια μιας παιδικής φιλικής σχέσης

Μια από τις κινητήριες δυνάμεις των φιλικών σχέσεων είναι η συντροφικότητα. Τα ίδια τα παιδιά αναφέρουν ότι οι φίλοι είναι σημαντικοί μεταξύ άλλων, για τη χαρά που προσφέρει ο ένας στον άλλο. Μέσα από τη συμμετοχή σε κοινές δραστηριότητες επιτυγχάνεται η αμοιβαία ικανοποίηση, που είναι σημαντική τόσο για την έναρξη όσο και τη διατήρηση μιας φιλίας (Berndt, 1982). Ο Hartup (1983) ταυτίζει τη συντροφικότητα με την εγγύτητα

και αναφέρει ότι να μοιράζεσαι με κάποιον τον ελεύθερο χρόνο σου αποτελεί ένδειξη προτίμησης προς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο (Μπαρμπούτη & Συγκολλίτου, 2004). Οι φίλοι ορίζονται κατά τον Youniss (1980) ως «σύντροφοι στο παιχνίδι» (Damon, 1995). Ερευνητικά δεδομένα που προέκυψαν από τις περιγραφές παιδιών σχολικής ηλικίας για τις φιλικές τους σχέσεις μαρτυρούν ότι η συντροφικότητα επηρεάζει θετικά την πορεία μιας φιλίας (Brendt & Perry, 1986).

4.3.2 Η προσφορά βοήθειας ενθαρρύνει τις φιλικές σχέσεις

Τα παιδιά της μέσης παιδικής ηλικίας και της προ-εφηβείας τείνουν εντός των ορίων μιας φιλικής σχέσης, να ταυτίζουν τις προτιμήσεις τους με την προσφορά για βοήθεια. Σύμφωνα με τον Youniss (1980), τα μεγαλύτερα παιδιά αποδέχονται την ιδέα ότι οι φίλοι αλληλοβοηθούνται και ως ένα βαθμό τείνουν να εξισώνουν την παροχή βοήθειας με την ύπαρξη φιλίας (Damon, 1995). Υποστήριξε επίσης, ότι οι αναφορές των παιδιών για το μοίρασμα και τη βοήθεια αυξάνονται μεταξύ των 6 και 14 χρόνων, κυρίως όταν ο ένας από τους δυο φίλους βρίσκεται σε χειρότερη θέση από τον άλλο. Η βοήθεια από τους φίλους, μπορεί να είναι σε επίπεδο υλικό-λειτουργικό, όταν για παράδειγμα ο ένας φίλος βοηθάει τον άλλο στα μαθήματα του σχολείου και σε συναισθηματικό επίπεδο, όταν ο ένας φίλος συμβουλεύει τον άλλο σε θέματα που αφορούν για παράδειγμα τις σχέσεις με τους γονείς (Γαλανάκη, 2003). Τόσο τα παιδιά της μέσης παιδικής ηλικίας όσο και της προ-εφηβικής θεωρούν σημαντική τη βοήθεια που δέχονται από τους φίλους τους για την αντιμετώπιση δύσκολων και αγχογόνων καταστάσεων (Μπεζεβέγκης, 2001). Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι το μοίρασμα και η βοηθητική συμπεριφορά αυξάνονται ανάλογα με τις υπάρχουσες συνθήκες και με την ηλικία. Με την πάροδο των χρόνων τα παιδιά αποκτούν πιο ώριμες σκέψεις και η φιλία γίνεται πλέον κατανοητή εννοιολογικά σα μια ανταλλαγή αμοιβαίου ενδιαφέροντος, ισότητας και φροντίδας μεταξύ δυο ατόμων (Μπαρμπούτη & Συγκολλίτου, 2004). Σε αυτήν την ηλικία η φιλία μπορεί να τερματιστεί από μια πράξη που δεν ανταποκρίνεται στο

ενδιαφέρον του άλλου, όπως η άρνηση για βοήθεια ή η αδιαφορία για κάποια ανάγκη του άλλου (Damon, 1995).

4.3.3 Οι συγκρούσεις και η διαχείριση των συγκρούσεων στις φιλικές σχέσεις

Μια παράμετρος των ανθρωπίνων σχέσεων είναι οι συγκρούσεις. Οι συγκρούσεις θα μπορούσε να συσχετιστούν με τη διαφορετικότητα απόψεων ή με αισθήματα ανταγωνισμού. Ο Shantz (1987) ορίζει τη σύγκρουση ως αντίθεση στη συμπεριφορά και τις πράξεις κάποιου άλλου (Μπαρμπούτη & Συγκολλίτου, 2004). Σε μια φιλική σχέση παρατηρούνται συγκρούσεις, διαφωνίες και ανταγωνιστικά επεισόδια και ανάλογα με τον τρόπο που θα τα διαχειριστούν οι συμμετέχοντες θα εξαρτηθεί η πορεία της σχέσης τους (Hartup, 1996). Οι συγκρούσεις και η επίλυσή τους συμβάλλουν στην κατανόηση της έννοιας της φιλίας από τα παιδιά (Rizzo, 1988). Ο Rubin (1987) αναφέρει ότι μέσα από τις διαφωνίες που αναπόφευκτα παρουσιάζονται, τα παιδιά μαθαίνουν να διαπραγματεύονται τα δικαιώματά τους και να εκφράζουν το συναισθημά τους ενώ ταυτόχρονα ευαισθητοποιούνται απέναντι στα δικαιώματα και τα συναισθήματα των άλλων. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι πρέπει να αναπτύξουν την ικανότητα του λογικού συμβιβασμού, ακόμα και αν βρίσκονται αντιμέτωπα με παράλογες απαιτήσεις (Rubin, 1987). Οι συγκρούσεις και οι διαφωνίες εμφανίζονται συχνότερα μεταξύ φίλων, από ό,τι μεταξύ παιδιών που δε θεωρούνται φίλοι. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη μεγαλύτερη συχνότητα επαφών που έχουν οι φίλοι και στην αυξημένη διάρκεια επικοινωνίας μεταξύ τους (Dunn, 1999). Επίσης, η διαχείριση μιας σύγκρουσης μέσω συζήτησης και συμβιβασμού παρατηρείται πιο συχνά ανάμεσα σε φίλους παρά ανάμεσα σε παιδιά που δεν είναι φίλοι. Ακόμα και μεταξύ αδερφών παρατηρούνται χαμηλότερα ποσοστά λύσης μιας σύγκρουσης μέσω διαλόγου (Laurson & Collins, 1994). Η λύση μιας σύγκρουσης μπορεί να πραγματοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους: την υποταγή, το συμβιβασμό, την απομάκρυνση, την απόσυρση και τη διαμεσολάβηση ενός τρίτου ατόμου (Μπαρμπούτη & Συγκολλίτου, 2004).

Η Αυγητίδου (1997) με βάση ερευνητικά δεδομένα, αναφέρει ότι τα παιδιά προσπαθούν σε συνθήκες διαφωνίας να αποφύγουν την άμεση σύγκρουση με αλλαγή θέματος ή με προτάσεις συμβιβασμού. Μάλιστα υποστηρίζει πως υπάρχουν διαφυλικές διαφορές ως προς την ανάγκη αντιμετώπισης της σύγκρουσης με ομαλό τρόπο. Τα κορίτσια δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για να διατηρήσουν ένα αρμονικό κλίμα με τη φίλη τους συγκριτικά με τα αγόρια. Ωστόσο, με την αύξηση της ηλικίας αυξάνεται και στα δυο φύλα η διευθέτηση των αντιπαραθέσεων μέσω της συζήτησης και του συμβιβασμού (Laurson & Collins, 1994).

4.3.4 Η οικειότητα ως ενισχυτής μιας παιδικής φιλίας

Η οικειότητα αποτελεί ένα από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά της φιλίας. Η οικειότητα ενυπάρχει στα πλαίσια μιας στενής φιλικής σχέσης και ταυτίζεται με την πίστη, την αφοσίωση, το μοίρασμα, την τιμιότητα, την εμπιστοσύνη και την προσκόλληση με τον καλύτερο φίλο (Αυγητίδου, 1997). Ο Youniss (1980) αναφερόμενος στην οικειότητα κάνει λόγο για εκμυστήρευση μυστικών και μοίρασμα αγαθών (Damon, 1995). Κατά τη μετάβαση από τη μέση παιδική ηλικία στην προ-εφηβεία, η οικειότητα αποκτά αυξημένη βαρύτητα και αντανακλάται με μεγαλύτερη ένταση μέσα στις φιλικές σχέσεις, δημιουργώντας σταθερές βάσεις για τη σύναψη νέων και τη διατήρηση των ήδη υπάρχουσών φιλικών σχέσεων, στην εφηβεία (Sullivan, 1953). Ωστόσο, υπάρχουν και ερευνητικά δεδομένα που δεν συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης (Παναγιωτάκη, 2010). Μέσω της οικειότητας καλλιεργείται η συναισθηματική συνήχηση και επαφή και ευνοείται η αυτο-αποκάλυψη και το μοίρασμα προσωπικών αντιλήψεων, εμπειριών και συναισθημάτων (Laurson, 1993). Έχει βρεθεί ότι όσο πιο έντονα βιώνεται η οικειότητα σε μια φιλία, τόσο πιο ικανό είναι το παιδί να μοιραστεί και να αποκαλύψει στοιχεία για τον εαυτό του (Γαλανάκη, 2003). Όσον αφορά τα δυο φύλα, παρατηρούνται διαφορές ως προς το βαθμό οικειότητας που αναπτύσσουν. Πιο συγκεκριμένα, στις σχέσεις των κοριτσιών δίδεται περισσότερη έμφαση στην ανάπτυξη του διαπροσωπικού δεσμού ενώ στις

σχέσεις των αγοριών δεν παρατηρείται ανάλογο κίνητρο. Οι στόχοι τους επικεντρώνονται κυρίως στην αυτονομία και στη διεκδίκηση ηγετικής θέσης έναντι του φίλου τους (Maccoby, 1990). Στις φίλιες των κοριτσιών είναι περισσότερο ανεπτυγμένη και έκδηλη η ανάγκη τους για αυτο-αποκάλυψη και συναισθηματικό μοίρασμα από ό,τι στις φίλιες των αγοριών (Buhrmester, 1996).

4.3.5 Η ασφάλεια ως θετικός δείκτης πρόγνωσης στις παιδικές φίλιες

Μια από τις βασικές επιδιώξεις των συμμετεχόντων μέσα σε μια φιλική σχέση, είναι η ασφάλεια και η δυνατότητά τους να εμπιστευτούν το φίλο τους, συμμαχώντας μαζί του, όταν χρειαστεί. (Parker & Asher, 1993). Απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη εμπιστοσύνης είναι η συναισθηματική και διαπροσωπική δέσμευση των εμπλεκομένων (Berndt, 1996). Τα παιδιά της μέσης παιδικής ηλικίας και της προ-εφηβείας, συγκριτικά με τα μικρότερα παιδιά έχουν αξιώσεις από τους φίλους τους, σε επίπεδο αφοσίωσης, πίστης, προστασίας της σχέσης και κατανόησης των προσωπικών τους εξομολογήσεων (Rawlings, 1992). Ερευνητικά δεδομένα φανερώνουν ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας θεωρούν βασικά χαρακτηριστικά σε μια φίλια την εμπιστοσύνη και την αφοσίωση, θεωρώντας καθοριστικής σημασίας την επιρροή τους στη θετική εξέλιξη της σχέσης (Berndt & Perry, 1986).

4.4 Διαφυλικές διαφορές στην παιδική φίλια

Σύνηθες φαινόμενο στην παιδική ηλικία αποτελεί η δημιουργία ομάδων, στις οποίες είναι σαφής ο διαχωρισμός με βάση το φύλο. Οι ομάδες συνομηλικών σχεδόν σταθερά αποτελούνται από ένα μόνο φύλο, ενώ στις περιπτώσεις που οι ομάδες είναι μικτές τόσο τα ενδιαφέροντα όσο και οι δραστηριότητες και το ύφος αλληλεπίδρασης είναι διαφορετικά. Ειδικότερα, είναι διαφορετικός ο τρόπος που τα δυο φύλα αντιλαμβάνονται την *οικειότητα* (Clark & Ayers, 1993), *την αφοσίωση και την επίλυση των συγκρούσεων* (Parker & Asher, 1993), *καθώς και τη συντροφικότητα* (Clark- Lembers, Lembers & Ho, 1991). Οι στενές φίλιες, στις οποίες μοιράζονται μυστικά και συναισθήματα

είναι πιο συνηθισμένες στα κορίτσια, από ό,τι στα αγόρια, τα οποία έχουν χαμηλά ποσοστά αυτο-αποκάλυψης και οικειότητας (Graig & Baukum, 2002). Τα αγόρια συνηθίζουν να εμπλέκονται σε φιλίες με πιο δυναμικές δραστηριότητες, κυρίως με σωματικά παιχνίδια (Macobby, 1990) και να αποδέχονται με μεγαλύτερη προθυμία ένα τρίτο μέλος που επιχειρεί να εισέλθει σε μια φιλική δυάδα (Παναγιωτάκη, 2010) σε αντίθεση με τα κορίτσια που τείνουν να διατηρούν τη φιλία τους με συγκεκριμένα άτομα (Tannen, 1990). Τα κορίτσια περιγράφουν τις φιλίες τους με περισσότερα θετικά χαρακτηριστικά, όπως αλληλοϋποστήριξη, οικειότητα, ασφάλεια και εμπιστοσύνη και εκθέτουν τις σχέσεις τους σε λιγότερες συγκρούσεις συγκριτικά με τα αγόρια (Berndt, 1982, Furman, 1996). Κατά την περίοδο της παιδικής ηλικίας και ως την αρχή της εφηβείας τα αγόρια εκδηλώνουν λιγότερη εμπιστοσύνη και λιγότερο ενδιαφέρον για τους φίλους τους, και είναι λιγότερο επιδέξια στην προσπάθεια τους να λύσουν μια σύγκρουση (Wiener & Schneider, 2002). Σχετικά με την επίλυση των συγκρούσεων, τα κορίτσια επιλέγουν με μεγαλύτερη συχνότητα να συμβιβαστούν, ώστε να διευθετηθεί η σύγκρουση (Laurson & Kollins, 1994). Τα αγόρια, ιδιαίτερα καθώς πλησιάζουν την εφηβεία, τονίζουν την αλληλεγγύη μεταξύ τους ενώ τα κορίτσια αντιμετωπίζουν τις ομάδες φίλων σαν ένα δίκτυο στενών φιλικών σχέσεων (Rubin, 1987). Όπως αναφέρει ο Youniss (1980) τα κορίτσια, ανεξαρτήτως ηλικίας, δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη συναισθηματική στήριξη μέσα σε μια φιλική σχέση και τονίζουν τη σημασία της αλληλοβοήθειας (Rubin, 1987), ενώ τα αγόρια μοιράζονται λιγότερο τα μυστικά τους και συζητούν λιγότερο για τα προβλήματα και το συναίσθημά τους (Buhrmester & Carberry, 1992).

Οι παραπάνω διαφορές συνάδουν με τη διαφορετικότητα των αναγκών των δυο φύλων. Τα κορίτσια που επενδύουν στο συναίσθημα, δίνουν έμφαση στην ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων ενώ τα αγόρια επικεντρώνονται στην κατάκτηση μιας ηγετικής θέσης μέσα στην ομάδα (Maccoby, 1990). Η Maccoby (1990) υποστηρίζει πως οι διαφορετικές ανάγκες των αγοριών και των κοριτσιών και κατ' επέκταση ο διαφορετικός τρόπος λειτουργίας εντός

των φιλικών σχέσεων, πηγάζει από τα παγιωμένα κοινωνικά πρότυπα που προσδιορίζουν το ρόλο του κάθε φύλου και που προωθούνται από πολύ μικρή ηλικία.

4.5 Ο λειτουργικός ρόλος της φιλίας στην παιδική ηλικία

Οι φίλιες παρέχουν ένα υποστηρικτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η αυτο-εξερεύνηση, η συναισθηματική και η ηθική ανάπτυξη. Η φιλική αλληλεπίδραση αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές συνθήκες στη ζωή των παιδιών (Sullivan, 1953) και η έκβαση αυτών των κοινωνικών σχέσεων με τους συνομηλικούς επηρεάζει την ψυχοκοινωνική προσαρμογή των παιδιών (Parker & Asher, 1993; Pellegrini & Blatchford, 2000).

Τα παιδιά που είναι απομονωμένα και δεν εμπλέκονται σε σχέσεις με τους συνομηλικούς τους μειονεκτούν λόγω της έλλειψης κοινωνικής εμπειρίας (Newcomb & Bagwell, 1996). Επίσης, τα παιδιά που χαρακτηρίζονται από τους συνομηλικούς τους ως απομονωμένα έχουν λιγότερες πιθανότητες να ενσωματωθούν σε μια ομάδα συνομηλικών στην εφηβεία και να έχουν μια ενεργή κοινωνική ζωή στην ενήλικη ζωή. Τα παιδιά αυτά που απορρίπτονται από τους συνομηλικούς τους και αντιμετωπίζονται ως επιθετικά και αντιδραστικά είναι περισσότερο πιθανό να εγκαταλείψουν πρώιμα το σχολείο, να εμπλακούν με το νόμο (νεανική εγκληματικότητα) και να αντιμετωπίσουν προβλήματα ψυχικής υγείας (Morison & Masten, 1991). Η εγκατάλειψη του σχολείου φαίνεται να είναι μια ιδιαίτερα συχνή έκβαση. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι περίπου το 25% των παιδιών που δεν είναι αποδεκτά από την ομάδα των συνομηλικών τους εγκαταλείπουν το σχολείο συγκριτικά με το 8% των παιδιών που είναι αποδεκτά από τους συνομηλικούς τους (Parker & Asher, 1993).

Η απόρριψη από τους συνομηλικούς κατά την παιδική ηλικία και η ανυπαρξία φιλικών σχέσεων συνοδεύεται συχνά και από σοβαρές συναισθηματικές δυσκολίες (Parker & Asher, 1993). Οι ανεπαρκείς κοινωνικές

σχέσεις με τους συνομηλικούς ενδέχεται να σχετιστούν με τη διαμόρφωση αρνητικών εκτιμήσεων για την εικόνα του εαυτού (Hartup, 1996) και με την κυριαρχία συναισθημάτων μοναξιάς και άγχους, γεγονός που μπορεί να επηρεάσει αρνητικά την προσαρμογή των παιδιών σε ακόλουθα στάδια της ζωής τους.

Εν αντιθέσει, οι καλές σχέσεις των παιδιών με τους συνομηλικούς τους μπορούν να αποτελέσουν προγνωστικό παράγοντα για την ομαλή και θετική ανάπτυξη του παιδιού. Τα παιδιά που αλληλεπιδρούν επιτυχώς με τους συνομηλικούς τους έχουν καλύτερες επιδόσεις στο σχολείο, δεν εμφανίζουν συχνά καταθλιπτικά συμπτώματα, έχουν υψηλότερη αυτοεκτίμηση, περισσότερες ανεπτυγμένες ικανότητες και αντιδρούν με μεγαλύτερη ευκολία σε καταστάσεις που απαιτείται προσαρμογή (Morison & Masten, 1991).

4.6 Συζήτηση

Το παρόν κεφάλαιο εστιάστηκε στα χαρακτηριστικά της φιλίας κατά την παιδική ηλικία. Μεγάλο μέρος του χρόνου κατά την αναπτυξιακή αυτή περίοδο αφιερώνεται στη φιλία, η οποία φαίνεται να ταυτίζεται με την αίσθηση της προσφοράς και της συνεργασίας και να χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο ενδιαφέρον, συνεργασία και διάθεση για αντιμετώπιση των συγκρούσεων, ισότιμη αμοιβή από την κοινωνική ανταλλαγή, έλξη, στοργή και διασκέδαση. Οι φιλικές σχέσεις στην παιδική ηλικία προσφέρουν σημαντικά πλεονεκτήματα στη θετική αλληλεπίδραση, στο χειρισμό των συγκρούσεων και στα χαρακτηριστικά της σχέσης. Πρόκληση για τα παιδιά συνιστά όχι μόνο το να έχουν φιλία, αλλά και να τη διατηρήσουν. Οι ερευνητές διαφωνούν ως προς τον αριθμό των ποιοτικών χαρακτηριστικών της φιλίας, τα οποία κυμαίνονται από πέντε έως 16 (συντροφικότητα, αλληλοβοήθεια, θετική κοινωνική υποστήριξη, οικειότητα, πίστη-αφοσίωση, ομοιότητα των ενδιαφερόντων, σύγκρουση, αντιζηλία. κ.ά.).

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάσαμε χωριστά τη συντροφικότητα, την προσφορά βοήθειας, τις συγκρούσεις και τη διαχείριση τους, την οικειότητα,

την αίσθηση ασφάλειας, τις ενδιαφέρουσες διαφυλικές διαφορές στην παιδική φιλία και το λειτουργικό της ρόλο στην παιδική ηλικία. Ενδιαφέροντα είναι τα ευρήματα που δείχνουν τον διαφορετικό τρόπο που τα αγόρια και τα κορίτσια βιώνουν και αξιολογούν συγκεκριμένες παραμέτρους μέσα σε μια φιλία. Τα κορίτσια τείνουν να περιγράφουν τις φιλικές τους σχέσεις με περισσότερα θετικά χαρακτηριστικά, όπως αλληλοϋποστήριξη, οικειότητα, ασφάλεια, εμπιστοσύνη και έλλειψη συγκρούσεων (Berndt, 1982; Furman, 1996) συγκριτικά με τα αγόρια, που εμφανίζονται περισσότερο δύσπιστα, με μειωμένη την αίσθηση της οικειότητας και εμπλεκόμενα σε περισσότερες συγκρουσιακές καταστάσεις (Wiener & Schneider, 2002). Όλοι οι ειδικοί συμφωνούν ότι οι φιλικές σχέσεις του παιδιού με συνομηλίκους και η αποδοχή του από την ομάδα συμβάλλουν στην ανθρώπινη ανάπτυξη, στη σχολική προσαρμογή, στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, στην αποφυγή ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων και στην ομαλή μετάβαση σε μετέπειτα αναπτυξιακά στάδια, κυρίως όταν χαρακτηρίζονται από υψηλή ποιότητα, δηλαδή όταν παρουσιάζουν κάποια συγκεκριμένα θετικά χαρακτηριστικά (Berndt & Keefe, 1995; Morison & Masten, 1991), που ενισχύουν την αυτοεκτίμηση των παιδιών και καλλιεργούν ένα πνεύμα συνεργασίας και μια αίσθηση σύμπνοιας, κοινωνικής ανταλλαγής και αμοιβαιότητας.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

5.1 Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο αρχικά παρουσιάζονται οι στόχοι και οι υποθέσεις της παρούσας έρευνας και στη συνέχεια ακολουθεί η παρουσίαση της μεθοδολογίας (δείγμα, διαδικασία συλλογής δεδομένων, εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή των δεδομένων και τρόποι στατιστικής ανάλυσης).

5.2 Στόχοι και υποθέσεις της έρευνας

Στην παρούσα έρευνα στόχος είναι η διερεύνηση των φιλικών σχέσεων κατά την παιδική ηλικία. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται η διερεύνηση της ύπαρξης συγκεκριμένων, ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας *κατά φύλο* και η ανίχνευση πιθανών *αναπτυξιακών αλλαγών τους* σε παιδιά ηλικίας 9 έως 12 ετών. Επιχειρούμε την ανίχνευση της επίδρασης που πιθανόν ασκούν η ηλικία και το φύλο, που αποτελούν τις ανεξάρτητες μεταβλητές στις στενές φιλικές σχέσεις των παιδιών. Με βάση τα δεδομένα αυτά, διαμορφώνονται οι υποθέσεις της έρευνας που είναι οι ακόλουθες:

- υποθέτουμε ότι *μπορεί* να υπάρξουν διαφορές φύλου στις επιμέρους ποιοτικές διαστάσεις της φιλίας, και
- υποθέτουμε ότι με την αύξηση της ηλικίας *μπορεί* να διαφοροποιηθούν οι επιμέρους ποιοτικές διαστάσεις της φιλίας.

5.3 Δείγμα

Στην παρούσα μελέτη έλαβαν μέρος 360 μαθήτριες και μαθητές της Δ', Ε' και ΣΤ' τάξης Δημοτικού Σχολείου [180 (50%) αγόρια και 180 (50%) κορίτσια], με μέσο όρο ηλικίας τα 10,5 χρόνια.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, τα 120 (33.3%) παιδιά ήταν μαθητές της Δ' Τάξης (ηλικίας 9-10 ετών) και στο εξής θα αναφέρονται ως η ηλικιακή **Ομάδα 1**. Τα 120 (33.3%) παιδιά ήταν μαθητές της Ε' Τάξης (ηλικίας 10-11 ετών) - ηλικιακή **Ομάδα 2**, και τα υπόλοιπα 120 (33.3%) παιδιά ήταν μαθητές της Στ' Τάξης (ηλικίας 11-12 ετών) - ηλικιακή **Ομάδα 3**.

Το δείγμα προέρχεται από 6 Δημοτικά Σχολεία, αστικών και αγροτικών περιοχών του Νομού Ηρακλείου. Η επιλογή των σχολείων έγινε με κριτήρια που αφορούσαν την αντιπροσωπευτικότητά τους ως προς το σύνολο του πληθυσμού των σχολείων αλλά και την προθυμία και τη σύμφωνη γνώμη των διευθυντών για τη συμμετοχή των μαθητριών και των μαθητών του σχολείου τους στην έρευνα. Το δείγμα των μαθητών επιλέχθηκε τυχαία, και συμμετείχαν μόνο οι μαθητές που το επιθυμούσαν. Οι συμμετέχοντες δεν είχαν όλοι ως μητρική γλώσσα την ελληνική, ωστόσο όσοι δεν την είχαν μπορούσαν να την κατανοήσουν πολύ καλά. Δεν είχαν σοβαρές αναπηρίες ή νοητική στέρηση που να παρεμπόδιζαν τη φοίτησή τους στην κανονική τάξη του σχολείου τους.

	Ομάδες			Σύνολο
	1 Δ' τάξη 9-10 ετών	2 Ε' τάξη 10-11 ετών	3 Στ' τάξη 11-12 ετών	
Κορίτσια	60	60	60	180
Αγόρια	60	60	60	180
Σύνολο	120	120	120	360

Πίνακας 1. Το δείγμα κατά φύλο και ηλικία

5.4 Διαδικασία Συλλογής Δεδομένων

Η διαδικασία της συλλογής δεδομένων πραγματοποιήθηκε τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο του σχολικού έτους 2009-2010. Πριν τη διεξαγωγή της έρευνας, ενημερώθηκαν οι διευθυντές των σχολείων για την ταυτότητα της ερευνήτριας, για το αντικείμενο της παρούσας έρευνας και για το λόγο διεξαγωγής της και τους δόθηκε να μελετήσουν το εργαλείο συλλογής

δεδομένων. Αφού συναινέσαν, ακολούθησε η ενημέρωση των εκπαιδευτικών της κάθε τάξης τα παιδιά της οποίας θα συμμετείχαν στην έρευνα. Στη συνέχεια η ερευνήτρια ήρθε σε άμεση επαφή με τα παιδιά, εξηγώντας τους ότι θα κληθούν να απαντήσουν με ειλικρίνεια σε ερωτήσεις σχετικά με τον καλύτερο τους φίλο, διαβεβαιώνοντάς τα ότι δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις. Οι οδηγίες που δόθηκαν ήταν ίδιες προς όλα τα υποκείμενα, ωστόσο σε αρκετές περιπτώσεις ζητήθηκαν και δόθηκαν περαιτέρω εξηγήσεις. Η διαδικασία λάμβανε χώρα μέσα στην τάξη (ομαδική χορήγηση), σε κάποιες περιπτώσεις με την παρουσία των εκπαιδευτικών, κατά τη διάρκεια πάντα του σχολικού ωραρίου και με το χρόνο συμπλήρωσης να διαφέρει ανάλογα με την εκάστοτε ηλικιακή ομάδα. Τα παιδιά της Δ' τάξης ήταν πιο αργά ως προς τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου (30-40 λεπτά) συγκριτικά με τα παιδιά της Ε' και ΣΤ' τάξης, που το συμπλήρωναν ταχύτερα (20-25 λεπτά). Όποιο παιδί δεν επιθυμούσε δε συμμετείχε στη διαδικασία της συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου, το οποίο ήταν ανώνυμο.

Τα δεδομένα που προέκυψαν από τις απαντήσεις των παιδιών κωδικοποιήθηκαν και αναλύθηκαν με τη χρήση του προγράμματος SPSS (Statistical Package for Social Sciences, version 17.0), στο Εργαστήριο Ψυχολογίας του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.

5.5 Εργαλείο Συλλογής Δεδομένων

Το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα είναι το *Ερωτηματολόγιο Ποιότητας της Φιλίας* (Friendship Qualities Scale, **FQS**, έκδοση 4.1) των Bukowski, Hoza & Boivin (2007) (μτφ.- προσαρμογή Γαλανάκη, 2007). Το FQS είναι σχεδιασμένο για να διερευνήσει τις αντιλήψεις των παιδιών σχολικής και προεφηβικής ηλικίας ως προς τη σχέση τους με τον καλύτερο τους φίλο. Βασίζεται στις ακόλουθες έξι ποιοτικές διαστάσεις της φιλίας: *συντροφικότητα, ισόρροπη σχέση, σύγκρουση, βοήθεια, ασφάλεια και οικειότητα*, που σύμφωνα με τους κατασκευαστές τους, αποτελούν έξι διαφορετικές, αλλά συσχετιζόμενες, καθοριστικής σημασίας μεταβλητές για τον προσδιορισμό μιας στενής φιλικής σχέσης.

Το FQS είναι ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς και στην πλήρη μορφή του αποτελείται από 46 προτάσεις (πχ «*Ο φίλος μου κι εγώ κάνουμε διάφορα πράγματα μαζί*»). Οι προτάσεις αυτές χωρίζονται σε έξι επιμέρους κλίμακες, κάθε μία από τις οποίες είναι δομημένη σε πέντε έως δώδεκα προτάσεις. Επίσης υπάρχουν επτά υποκλίμακες (*αμοιβαία βοήθεια, προστασία από θυματοποίηση, καθοδήγηση, υπέρβαση προβλημάτων, ανακλώμενη εκτίμηση, συναισθηματικός δεσμός, αξιόπιστη συμμαχία*) που αντιστοιχούν σε τρεις από τις έξι υποκλίμακες.(βλ. παρακάτω).

Πιο συγκεκριμένα, οι κλίμακες του ερωτηματολογίου (βλ. Παράρτημα 1) που ορίζονται ως οι βασικές ποιοτικές διαστάσεις της φιλίας, είναι οι ακόλουθες:

1. *Συντροφικότητα (Companionship)*: περιλαμβάνονται έξι προτάσεις που στοχεύουν στον προσδιορισμό του κοινού ελεύθερου χρόνου και των κοινών δραστηριοτήτων των φίλων. Π.χ. «*Ο φίλος μου κι εγώ κάνουμε διάφορα πράγματα μαζί*».
2. *Ισορροπη Σχέση (Balance)*: περιλαμβάνονται έξι προτάσεις που στοχεύουν στην ανίχνευση του βαθμού ισορροπίας στη σχέση των παιδιών με τον καλύτερο τους φίλο. Π.χ. «*Η φιλία μας είναι τόσο σημαντική για μένα, όσο και για το φίλο μου*».
3. *Σύγκρουση (Conflict)*: υπάρχουν πέντε προτάσεις που αποσκοπούν στον εντοπισμό των συγκρούσεων, των διαφωνιών και των καβγάδων μεταξύ των φίλων. Π.χ. «*Τσακώνομαι με το φίλο μου*».
4. *Βοήθεια (Help)*: εξετάζεται ο βαθμός που οι φίλοι βοηθούν, ενισχύουν και συμβουλεύουν ο ένας τον άλλο και διαιρείται στις παρακάτω υποκλίμακες:

4.1 *Αμοιβαία βοήθεια (Aid)*: συνίσταται από έξι προτάσεις που σηματοδοτούν την ύπαρξη αμοιβαίας βοήθειας και υποστήριξης στο πλαίσιο μιας φιλικής σχέσης. Π.χ. «*Ο φίλος μου κι εγώ βοηθάμε ο ένας τον άλλο*».

- 4.2 *Προστασία από Θυματοποίηση (Protection from Victimization)*: περιλαμβάνει τρεις προτάσεις που στόχο έχουν να εντοπιστεί η προθυμία του παιδιού να βοηθήσει το φίλο του σε περίπτωση που κινδυνεύει ή ενοχλείται από κάποιο άλλο παιδί. Π.χ. «Αν κάποια άλλα παιδιά με πειράξουν, ο φίλος μου θα με βοηθήσει».
- 4.3 *Καθοδήγηση (Guidance)*: περιλαμβάνει τρεις προτάσεις μέσω των οποίων ανιχνεύεται ο υποστηρικτικός και συμβουλευτικός ρόλος του καλύτερου φίλου. Π.χ. «Ο φίλος μου μου δίνει συμβουλές όταν τις έχω ανάγκη».
5. *Ασφάλεια (Security)*: η κλίμακα αυτή, στην οποία ανιχνεύεται η αίσθηση ασφάλειας, σταθερότητας και εμπιστοσύνης στα όρια της φιλικής σχέσης, υποδιαιρείται σε δυο διαστάσεις:
- 5.1 *Υπέρβαση προβλημάτων (Transcending Problems)*: αποτελείται από πέντε προτάσεις μέσω των οποίων εξετάζεται η ικανότητα των φίλων να υπερβαίνουν δυσκολίες, καβγάδες και αρνητικά συμβάντα στο πλαίσιο της φιλικής τους σχέσης Π.χ. «Ακόμη και αν ο φίλος μου κι εγώ τσακωθούμε, πάλι θα είμαστε φίλοι».
- 5.2 *Αξιόπιστη Συμμαχία (Reliable Alliance)*: περιλαμβάνει τέσσερις προτάσεις με στόχο να ανιχνευτεί η εμπιστοσύνη που δείχνει το παιδί στο φίλο του. Π.χ. «Μπορώ να εμπιστευόμαι το φίλο μου και να στηρίζομαι σε αυτόν».
6. *Οικειότητα (Closeness)*: η κλίμακα αυτή, στην οποία επιδιώκεται να εντοπιστεί η αίσθηση της τρυφερότητας και της στοργής που βιώνεται από το παιδί για το φίλο του και η δύναμη του δεσμού μεταξύ των δύο φίλων, συνίσταται από δύο υποκλίμακες:
- 6.1 *Συναισθηματικός δεσμός (Affective Bond)*: αποτελείται από τέσσερις προτάσεις με στόχο να εξεταστούν τα συναισθήματα του παιδιού για τον καλύτερο του φίλο. Π.χ. «Αν ο φίλος μου έπρεπε να μετακομίσει μακριά, θα μου έλειπε».
- 6.2. *Ανακλώμενη εκτίμηση (Reflected Appraisal)*: αποτελείται από τέσσερις προτάσεις με στόχο να ανιχνευτούν τα συναισθήματα που βιώνει το

παιδί μέσα στα όρια της φιλικής σχέσης και οι αντιλήψεις που έχει για το πόσο σημαντικός είναι για το φίλο του. Π.χ. «Ξέρω ότι είμαι σημαντικός για το φίλο μου» (βλ. Παράρτημα 1).

Τα υποκείμενα καλούνται να αξιολογήσουν το πόσο ισχύει η κάθε πρόταση για τη δική τους σχέση με τον καλύτερο τους φίλο, σε μια 5-βαθμη κλίμακα (Likert), με τιμές που κυμαίνονται από το «0» έως το «4». Το «0» αντιστοιχεί στην απάντηση «δεν ισχύει» και το «4» στην απάντηση «ισχύει πάρα πολύ». Όσο υψηλότερες είναι οι τιμές, τόσο θετικότερη είναι η αντίληψη του παιδιού για την ποιότητα της φιλικής σχέσης του, με εξαίρεση την κλίμακα της σύγκρουσης, όπου οι προτάσεις είναι αρνητικές και ακολουθείται η αντίστροφη διαδικασία βαθμολόγησης (πχ «Ο φίλος μου με πειράζει ή με ενοχλεί ακόμη και όταν του ζητώ να μην το κάνει»).

Το ερωτηματολόγιο FQS σταθμίστηκε από τους κατασκευαστές του, σε ένα δείγμα 70 αγοριών, με Μ.Ο ηλικίας 11.23 χρόνια και 99 κοριτσιών, με Μ.Ο 10.83 χρόνια. Διαφορές παρατηρήθηκαν μεταξύ των δυο φύλων στην κλίμακα της Εγγύτητας ($F= 4.95, p< .05$) και της Ασφάλειας ($F= 5.29, p<.05$). Από τη στάθμιση αυτή, προέκυψαν υψηλοί δείκτες εσωτερικής κατασκευαστικής αξιοπιστίας και εγκυρότητας με τις υψηλότερες τιμές να χαρακτηρίζουν τις μακροχρόνιες και αμοιβαίες φιλίες (Cronbach α :Συντροφικότητα= .68, Σύγκρουση= .77, Βοήθεια= .73, Ασφάλεια= . 71, Οικειότητα=. 69) (Bukowski, Hoza & Boivin, 2007).

Το FQS επιλέχθηκε ως εργαλείο συλλογής δεδομένων για τη μέτρηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών των στενών φιλικών σχέσεων των υποκειμένων καθώς έχει κατασκευαστεί για παιδιά σχολικής, προεφηβικής και εφηβικής ηλικίας, είναι σχετικά σύντομο στη συμπλήρωση, εύκολα χορηγούμενο (ομαδική χορήγηση), ευέλικτο στη χορήγηση (μπορεί να χορηγηθεί ολόκληρο ή μέρος του) και έχει υψηλές συνάφειες με άλλα σχετικά ερωτηματολόγια (Bukowski et al., 2007; Παναγιωτάκη, 2010).

Το FQS έχει χρησιμοποιηθεί σε διαχρονική έρευνα, που εξετάζονταν η σχέση μεταξύ δημοτικότητας, φιλίας και αυτοεκτίμησης. Έχει χρησιμοποιηθεί, επίσης, σε έρευνα που διερευνάται η συνάφεια που υπάρχει μεταξύ των σχέσεων εντός της οικογένειας, των σχέσεων εντός των ομάδων συνομήλικων και της προσαρμογής σε ένα δείγμα παιδιών (αγοριών και κοριτσιών) σχολικής και προεφηβικής ηλικίας (Bukowski et al., 2007). Γενικότερα, χρησιμοποιείται ευρέως σε έρευνες στις οποίες μελετώνται οι στενές φιλικές σχέσεις παιδιών και οι δείκτες εγκυρότητας και αξιοπιστίας είναι υψηλοί και, όπως τονίζουν οι κατασκευαστές, η ανάπτυξη του ερωτηματολογίου συνεχίζεται, εμπλουτίζοντας το περιεχόμενο του και δοκιμάζοντας νέες προτάσεις ώστε να μπορέσουν να καθορίσουν αν η εσωτερική συνέπεια των κλιμάκων ενδέχεται να βελτιωθεί χωρίς να αυξηθεί ο βαθμός συσχέτισης μεταξύ των κλιμάκων (Bukowski et al., 1994, 2007; Cauze, Bukowski, Aquan-Assee & Sippola, 1996).

5.6 Στατιστική Ανάλυση

Η ανάλυση διακύμανσης (Analysis of Variance – ANOVA) με δυο παράγοντες (φύλο και ηλικία), αποτέλεσε τη στατιστική μέθοδο για τον υπολογισμό της επίδρασής τους στις έξι ποιοτικές διαστάσεις, καθώς και στις υπο-διαστάσεις της φιλίας. Πρόκειται για ένα παραμετρικό στατιστικό κριτήριο το οποίο χρησιμοποιείται για τη σύγκριση των μέσων όρων δύο ή περισσότερων μεταβλητών. Βασικό πλεονέκτημά της ανάλυσης διακύμανσης είναι η ακρίβεια των αποτελεσμάτων που προκύπτουν. Από την ανάλυση προκύπτει η F- τιμή (πηλίκο της διακύμανσης). Όσο μεγαλύτερη είναι η τιμή του F, τόσο πιθανότερο είναι οι διαφορές μεταξύ των μέσων όρων των ομάδων να είναι στατιστικά σημαντικές και οι μέσοι όροι να μην προέρχονται από τον ίδιο πληθυσμό. Η ανάλυση των δεδομένων έγινε με το στατιστικό πρόγραμμα SPSS και προκειμένου να εξεταστεί ο βαθμός συνάφειας-αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις κλίμακες και τις υποκλίμακες της φιλίας, δηλαδή πόσο ισχυρή ή όχι είναι η μεταξύ τους συσχέτιση,

χρησιμοποιήθηκε ο συντελεστής γραμμικής συσχέτισης r του Pearson. Ως κριτήριο στατιστικής σημαντικότητας ορίστηκε το $p < .05$.

Η εσωτερική αξιοπιστία και εγκυρότητα του ερωτηματολογίου υπολογίστηκε με το συντελεστή α του Cronbach. Ο συντελεστής α για την κάθε κλίμακα και υποκλίμακα ήταν σχετικά ικανοποιητικός και ανάλογος με τις τιμές που δίνονται από τους κατασκευαστές του (Bukowski et al., 1994), με εξαίρεση την κλίμακα της *ισόρροπης σχέσης* και την υποκλίμακα της *αξιόπιστης συμμαχίας*. Πιο συγκεκριμένα, οι δείκτες αξιοπιστίας α του Cronbach, όπως προέκυψαν από την ανάλυσή μας φαίνονται στον ακόλουθο συγκριτικό Πίνακα 2, στον οποίο, εκτός των άλλων μελετών, φαίνονται οι αντίστοιχες τιμές από τη μελέτη της Παναγιωτάκη (2010, σ. 87) και από την παρούσα μελέτη.

Στο επόμενο κεφάλαιο, περιγράφονται τα αποτελέσματα για κάθε κλίμακα και υποκλίμακα ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα σε πίνακες και γραφήματα, όπου παρουσιάζονται οι μέσες τιμές και οι αποκλίσεις.

Έρευνα	Συντροφικότητα	Ισορροπη Σχέση	Σύγκρουση	Βοήθεια	Ασφάλεια	Οικειότητα				
Bukowski, et al., 1994	.68		.77	.73	.71	.69				
Laird, et al., 1999	.58		.67	.72	.60	.73				
Weimer, et al., 2004	.71		.82	.69	.74	.81				
Demir & Urberg, 2004	.66		.86	.82	.73	.77				
Gauze, et al., 1996	.66			.72	.77	.69				
Shin, 2007	.85		.69	.85	.76	.76				
Lieberman, et al., 1999	.52		.71	Θετική Ποιοτική Διάσταση						
				.89						
Παναγιωτάκη (2010)	.62	.46	.64	.89		.70		.80		
				Αμοιβαία Βοήθεια	Προστασία από Bullying	Καθοδήγηση	Υπέρβαση Προβλημάτων	Αξιόπιστη Συμμαχία	Συναισθηματικός Δεσμός	Ανακλώμενη Εκτίμηση
				.78	.75	.69	.66	.46	.74	.70
Ζεϊμπεκάκη (2011)	.63	.44	.70	.88		.74		.83		
				Αμοιβαία Βοήθεια	Προστασία από Bullying	Καθοδήγηση	Υπέρβαση Προβλημάτων	Αξιόπιστη Συμμαχία	Συναισθηματικός Δεσμός	Ανακλώμενη Εκτίμηση
				.79	.73	.64	.74	.48	.78	.68

Πίνακας 2: Δείκτες αξιοπιστίας α Cronbach για την κάθε κλίμακα και υποκλίμακα στις μελέτες που χρησιμοποίησαν το ερωτηματολόγιο Friendship Quality Scale.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

6.1 Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται η περιγραφική ανάλυση των αποτελεσμάτων που προέκυψαν στις έξι κατηγορικές μεταβλητές της φιλίας (συντροφικότητα, ισόρροπη σχέση, σύγκρουση, βοήθεια, ασφάλεια και οικειότητα) και στη συνέχεια αναφέρονται οι στατιστικές αναλύσεις κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

6.2 Συντροφικότητα

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τοπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *συντροφικότητας* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	3.92	.75	117
2	3.84	.76	120
3	3.78	.76	118
ΣΥΝΟΛΟ	3.85	.76	355

Πίνακας 3: Μέσες τιμές και τοπικές αποκλίσεις της συντροφικότητας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

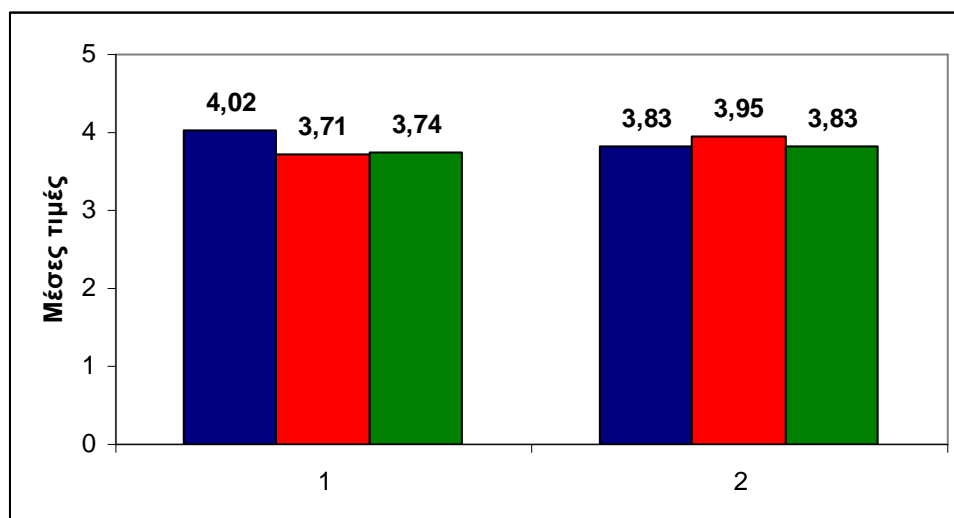
Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *συντροφικότητας* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	4.02	.71	56
	2	3.71	.80	60
	3	3.74	.84	59
ΣΥΝΟΛΟ		3.82	.79	175
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.83	.79	61
	2	3.95	.69	60
	3	3.83	.68	59
ΣΥΝΟΛΟ		3.86	.72	180

Πίνακας 4: Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της συντροφικότητας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, τα αγόρια δεν έχουν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα κορίτσια. Από την ANOVA δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F = .271$, $p = .603$), ανάμεσα στις 3 ηλικιακές ομάδες ($F = .609$, $p = .345$) και στην αλληλεπίδραση φύλου-ηλικίας ($F = 2,52$, $p = .082$).

Στο Γράφημα 1 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της συντροφικότητας κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 1: Κατανομή των μέσων τιμών της συντροφικότητας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.3 Ισορροπη Σχέση

Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *ισορροπης σχέσης* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	T.A	N
1	3.61	.70	115
2	3.44	.59	118
3	3.42	.63	120
ΣΥΝΟΛΟ	3.49	.65	353

Πίνακας 5. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της *ισορροπης σχέσης* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

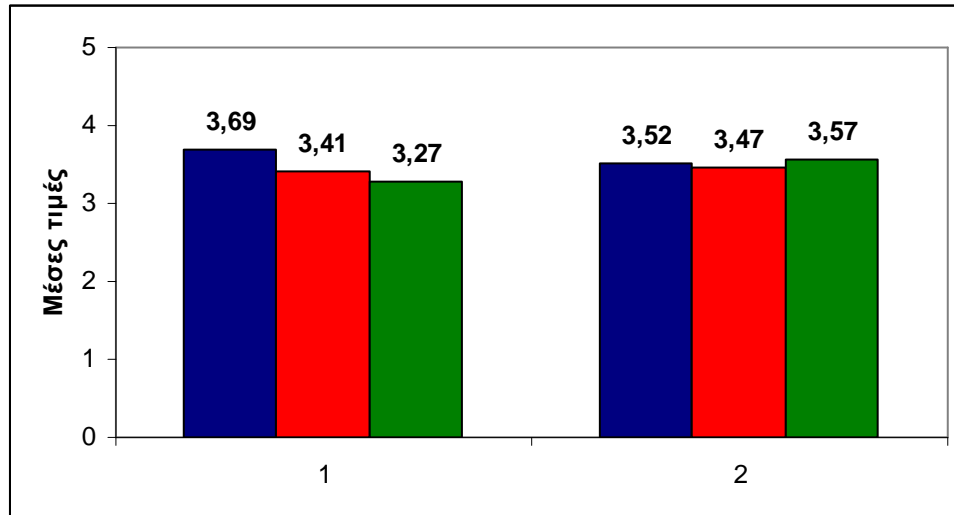
Ο Πίνακας 6 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *ισορροπης σχέσης* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	T.A.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	3.69	.64	57
	2	3.41	.55	58
	3	3.27	.58	60
ΣΥΝΟΛΟ		3.46	.61	175
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.52	.76	58
	2	3.47	.64	60
	3	3.57	.65	60
ΣΥΝΟΛΟ		3.51	.68	178

Πίνακας 6. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της *ισορροπης σχέσης* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα ($F=.755$, $p=.386$). Η διαφορά κατά ηλικιακή ομάδα ήταν οριακά σημαντική ($F= 3.103$, $p=.046$). Η αλληλεπίδραση φύλου-ηλικίας ήταν στατιστικώς σημαντική ($F= 3.638$, $p=.027$).

Στο Γράφημα 2 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της ισορροπίας σχέσης κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 2: Κατανομή των μέσων τιμών της ισορροπίας σχέσης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.4 Σύγκρουση

Ο Πίνακας 7 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *σύγκρουσης* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 8 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *σύγκρουσης* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	2.17	.82	120
2	1.82	.76	118
3	1.92	.80	117
ΣΥΝΟΛΟ	1.97	.81	355

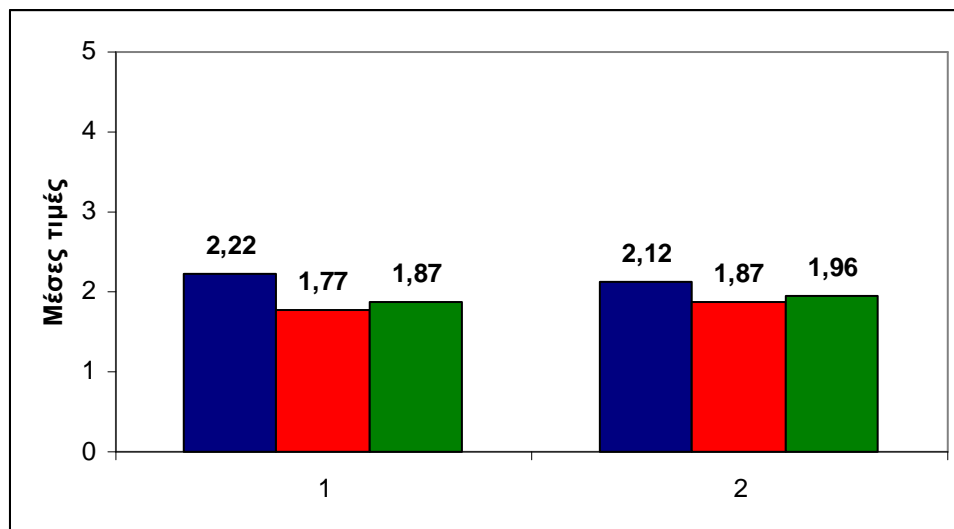
Πίνακας 7. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της σύγκρουσης κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	2.22	.81	59
	2	1.77	.73	59
	3	1.87	.77	59
ΣΥΝΟΛΟ		1.95	.79	177
ΑΓΟΡΙΑ	1	2.12	.82	61
	2	1.87	.79	59
	3	1.96	.85	58
ΣΥΝΟΛΟ		1.99	.82	178

Πίνακας 8. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της σύγκρουσης κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F= .17, p=.683$). Η διαφορά κατά ηλικιακή ομάδα ήταν σημαντική ($F=6.06, p=.003$). Πιο συγκεκριμένα, η δεύτερη ηλικιακή ομάδα και στα δύο φύλα παρουσιάζει μειωμένες μέσες τιμές συγκριτικά με την πρώτη και την τρίτη ηλικιακή ομάδα. Η αλληλεπίδραση φύλου-ηλικίας δεν ήταν στατιστικώς σημαντική ($F=.601, p=.549$).

Στο Γράφημα 3 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της σύγκρουσης κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 3: Κατανομή των μέσων τιμών της σύγκρουσης κατά φύλο (1=κόριτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.5 Βοήθεια

Ο Πίνακας 9 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *βοήθειας* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 10 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *βοήθειας* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	3.99	.81	115
2	4.06	.82	115
3	4.03	.72	115
ΣΥΝΟΛΟ	4.03	.79	345

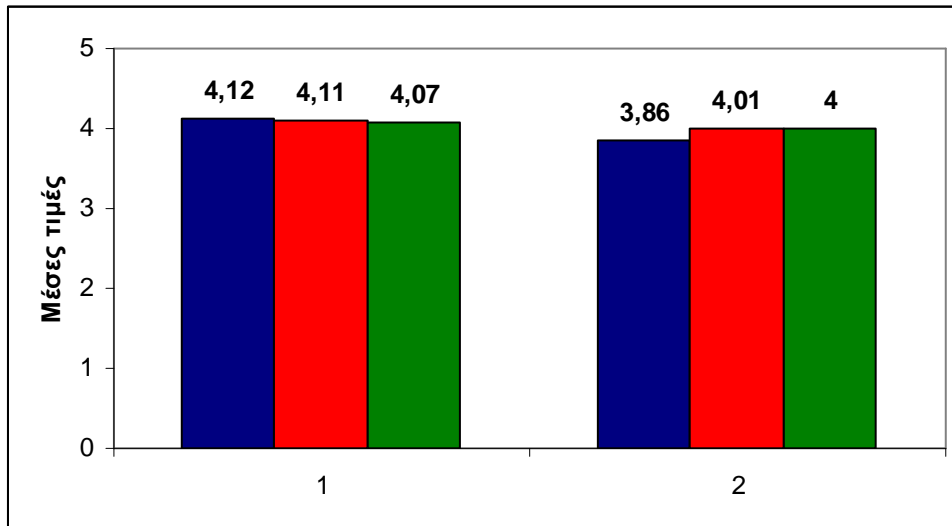
Πίνακας 9. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της βοήθειας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	4.12	.68	56
	2	4.11	.82	56
	3	4.07	.79	58
	ΣΥΝΟΛΟ		4.09	.77
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.86	.91	59
	2	4.01	.83	59
	3	4.00	.65	57
	ΣΥΝΟΛΟ		3.96	.80

Πίνακας 10. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της βοήθειας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F= 2.75, p=.098$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F= .225, p=.799$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F= .47, p= .625$).

Στο Γράφημα 4 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της βοήθειας κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 4: Κατανομή των μέσων τιμών της βοήθειας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.5.1 Αμοιβαία Βοήθεια

Ο Πίνακας 11 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *αμοιβαίας βοήθειας* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 12 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *αμοιβαίας βοήθειας* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	4.07	.82	117
2	4.09	.85	117
3	4.07	.75	119
ΣΥΝΟΛΟ	4.08	.80	353

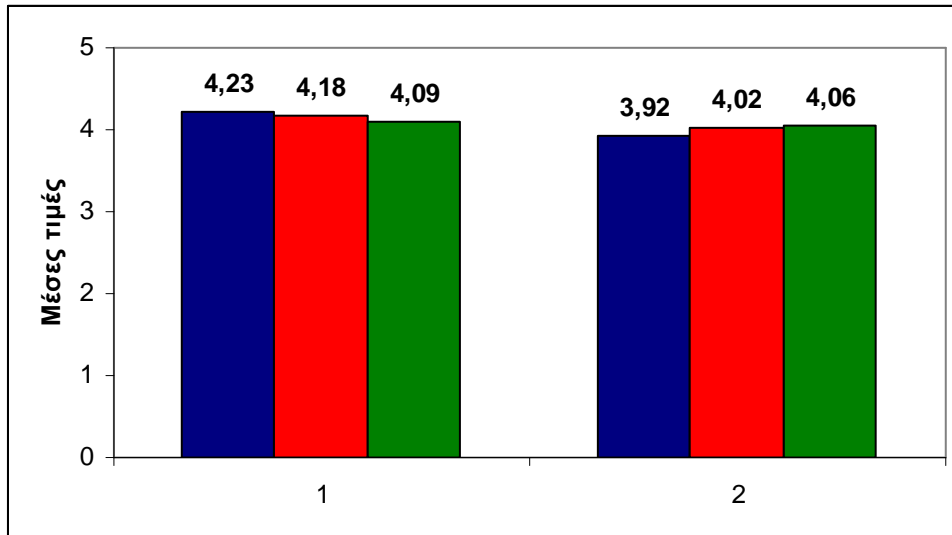
Πίνακας 11. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της αμοιβαίας βοήθειας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	4.23	.70	56
	2	4.18	.83	56
	3	4.09	.84	60
	ΣΥΝΟΛΟ		4.16	.79
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.92	.89	61
	2	4.02	.86	61
	3	4.06	.65	59
	ΣΥΝΟΛΟ		4.00	.81

Πίνακας 12. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της αμοιβαίας βοήθειας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F= 3.71$, $p=.055$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F= .043$, $p=.958$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F= .905$, $p= .406$).

Στο Γράφημα 5 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της αμοιβαίας βοήθειας κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 5: Κατανομή των μέσων τιμών της αμοιβαίας βοήθειας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.5.2 Προστασία από Θυματοποίηση

Ο Πίνακας 13 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *προστασίας από θυματοποίηση* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 14 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *προστασίας από θυματοποίηση* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	4.01	1.04	122
2	4.06	1.00	121
3	4.02	.95	120
ΣΥΝΟΛΟ	4.03	.99	363

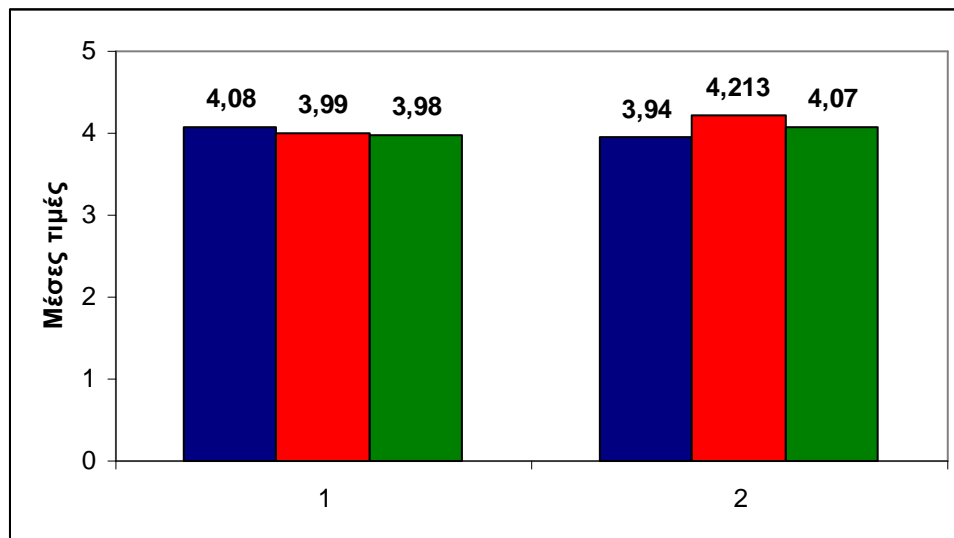
Πίνακας 13. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις τα της προστασίας από θυματοποίηση κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	4.08	.95	60
	2	3.99	.98	60
	3	3.98	1.02	60
ΣΥΝΟΛΟ		4.02	.98	180
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.94	1.13	62
	2	4.13	1.03	61
	3	4.07	.87	60
ΣΥΝΟΛΟ		4.04	1.02	183

Πίνακας 14. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της προστασίας από θυματοποίηση κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F= .08$, $p=.779$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F=.077$, $p=.926$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F= .69$, $p= .500$).

Στο Γράφημα 6 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της προστασίας από θυματοποίηση κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 6: Κατανομή των μέσων τιμών της θυματοποίησης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.5.3 Καθοδήγηση

Ο Πίνακας 15 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *καθοδήγησης* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 16 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *καθοδήγησης* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	3.75	.99	120
2	3.93	.94	121
3	3.98	.86	116
ΣΥΝΟΛΟ	3.88	.93	357

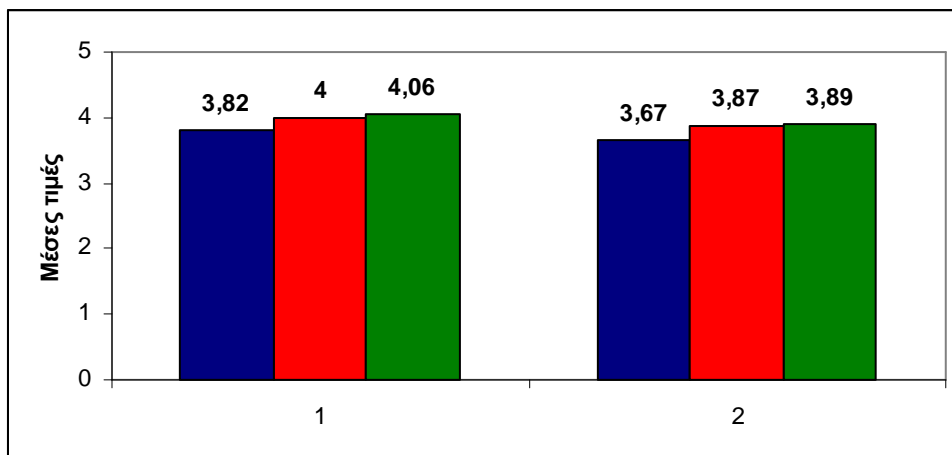
Πίνακας 15. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της καθοδήγησης κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	3.82	.89	60
	2	4.00	.91	60
	3	4.06	.90	58
ΣΥΝΟΛΟ		3.96	.90	178
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.67	1.08	60
	2	3.87	.98	61
	3	3.89	.82	58
ΣΥΝΟΛΟ		3.81	.96	179

Πίνακας 16. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της καθοδήγησης κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, **δεν** προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F= 2.34$, $p=.127$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F= 2.04$, $p=.132$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F= .014$, $p= .986$).

Στο Γράφημα 7 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της καθοδήγησης κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 7: Κατανομή των μέσων τιμών της καθοδήγησης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.6 Ασφάλεια

Ο Πίνακας 17 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *ασφάλειας* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 18 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *ασφάλειας* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	3.86	.70	118
2	3.88	.61	116
3	3.85	.61	117
ΣΥΝΟΛΟ	3.86	.64	351

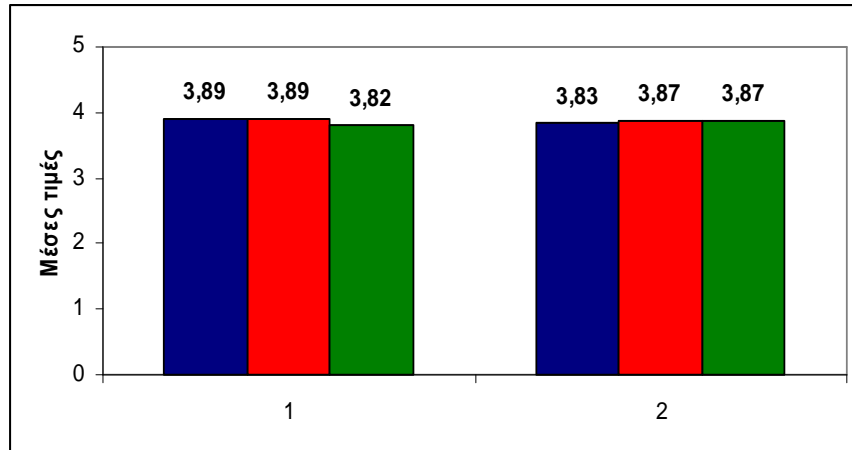
Πίνακας 17. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ασφάλειας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	3.89	.73	58
	2	3.89	.62	57
	3	3.82	.67	57
ΣΥΝΟΛΟ		3.87	.67	172
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.83	.68	60
	2	3.87	.60	59
	3	3.87	.55	60
ΣΥΝΟΛΟ		3.86	.61	179

Πίνακας 18. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ασφάλειας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F = .014$, $p = .905$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F = .102$, $p = .903$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F = .245$, $p = .783$).

Στο Γράφημα 8 αναπαρίσται η κατανομή των μέσων τιμών της ασφάλειας κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα

Γράφημα 8: Κατανομή των μέσων τιμών της ασφάλειας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.6.1 Υπέρβαση Προβλημάτων

Ο Πίνακας 19 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *υπέρβασης προβλημάτων* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 20 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *υπέρβασης προβλημάτων* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	3.72	.72	119
2	3.68	.66	119
3	3.66	.60	118
ΣΥΝΟΛΟ	3.69	.66	356

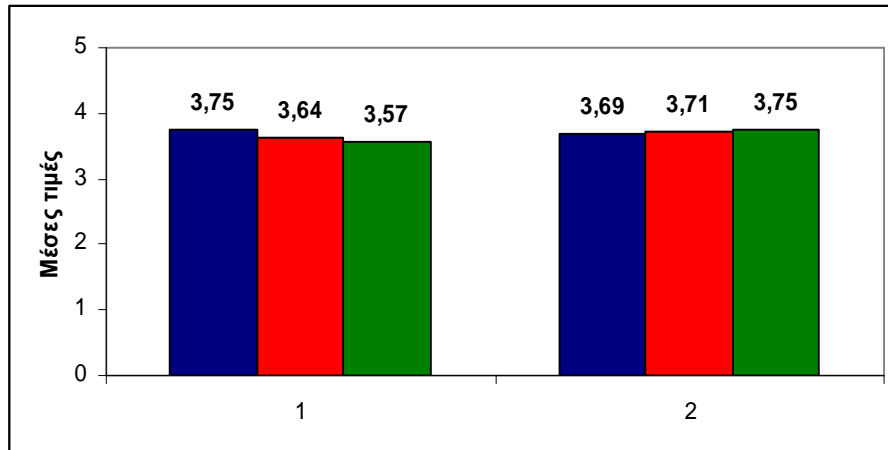
Πίνακας 19. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της υπέρβασης προβλημάτων κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	3.75	.69	58
	2	3.64	.66	58
	3	3.57	.67	58
ΣΥΝΟΛΟ		3.65	.67	174
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.69	.75	61
	2	3.71	.66	61
	3	3.75	.52	60
ΣΥΝΟΛΟ		3.72	.65	182

Πίνακας 20. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της υπέρβασης προβλημάτων κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F = .882, p = .348$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F = .260, p = .771$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F = .954, p = .386$).

Στο Γράφημα 9 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της υπέρβασης προβλημάτων κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 9: Κατανομή των μέσων τιμών της υπέρβασης προβλημάτων κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.6.2 Αξιόπιστη Συμμαχία

Ο Πίνακας 21 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *αξιόπιστης συμμαχίας* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 22 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *αξιόπιστης συμμαχίας* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	1.79	.39	121
2	1.83	.35	119
3	1.80	.38	119
ΣΥΝΟΛΟ	1.81	.37	356

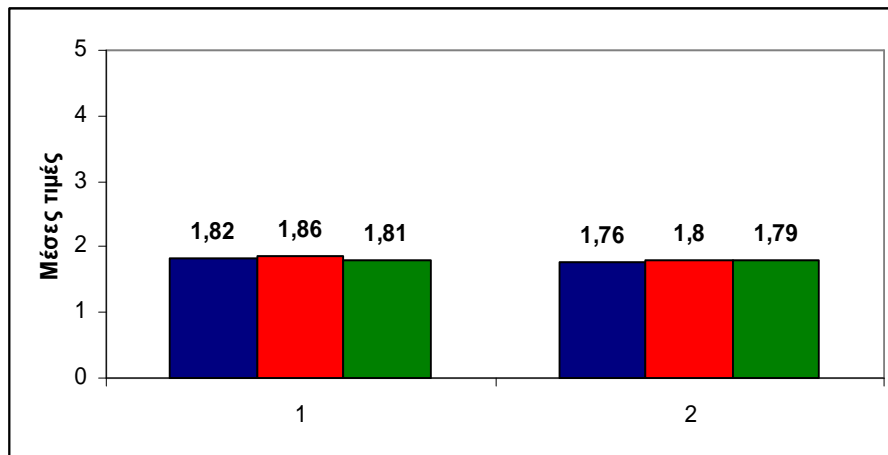
Πίνακας 21. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της αξιόπιστης συμμαχίας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	1.82	.42	60
	2	1.86	.34	59
	3	1.81	.41	59
ΣΥΝΟΛΟ		1.83	.39	178
ΑΓΟΡΙΑ	1	1.76	.37	61
	2	1.80	.35	60
	3	1.79	.35	60
ΣΥΝΟΛΟ		1.78	.35	181

Πίνακας 22. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της αξιόπιστης συμμαχίας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F= 1.34, p=.238$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F= .508, p=.602$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F= .092, p= .912$).

Στο Γράφημα 10 αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της αξιόπιστης συμμαχίας κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 10: Κατανομή των μέσων τιμών της αξιόπιστης συμμαχίας κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.7 Οικειότητα

Ο Πίνακας 23 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *οικειότητας* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 24 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *οικειότητας* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	4.10	.79	117
2	4.15	.73	118
3	4.13	.70	116
ΣΥΝΟΛΟ	4.13	.74	351

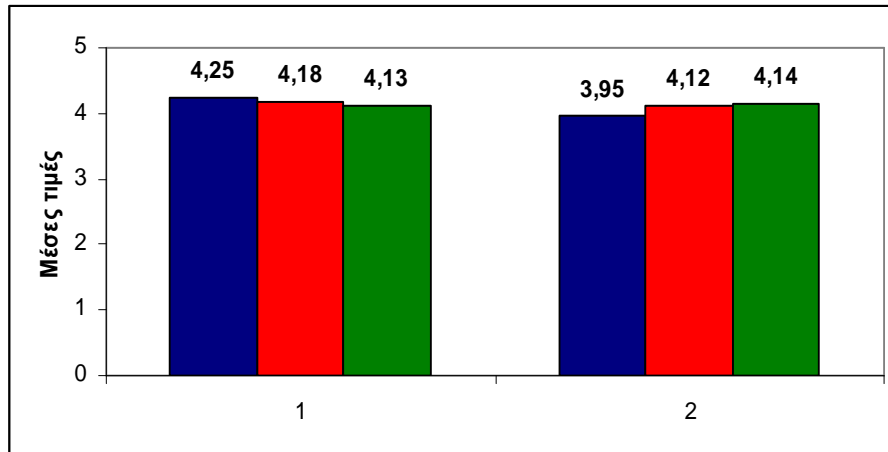
Πίνακας 23. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της οικειότητας κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	4.25	.54	58
	2	4.18	.74	57
	3	4.13	.77	57
ΣΥΝΟΛΟ		4.19	.69	172
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.95	.96	59
	2	4.12	.73	61
	3	4.14	.63	59
ΣΥΝΟΛΟ		4.07	.78	179

Πίνακας 24. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της οικειότητας κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F= 2,23$, $p=.136$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F= .170$, $p=.844$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F= 1.35$, $p= .262$).

Στο Γράφημα 11 που ακολουθεί αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της οικειότητας κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 11: Κατανομή των μέσων τιμών της οικειότητας κατά φύλο (1=κόριτσα, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.7.1 Συναισθηματικός Δεσμός

Ο Πίνακας 25 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής του συναισθηματικού δεσμού κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 26 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής του συναισθηματικού δεσμού κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	4.41	.81	120
2	4.48	.70	121
3	4.48	.62	118
ΣΥΝΟΛΟ	4.46	.71	359

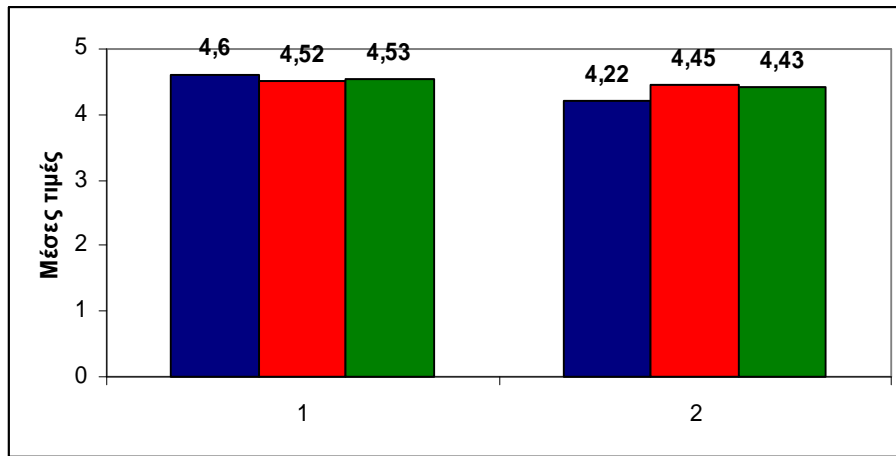
Πίνακας 25. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις του συναισθηματικού δεσμού κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	4.60	.50	60
	2	4.52	.72	59
	3	4.53	.64	58
ΣΥΝΟΛΟ		4.55	.62	177
ΑΓΟΡΙΑ	1	4.22	.99	60
	2	4.45	.68	62
	3	4.43	.60	60
ΣΥΝΟΛΟ		4.37	.78	182

Πίνακας 26. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις του συναισθηματικού δεσμού κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F= 5.83, p=.016$). Πιο συγκεκριμένα, τα κορίτσια είχαν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα αγόρια ενώ δεν προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F= .438, p=.065$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F= 1.7, p= .18$).

Στο Γράφημα 12 που ακολουθεί αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών του συναισθηματικού δεσμού κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα

Γράφημα 12: Κατανομή των μέσων τιμών του συναισθηματικού δεσμού κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.7.2 Ανακλώμενη Εκτίμηση

Ο Πίνακας 27 παρουσιάζει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *ανακλώμενης εκτίμησης* κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος. Ο Πίνακας 28 δείχνει τις μέσες τιμές και τις τυπικές αποκλίσεις της μεταβλητής της *ανακλώμενης εκτίμησης* κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
1	3.77	.97	119
2	3.82	.94	119
3	3.80	.90	118
ΣΥΝΟΛΟ	3.80	.94	356

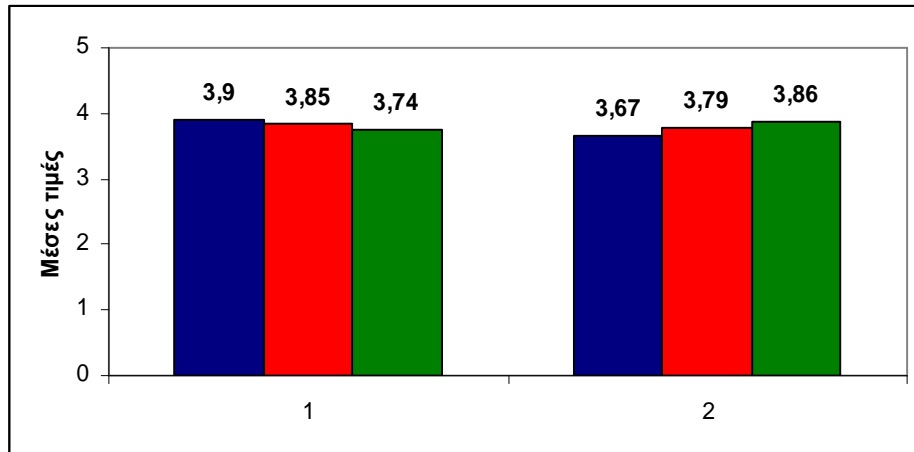
Πίνακας 27. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ανακλώμενης εκτίμησης κατά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος.

ΦΥΛΟ	ΟΜΑΔΑ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	Τ.Α.	N
ΚΟΡΙΤΣΙΑ	1	3.90	.80	58
	2	3.85	.93	58
	3	3.74	1.00	59
	ΣΥΝΟΛΟ	3.83	.91	175
ΑΓΟΡΙΑ	1	3.67	1.10	61
	2	3.79	.96	61
	3	3.86	.79	59
	ΣΥΝΟΛΟ	3.77	.96	181

Πίνακας 28. Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις της ανακλώμενης εκτίμησης κατά ηλικιακή ομάδα και φύλο.

Από την ANOVA, δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ($F=.316$, $p=.574$), ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ($F= .054$, $p=.95$) και στην αλληλεπίδραση φύλου- ηλικίας ($F= .98$, $p= .375$).

Στο Γράφημα 13 που ακολουθεί αναπαρίσταται η κατανομή των μέσων τιμών της ανακλώμενης εκτίμησης κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα.

Γράφημα 13: Κατανομή των μέσων τιμών της ανακλώμενης εκτίμησης κατά φύλο (1=κορίτσια, 2=αγόρια) και ηλικιακή ομάδα (μπλε= 9-10 έτη, κόκκινο=10-11 έτη, πράσινο=11-12 έτη).

6.8 Συσχετίσεις

Σε αυτό το υποκεφάλαιο παρουσιάζονται οι συνάφειες ανάμεσα στις ποιοτικές διαστάσεις της φιλίας, σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο FQS. Οι συσχετίσεις έγιναν μεταξύ των έξι ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας: της συντροφικότητας, της ισόρροπης σχέσης, της σύγκρουσης, της βοήθειας, της ασφάλειας και της οικειότητας (βλ.Πιν.29). Επίσης, συσχετίσεις έγιναν και μεταξύ των υποκλιμάκων: της αμοιβαίας βοήθειας, της προστασίας από θυματοποίηση, της καθοδήγησης, της υπέρβασης προβλημάτων, της ανακλώμενης εκτίμησης, του συναισθηματικού δεσμού και της αξιόπιστης συμμαχίας.

Οι δείκτες συνάφειας αποκάλυψαν ότι η διάσταση της σύγκρουσης παρουσιάζει αρνητική συσχέτιση με τις μεταβλητές της συντροφικότητας, της ισόρροπης σχέσης, της βοήθειας, της ασφάλειας και της οικειότητας. Εν αντιθέσει, όλες οι κλίμακες και οι υποκλίμακες εμφανίζουν θετικές στατιστικώς σημαντικές συσχετίσεις.

Pearson (r)	Συντροφι- κότητα	Ισόρροπη Σχέση	Σύγκρουση	Βοήθεια	Ασφάλεια	Εγγύτητα
Συντροφι- κότητα	1,00					
Ισόρροπη Σχέση	.293**	1,00				
Σύγκρουση	.013	.204	1,00			
Βοήθεια	.537**	.399**	-.191**	1,00		
Ασφάλεια	.450**	.376**	-.084	,738**	1,00	
Εγγύτητα	.438**	.453**	-.143**	,728**	,718**	1,00

Πίνακας 29. Συνάφειες (Pearson r) μεταξύ των ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας, * $p < 0.05$ ** $p < 0.01$.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

7.1 Εισαγωγή

Η παρούσα έρευνα είχε ως στόχο να διερευνήσει την *ύπαρξη* συγκεκριμένων, ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας *κατά φύλο* και την ανίχνευση *πιθανών αναπτυξιακών αλλαγών* τους σε παιδιά ηλικίας 9 έως 12 ετών. Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν την ύπαρξη έξι ποιοτικών διαστάσεων και επτά υπο-διαστάσεων της φιλίας, αλλά στο δείγμα μας, συνολικά, η ηλικία και το φύλο δεν άσκησαν στατιστικώς σημαντικές επιδράσεις στις 13 υπό μελέτη μεταβλητές.

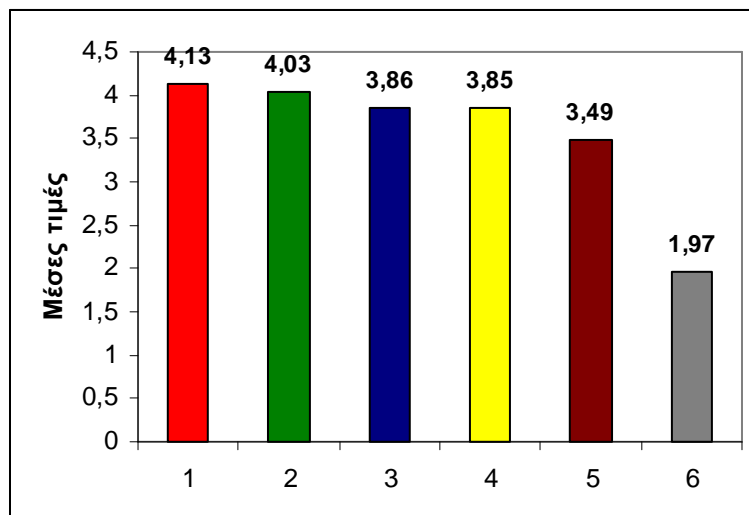
7.2. Η παρουσία των ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας

Στον Πίνακα 30 φαίνονται οι μέσες τιμές των έξι ποιοτικών διαστάσεων και των επτά υπο-διαστάσεων της φιλίας κατά αύξουσα μέση τιμή στο σύνολο του δείγματος.

α/α	Ποιοτικές διαστάσεις φιλίας	Υπο-διαστάσεις	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	T.A.	N
1	Οικειότητα		4.13	.74	351
		Συναισθηματικός δεσμός	4.46	.71	359
		Ανακλώμενη εκτίμηση	3.80	.94	356
2	Βοήθεια		4.03	.79	345
		Αμοιβαία βοήθεια	4.08	.80	353
		Προστασία από θυματοποίηση	4.03	.99	363
		Καθοδήγηση	3.88	.93	357
3	Ασφάλεια		3.86	.64	351
		Υπέρβαση προβλημάτων	3.69	.66	356
		Αξιόπιστη συμμαχία	1.81	.37	356
4	Συντροφικότητα		3.85	.76	355
5	Ισόρροπη σχέση		3.49	.65	353
6	Σύγκρουση		1.97	.81	355

Πίνακας 30: Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις των ποιοτικών διαστάσεων και υπο-διαστάσεων της φιλίας στο σύνολο του δείγματος.

Στο Γράφημα 14 απεικονίζονται οι μέσες τιμές των ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας στο σύνολο του δείγματος.

Γράφημα 14. Μέσες τιμές των ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας στο σύνολο του δείγματος (κόκκινο= Οικειότητα, πράσινο= Βοήθεια, μπλε= Ασφάλεια, Κίτρινο= Συντροφικότητα, καφέ= Ισορροπία Σχέση, φαιό= Σύγκρουση).

Στο σύνολο του δείγματος τα παιδιά αναγνώρισαν και αξιολόγησαν *θετικότερα* την ισχύ των προτάσεων της Οικειότητας (Μ.Τ.=4,13), μετά της Βοήθειας (Μ.Τ.=4,03), της Ασφάλειας (Μ.Τ.=3,86), της Συντροφικότητας (Μ.Τ.=3,85) και της Ισορροπίας σχέσης (Μ.Τ.=3,49) και, τέλος, της Σύγκρουσης (Μ.Τ.=1,97).

Όπως είδαμε παραπάνω, όσο υψηλότερες είναι οι τιμές, τόσο θετικότερη είναι η αντίληψη του παιδιού για την ποιότητα της φιλικής σχέσης του, με εξαίρεση την κλίμακα της Σύγκρουσης, όπου οι προτάσεις είναι αρνητικές.

Τα ευρήματα δείχνουν ότι τα παιδιά πρόταξαν *πρώτη* την **Οικειότητα**, δηλαδή, την ισχύ του δεσμού μεταξύ των δύο φίλων και την αίσθηση της τρυφερότητας και της στοργής που βιώνουν. Μάλιστα, ανάμεσα στις δύο υποδιαστάσεις της Οικειότητας, τα παιδιά αξιολόγησαν θετικότερα την υποδιάσταση του **Συναισθηματικού Δεσμού** (την ισχύ των συναισθημάτων που νιώθουν για το φίλο) και λιγότερο θετικά (αλλά παρόλα αυτά θετικά) την **Ανακλώμενη Εκτίμηση** (το πόσο σημαντικό νιώθει ότι είναι το ίδιο το παιδί για το φίλο του).

Δεύτερη σε θετική αξιολόγηση ήταν η ποιοτική διάσταση της **Βοήθειας**, δηλαδή, η αποδοχή της άποψης ότι οι φίλοι βοηθούν, ενισχύουν και

συμβουλεύουν ο ένας τον άλλο. Από τις τρεις υπο-διαστάσεις της Βοήθειας αξιολογούν υψηλότερα την **Αμοιβαία Βοήθεια** (αμοιβαιότητα υποστήριξης) και την **Προστασία από τη Θυματοποίηση** (προθυμία του παιδιού να βοηθήσει το φίλο του σε περίπτωση που κινδυνεύει ή ενοχλείται από κάποιο άλλο παιδί) και τελευταία (αλλά παρόλα αυτά θετικά) την **Καθοδήγηση** (ο φίλος συμβουλεύει και υποστηρίζει τον φίλο).

Τρίτη σε θετική αξιολογή ήταν η ποιοτική διάσταση της αίσθησης της **Ασφαλείας**, δηλαδή, η αίσθηση της εμπιστοσύνης και της σταθερότητας της φιλίας. Μάλιστα, από τις δύο υπο-διαστάσεις της Ασφάλειας, τα παιδιά αξιολογούν *πολύ υψηλότερα* την **Υπέρβαση προβλημάτων** (την ικανότητα των φίλων να υπερβαίνουν δυσκολίες, καβγάδες και αρνητικά συμβάντα στο πλαίσιο της φιλικής τους σχέσης) παρά την υπο-διάσταση της **Αξιόπιστης Συμμαχίας**, δηλαδή, το επίπεδο εμπιστοσύνης που δείχνει το παιδί στο φίλο του.

Τέταρτη σε θετική αξιολογή ήταν η ποιοτική διάσταση της **Συντροφικότητας** (η αίσθηση του μοιράσματος του κοινού ελεύθερου χρόνου και των κοινών δραστηριοτήτων μεταξύ των φίλων) και *πέμπτη* η ποιοτική διάσταση της **Ισορροπής Σχέσης** (πόσο σημαντική είναι η φιλία για τον κάθε φίλο).

Σε σχέση με τις παραπάνω ποιοτικές διαστάσεις της φιλίας, η χαμηλή τιμή της ποιοτικής διάστασης της **Σύγκρουσης** (M.T.=1,97) δείχνει ότι τα παιδιά πράγματι αναγνωρίζουν την ύπαρξη συγκρούσεων, διαφωνιών και καβγάδων μεταξύ τους, χωρίς το φόβο υπονόμησης της φιλίας [όπως δείχνει η υψηλή M.T. (3,69) της υπο-διάστασης **Υπέρβαση Προβλημάτων**]. Πιο απλά, οι διαφωνίες θεωρούνται αναμενόμενες μέσα στη φιλία και αναγνωρίζονται εύκολα από τα παιδιά όταν απαντούν στο ερωτηματολόγιο.

Η παραπάνω περιγραφή των θετικών διαστάσεων της φιλίας εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε να είναι παραπλανητική, δεδομένου ότι οι M.T. κυμαίνονται από 4,13 (Οικειότητα) έως 3,49 (Ισορροπία Σχέση). Παρόλα αυτά είναι ενδεικτική των ιεραρχικών αξιολογήσεων των υποκειμένων.

7.3 Διαφορές κατά φύλο

Στο συγκεντρωτικό Πίνακα 31 φαίνονται οι Μ.Τ. των ποιοτικών διαστάσεων και υπο-διαστάσεων της φιλίας κατά φύλο και τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης (ANOVA).

	Ποιοτικές διαστάσεις φιλίας	Υπο-διαστάσεις	Κορίτσια	Αγόρια	F	p
			ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ		
1	Οικειότητα		4.19	4.07	2,23	.136
		Συναισθηματικός δεσμός	4.55	4.37	5.83,	.016
		Ανακλώμενη εκτίμηση	3.83	3.77	.316	.574
2	Βοήθεια		4.09	3.96	2.75	.098
		Αμοιβαία βοήθεια	4.16	4.00	3.71	.055
		Προστασία από θυματοποίηση	4.02	4.04	.08	.779
		Καθοδήγηση	3.96	3.81	2.34	.127
3	Ασφάλεια		3.87	3.86	.014	.905
		Υπέρβαση προβλημάτων	3.65	3.72	.882	.348
		Αξιόπιστη συμμαχία	1.83	1.78	1.34	.238
4	Συντροφικότητα		3.82	3.86	.271	.603
5	Ισόρροπη σχέση		3.46	3.51	.755	.386
6	Σύγκρουση		1.95	1.99	.17	.683

Πίνακας 31: Μ.Τ. των ποιοτικών διαστάσεων και υπο-διαστάσεων της φιλίας κατά φύλο και τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης.

Η μόνη στατιστικώς σημαντική διαφορά που βρέθηκε αφορά στο Συναισθηματικό Δεσμό (μια υπο-διάσταση της Οικειότητας), όπου τα κορίτσια είχαν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα αγόρια – διαφορά που δηλώνει ότι, περισσότερο από τα αγόρια, τα κορίτσια δηλώνουν ότι είναι πιο συνδεδεμένα συναισθηματικά με τη φίλη ή το φίλο τους. Το εύρημα αυτό είναι σε συμφωνία με αντίστοιχο της Παναγιωτάκη (2010) για εφήβους 12-15 ετών. Σε όλες τις υπόλοιπες ποιοτικές διαστάσεις και υπο-διαστάσεις της φιλίας δεν βρέθηκαν στο δείγμα μας στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα κορίτσια και τα αγόρια.

Με τη χρήση του ίδιου ερευνητικού εργαλείου που χορηγήθηκε σε εφήβους ηλικίας 12 έως 15 ετών, η Παναγιωτάκη (2010) βρήκε στατιστικώς σημαντικές διαφορές φύλου στις έξι διαστάσεις και στις επτά υπο-διαστάσεις της φιλίας (μεγαλύτερες τιμές υπέρ των κοριτσιών έναντι των αγοριών, εκτός από τη διάσταση της Σύγκρουσης, όπου υπερτερούσαν τα αγόρια έναντι των κοριτσιών και η διαφορά ήταν οριακώς στατιστικά σημαντική). Με δεδομένη αυτή τη διαφορά στα ευρήματα μεταξύ των δύο συγκρίσιμων μελετών και με εξαίρεση τη διάσταση του Συναισθηματικού Δεσμού, όπου οι δύο μελέτες συμφωνούν, κάποιος μπορεί να συμπεράνει ότι από τα 9 έως τα 12 χρόνια (παρούσα μελέτη) τα παιδιά των δύο φύλων περιγράφουν ότι βιώνουν λίγο πολύ με την ίδια ένταση τις υπό μελέτη ποιοτικές διαστάσεις και υπο-διαστάσεις της φιλίας, ενώ από τα 12 μέχρι τα 15 χρόνια (μελέτη της Παναγιωτάκη) αναδύονται διαφυλικές διαφορές, με τα κορίτσια να βιώνουν πιο έντονα και να αξιολογούν πιο θετικά τις ποιότητες της Οκειότητας, της Βοήθειας, της Ασφάλειας, της Συντροφικότητας, της Ισορροπής Σχέσης και των υπο-διαστάσεών τους και τα αγόρια να έχουν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα κορίτσια στη διάσταση της Σύγκρουσης. Η συγκριτική αυτή θεώρηση δείχνει ότι με την είσοδο στην εφηβεία πιθανόν αναδύονται ενδιαφέρουσες διαφορές φύλου ως προς τη φιλία, θέση η οποία θα πρέπει να ελεγχθεί από άλλες μελέτες.

7.4 Διαφορές ηλικίας και αλληλεπίδρασης φύλου-ηλικίας

Στο συγκεντρωτικό Πίνακα 31 φαίνονται τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης (ANOVA) ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στις αλληλεπιδράσεις φύλου ηλικίας.

	Ποιοτικές διαστάσεις φιλίας	Υπο-διαστάσεις	ANOVA Μεταξύ των 3 ηλικιακών ομάδων		ANOVA Φύλο x Ηλικία	
			F	p	F	p
1	Οκειότητα		.170	.844	1.35	.262
		Συναισθηματικός δεσμός	.438	.065	1.7	.18

		Ανακλώμενη εκτίμηση	.054	.95	.98	.375
2	Βοήθεια		.225	.799	.47	.625
		Αμοιβαία βοήθεια	.043	.958	.905	.406
		Προστασία από θυματοποίηση	.077	.926	.69	.500
		Καθοδήγηση	2.04	.132	.014	.986
3	Ασφάλεια		.102	.903	.245	.783
		Υπέρβαση προβλημάτων	.260	.771	.954	.386
		Αξιοπότη συμμαχία	.508	.602	.092	.912
4	Συντροφικότητα		.609	.345	2,52	.082
5	Ισορροπη σχέση		3.103	.046	3.638	.027
6	Σύγκρουση		6.06	.003	.601	.549

Πίνακας 32: Αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στις αλληλεπιδράσεις φύλου- ηλικίας.

Στο δείγμα μας βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των τριών ηλικιακών ομάδων *μόνο* στις ποιοτικές διαστάσεις της Ισορροπής Σχέσης (διαφορά οριακώς σημαντική) και της Σύγκρουσης. Στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ ηλικίας και φύλου βρέθηκε *μόνο* στην Ισορροπη Σχέση.

Στην Ισορροπη Σχέση η ηλικιακή Ομάδα 1 (παιδιά ηλικίας 9 έως 10 ετών) παρουσιάζει μεγαλύτερες μέσες τιμές σε σχέση με τις Ομάδες 2 και 3. Αυτό σημαίνει ότι περισσότερο από τα παιδιά ηλικίας 10 έως 11 ετών και 11 έως 12 ετών, *τα παιδιά της μικρότερης ηλικιακής ομάδας (9-10 ετών)* δηλώνουν ότι υπάρχει ισομερής συμμετοχή των φίλων στη σχέση τους και ότι και για τους δύο είναι εξίσου σημαντική η φιλία τους. Η μόνη προς σύγκριση μελέτη είναι αυτή της Παναγιωτάκη (2010), όπου στο δείγμα της η *μεσαία* ηλικιακή ομάδα (13 έως 14 έτη) παρουσίασε μεγαλύτερες μέσες τιμές από τις άλλες δύο ηλικιακές ομάδες (12 έως 13 έτη, 14 έως 15 έτη) – η διαφορά ήταν στατιστικώς σημαντική ($p=0.001$). *Από κοινού οι δύο μελέτες δείχνουν* αύξηση της μέσης τιμής της υπό μελέτη ποιοτικής διάστασης στις ηλικίες 9 έως 10 έτη και 13 έως 14 έτη – λες και υπάρχει υψηλή επίγνωση της Ισορροπής Σχέσης στα 9 έως 10 έτη, μετά μειώνεται μέχρι τα 13 έτη, ύστερα αυξάνεται στα 13 έως τα 14 έτη και τέλος μειώνεται από τα 14 έως τα 15 χρόνια. Πριν προχωρήσουμε σε μια βιαστική ερμηνεία αυτής της ερευνητικής εικόνας, για τους ακόλουθους *τρεις*

λόγους θεωρούμε ότι η αναπτυξιακή πορεία της ποιοτικής αυτής διάστασης χρειάζεται περισσότερη έρευνα, γιατί:

- α) στη μελέτη μας η στατιστική διαφορά ήταν οριακώς σημαντική,
- β) όπως σημειώνουν οι Bukowski, Hoza & Boivin (2007), η Ισορροπία Σχέση είναι μια *αμφίβολη μεταβλητή*, με χαμηλή εσωτερική συνέπεια, η κλίμακα της οποίας χρησιμοποιήθηκε ως επιπρόσθετη μεταβλητή στην ανανεωμένη έκδοση 4.1 του συγκεκριμένου ερευνητικού εργαλείου, και
- γ) οι δείκτες αξιοπιστίας της Ισορροπίας Σχέσης ήταν χαμηλοί στην παρούσα μελέτη (α Cronbach=.44) και στη μελέτη της Παναγιωτάκη (α Cronbach=.46) (βλ. Πίνακα 2).

Θεωρούμε ότι η ευρεθείσα στη μελέτη μας οριακώς στατιστική σημαντική διαφορά πρέπει να ελεγχθεί από άλλες μελέτες – μέχρι τότε για τη μεταβλητή της Ισορροπίας Σχέσης διατηρούμε, όπως και οι κατασκευαστές του ερωτηματολογίου, τις αμφιβολίες μας. Για τους ίδιους με τους παραπάνω λόγους χρειάζεται περαιτέρω έλεγχο από άλλες μελέτες και η ευρεθείσα στη μελέτη μας (αλλά όχι στη μελέτη της Παναγιωτάκη, 2010) στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ ηλικίας και φύλου.

Στη Σύγκρουση η *δεύτερη* ηλικιακή ομάδα (10 με 11 έτη) παρουσιάζει μικρότερες μέσες τιμές συγκριτικά με την πρώτη και την τρίτη ηλικιακή ομάδα, δηλαδή, τα παιδιά της ομάδας αυτής, όπως και τα παιδιά της πρώτης και της τρίτης ηλικιακής ομάδας, αναγνωρίζουν την ύπαρξη συγκρούσεων μέσα στη φιλία, αλλά σε αντίθεση με αυτά, δηλώνουν (και πιθανόν στην πράξη δείχνουν) περισσότερη υποχωρητική διάθεση στις διενέξεις. Η διαφορά είναι στατιστικώς σημαντική ($p=.003$). Η Παναγιωτάκη (2010), επίσης, βρήκε στατιστικώς σημαντική διαφορά στη Σύγκρουση μεταξύ της *μικρότερης* ηλικιακής ομάδας (12 έως 13 έτη) (χαμηλότερες μέσες τιμές) και των δύο υπολοίπων ομάδων. Οι Berndt, Hawkins και Hoyle (1986) έχουν βρει ότι οι μεγαλύτεροι παρά οι μικρότεροι σε ηλικία έφηβοι έχουν καλύτερες επιδόσεις στη διαχείριση των συγκρούσεων. Έτσι, σε αντίθεση με την παρούσα

μελέτη και εκείνη της Παναγιωτάκη, στους ερευνητές αυτούς η μεγαλύτερη ηλικια ομάδα έχει περισσότερη υποχωρητική διάθεση στις διενέξεις – στη μελέτη της Παναγιωτάκη αυτό ισχύει για τη μικρότερη ηλικιακή ομάδα και στην παρούσα μελέτη ισχύει για τη μεσαία ηλικιακή ομάδα. Η ερευνητική αυτή εικόνα δεν βοηθά στην ερμηνεία του δικού μας τουλάχιστον ευρήματος. Παρόλο που για τη μεταβλητή της Σύγκρουσης ο συντελεστής alpha του Cronbach είναι σχετικά ικανοποιητικός (κυμαίνεται από .64 έως .86 , βλ. Πίνακα 2) σίγουρα θα χρειαστούν και άλλες μελέτες (με άλλα ερευνητικά εργαλεία) για να περιγραφούν με περισσότερη σαφήνεια οι πιθανές ηλικιακές διαφορές και στη συνέχεια να ερμηνευθούν.

Συνοπτικά, σε τέσσερις ποιοτικές διαστάσεις (Οικειότητα, Βοήθεια, Ασφάλεια και Συντροφικότητα) και στις υπο-διαστάσεις τους δεν βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των τριών ηλικιακών ομάδων. Για λόγους που περιγράφηκαν παραπάνω, η ευρεθείσα στη μελέτη μας οριακώς στατιστικώς σημαντική διαφορά για την αμφίβολη μεταβλητή της Ισορροπίας Σχέσης και η στατιστικώς σημαντική διαφορά για τη μεταβλητή της Σύγκρουσης πρέπει να ελεγχθούν από άλλες μελέτες – το ίδιο ισχύει και για τη στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ ηλικίας και φύλου στην περίπτωση της Ισορροπίας Σχέσης.

7.5 Οι διαστάσεις της φιλίας

7.5.1 Συντροφικότητα: ο ακρογωνιαίος λίθος μιας φιλίας

Ως προς τη διάσταση της συντροφικότητας στην ανάλυσή μας δεν προέκυψαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δυο φύλα, ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στην αλληλεπίδραση φύλου και ηλικίας.

Πριν την ερμηνεία του ευρήματος καλό είναι να δούμε τα ευρήματα άλλων μελετών. Σε προέφηβους ηλικίας 12 έως 15 η Παναγιωτάκη (2010), με τη χρήση του ίδιου ερωτηματολογίου, βρήκε στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, αλλά ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες του

δείγματός της *δεν βρέθηκαν* διαφορές (12-13, 13-14 και 14-5 έτη). Άλλες έρευνες (Clark - Lembers, Lembers, & Ho, 1991) δείχνουν το ίδιο αποτέλεσμα ως προς το φύλο, αλλά όχι ως προς την ηλικία. Η επίδραση της ηλικίας φαίνεται ότι αναδύεται στην εφηβεία, όπου οι φιλίες των εφήβων χαρακτηρίζονται από «μεγαλύτερη» συντροφικότητα σε σχέση με εκείνη των παιδιών της ύστερης παιδικής ηλικίας και της προεφηβείας (Βαϊράμη, Βορριά & Κιοσέογλου, 2005).

Η αναπτυξιακή εικόνα της ποιοτικής διάστασης της συντροφικότητας που σχηματίζεται από τα παραπάνω ευρήματα είναι:

α) απουσία επίδρασης του φύλου στην αίσθηση της συντροφικότητας στις ηλικίες 9-12 ετών και εμφάνιση επίδρασης του φύλου κατά τη διάρκεια της προεφηβείας (12-15 έτη), και

β) απουσία επίδρασης της ηλικίας στην αίσθηση της συντροφικότητας στις ηλικίες 9--15 έτη και εμφάνιση επίδρασης της ηλικίας κατά την εφηβεία (15-18 έτη).

Η συντροφικότητα αφορά στις κοινές δραστηριότητες, στην αντίληψη και στην πρακτική του πώς περνώ, πώς μοιράζομαι τον ελεύθερο χρόνο μου με το φίλο μου. *Στις τρεις ηλικιακές ομάδες, τα κορίτσια και τα αγόρια του δείγματός μας, φαίνεται ότι έχουν ίδια, μάλλον υψηλή, αίσθηση της συντροφικότητας* (βλ. Πίν. 3, 4 και Γράφημα 1). Η αίσθηση της συντροφικότητας για την εμπειρία της φιλίας είναι *θεμελιακή* – ο κοινός μοιρασμένος ελεύθερος χρόνος, το κοινό παιχνίδι, η κοινή ευχαρίστηση, χαρά και διασκέδαση με έναν αρεστό, προτιμητέο σύντροφο («τον φίλο μου»/»τη φίλη μου») είναι κρίσιμα βιώματα καθοριστικής σημασίας τόσο για τη σύναψη όσο και για τη διατήρηση της φιλίας σε όλες τις φάσεις της ανάπτυξης. Οι φίλοι ορίζονται ως «*σύντροφοι* στο παιχνίδι» (Youniss, 1980, στο Damon, 1995) και η έρευνα δείχνει ότι η συντροφικότητα επηρεάζει θετικά την πορεία μιας φιλίας (Brendt & Perry, 1986; Berndt, 1982; Bukowski, Hoza & Boivin, 1994; Buhrmester & Furman, 1987; Hartup, 1983; Μπαρμπούτη & Συγκολλίτου, 2004). Κρίσιμη όσο και οι

άλλες διαστάσεις της φιλίας (Γαλανάκη, 2003), η συντροφικότητα χαρακτηρίζεται από τον Sullivan (1953) βασικό συστατικό της φιλίας, που βιώνεται και εκφράζεται μέσα από τη συνεργασία των φίλων και την αρμονική συνύπαρξη τους στο παιχνίδι. Το συντροφικό μοίρασμα αποτελεί αδιαίρετο κομμάτι των σχέσεων της μέσης παιδικής ηλικίας και βίωμα αποδοχής από το συνομήλικο συνάνθρωπο και την ομάδα.

Οι ρίζες της συντροφικότητας ανιχνεύονται στις πρώτες διωποκειμενικές σχέσεις βρεφών-σημαντικών άλλων (Trevarthen, 1979), τότε που τα έμφυτα κίνητρα συνεργασίας ωθούν διακαώς τα βρέφη, με όσα μέσα διαθέτουν, να επικοινωνήσουν σε δυάδες και τριάδες, να μοιραστούν χρόνο, πράξεις, προθέσεις και συγκινήσεις με *τους πρώτους συντρόφους* – τους γονείς τους. Οι ρίζες της φιλίας βρίσκονται στις πρώτες τρυφερές σχέσεις βρέφους-γονέα. Μέσα σε αυτή τη φωλιά αμοιβαιότητας και συντροφικότητας μπαίνουν τα θεμέλια αυτού που λίγο αργότερα θα αναδυθεί ως φιλία. Μάλιστα, η θεωρία της διωποκειμενικότητας του Trevarthen μπορεί να ονομαστεί και *θεωρία της συντροφικότητας* (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης και συν. 2007, σελ. 488) – τόση είναι η σημασία της συντροφικότητας στην ανθρώπινη ανάπτυξη. Μέσα στη συντροφικότητα θα εμφανιστεί η αίσθηση της ύπαρξης στην συνύπαρξη, στη συναισθηματική συνήχηση, στο μοίρασμα υποκειμενικών, διωποκειμενικών και πολιτισμικών «αγαθών» (ιδεών, ονείρων, μύθων, συγκινήσεων, πράξεων, συμπράξεων, κοινής κατανόησης κ.λ.π.). Η απουσία του συντροφικού μοιράσματος και της αμοιβαίας κατανόησης στην οποία οδηγεί σηματοδοτεί πλήθος αναπτυξιακών (αυτισμός, κωφά και τυφλά βρέφη, βρέφη μητέρων με επιλόχεια κατάθλιψη κ.ά.) και κοινωνικών προβλημάτων (φτώχεια, πόλεμοι, διακρίσεις κ.λ.π.) (Trevarthen, 2005, βλ. επ. Κουγιουμουτζάκης, 2007, 2008).

Στην προεφηβεία θα αναδυθεί η επίδραση του φύλου και στην εφηβεία η επίδραση της ηλικίας στη διάσταση της συντροφικότητας. Ως προς την επίδραση του φύλου κατά την προεφηβεία η Παναγιωτάκη (2010) σημειώνει σχετικά:

«Έρευνες δείχνουν ότι τα κορίτσια, δημιουργούν κυρίως δυαδικές σχέσεις όπου υπάρχει περισσότερο βάθος, εκμυστηρεύσεις, εγγύτητα και συζητήσεις (Ladd, 1983; Moller, Hymel, & Rubin, 1992), επομένως, πιθανόν να αξιολογούν περισσότερο συντροφική τη φιλία τους. Οι φίλιες των αγοριών από την άλλη, έχουν μεγαλύτερο πλάτος, χωρίς απαραίτητα αποκλειστικότητα, αλλά με μεγαλύτερο εύρος φίλων μέσα στην ομάδα (Brown, & Gilligan, 1992). Οι σωματικές δραστηριότητες των αγοριών και τα ανταγωνιστικά τους παιχνίδια (Maccoby, 1990) – τα οποία ενισχύονται συχνά από το υπάρχον πολιτισμικό πλαίσιο – προσδίδουν μια άλλη διάσταση στην έννοια της συντροφικότητας, που αξιολογείται χαμηλότερα από τους ίδιους, δίχως αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι η σημασία της είναι υποβαθμισμένη» (Παναγιωτάκη, 2010, σελ. 112).

Σημαίνει, άραγε, το εύρημά μας (*απουσία επίδρασης του φύλου και της ηλικίας στην αίσθηση της συντροφικότητας στις ηλικίες 9-12 ετών*) ότι τα αγόρια και τα κορίτσια του δείγματός μας αντιλαμβάνονται το «ίδιο», αξιολογούν το «ίδιο», βιώνουν το «ίδιο» το ρόλο της συντροφικότητας στη φιλία, ασχέτως αν είναι 9 ή 12 ετών; Σε ένα πρώτο ποσοτικό (στατιστικό) επίπεδο η απάντηση είναι καταφατική. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, κάποιος θα μπορούσε να σκεφτεί ότι στο «ίδιο» (μεταξύ κοριτσιών και αγοριών των τριών ηλικιακών επιπέδων) καταλήγει το *συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο*, δείχνοντάς μας τα όρια «μέτρησης» του βιώματος της συντροφικότητας στη φιλία των παιδικών χρόνων – *τα όρια του μετρικού μας εργαλείου*. Ας μη ξεχνούμε ότι ο δείκτης αξιοπιστίας α Cronbach για την κλίμακα της συντροφικότητας κυμαίνεται από .52 έως .71 σε 8 από τις 9 σχετικές μελέτες (σε μία μόνο μελέτη ανέρχεται στο .85, βλ. Πίν. 2). Αν, επιπλέον, χρησιμοποιούσαμε άλλα μετρικά εργαλεία (π.χ. φυσική παρατήρηση ή ανοικτές συνεντεύξεις) τα αποτελέσματά μας πιθανόν να ήταν πιο διαφωτιστικά ως προς την επίδραση της ηλικίας και του φύλου στη αίσθηση της συντροφικότητας στο τέλος της παιδικής ηλικίας. Εξάλλου, στο Θεωρητικό Μέρος (Κεφ. 4.4) είδαμε τις διαφυλικές διαφορές κατά την παιδική φιλία – το διαχωρισμό των ομάδων με βάση το φύλο καθώς και τον διαφορετικό τρόπο που τα δύο φύλα αντιλαμβάνονται την οικειότητα (Clark & Ayers, 1993), την αφοσίωση, την επίλυση των συγκρούσεων (Parker &

Asher, 1993) και τη *συντροφικότητα* (Clark- Lembers, Lembers & Ho, 1991) όταν οι ομάδες των συνομηλίκων είναι *μικτές*. Είδαμε, επίσης, ότι τα κορίτσια βιώνουν πιο στενές φιλίες (π.χ. μοιράζονται μυστικά και συναισθήματα, αλληλοϋποστηρίζονται, νιώθουν περισσότερη ασφάλεια, εμπιστοσύνη και οικειότητα, έχουν λιγότερες συγκρούσεις και κρατούν τις φιλίες τους πιο κλειστές) ενώ τα αγόρια εμπλέκονται σε φιλίες με σωματικά παιχνίδια, αποδέχονται πιο εύκολα ένα τρίτο μέλος που επιχειρεί να εισέλθει σε μια φιλική δυάδα, έχουν χαμηλά ποσοστά αυτό-αποκάλυψης και οικειότητας (Berndt, 1982; Furman, 1996; Graig & Baukum, 2002; Macobby, 1990; Παναγιωτάκη, 2010; Wiener & Schneider, 2002). Με έμφαση η Macobby (1990) υποστηρίζει ότι οι διαφορετικές ανάγκες των αγοριών και των κοριτσιών και άρα ο διαφορετικός τρόπος λειτουργίας τους εντός των φιλικών σχέσεων, πηγάζει από τα κοινωνικά πρότυπα που από πολύ νωρίς προσδιορίζουν το ρόλο του κάθε φύλου.

Αν, όπως τονίζει ο Youniss (1980, στο Damon, 1995) οι φίλοι ορίζονται ως «σύντροφοι στο *παιχνίδι*», τότε θα έπρεπε το ερωτηματολόγιο να εξετάζει το είδος των παιχνιδιών κατά φύλο και ηλικία, για να προσδιορίσει με περισσότερη ακρίβεια ποια είδη παιχνιδιών, κατά φύλο και σε ποια ηλικία (από τα 9 έως τα 12 έτη) επιδρούν στο βίωμα της συντροφικότητας στη φιλία. Μπορεί να ισχύει αυτό που υποστηρίζουν οι Berndt & Perry (1986) ότι κατά την αναπτυξιακή πορεία των παιδιών παρατηρούνται διαφορές ως προς τον τρόπο που εξελίσσονται και επιδρούν οι ποιότητες της φιλίας (αμοιβαίο ενδιαφέρον των φίλων, συνεργασία και διάθεση για διευθέτηση των συγκρούσεων, ομοιότητα, ισοτιμία ως προς τον τρόπο που εισπράττουν τα οφέλη από την κοινωνική συναλλαγή, έλξη, στοργή και ανάγκη για διασκέδαση-συντροφικότητα) στη συμπεριφορά των παιδιών – ποιότητες που γίνονται περισσότερο ευδιάκριτες όσο αυξάνει η χρονολογική ηλικία τους (Berndt & Perry, 1986). Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι *εντός* μιας ηλικιακής περιόδου (από τα 9 έως τα 12 χρόνια) δεν υπάρχουν διαφορές φύλου ή ηλικίας. Πιο απλά, νομίζουμε ότι το μετρικό μας εργαλείο άγγιξε τα όριά του.

7.5.2 Ισορροπη Σχέση: μια μεταβλητή με *αμφίβολο κύρος*

Η διάσταση της Ισορροπής Σχέσης αναφέρεται στην ισότιμη συμμετοχή και στην ισόνομη αντιμετώπιση της φιλίας από τους συμμετέχοντες. Στόχος είναι να ανιχνευτεί ο βαθμός ισορροπίας στη σχέση δυο φίλων. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον *τρόπο που ο ένας φίλος αντιλαμβάνεται τη σημασία που έχει η σχέση τους για τον άλλο φίλο, εκτιμώντας το βαθμό που ταυτίζεται η άποψη του ίδιου με την άποψη του φίλου του*. Στη μελέτη μας τα κορίτσια και τα αγόρια φαίνεται ότι έχουν ίδια, κατά μέσο όρο υψηλή, αίσθηση της ισορροπίας σχέσης, αν, και για λόγους που περιγράψαμε παραπάνω, η ευρεθείσα στη μελέτη μας οριακώς στατιστική σημαντική ηλικιακή διαφορά και η στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ ηλικίας και φύλου για την *αμφίβολη μεταβλητή* της Ισορροπής Σχέσης πρέπει να ελεγχθούν από άλλες μελέτες.

Για τη συγκεκριμένη ποιότητα της φιλίας κάποιος θα μπορούσε να σκεφτεί τη θέση του Selman πάνω στην ανάληψη κοινωνικής προοπτικής, η οποία θεωρείται, όπως είδαμε στην περιγραφή της θεωρίας του, ως μια σημαντική κοινωνικο-γνωστική ικανότητα του παιδιού, μέσω της οποίας αντιλαμβάνεται την οπτική του άλλου και κατανοεί τον τρόπο που αυτός ο άλλος θα εκλάμβανε τα δικά του συναισθήματα, τις δικές του σκέψεις και πράξεις. Τα παιδιά της μελέτης μας (9-12 έτη) βρίσκονται ανάμεσα στο Επίπεδο 2 (6-12 έτη) και στο Επίπεδο 3 (9-15 έτη) που διακρίνει ο Selman. Σύμφωνα με τον Selman, στο Επίπεδο 2 το παιδί μπορεί να διακρίνει τη δική του οπτική γωνία από την οπτική γωνία του άλλου και στο Επίπεδο 3 οι προέφηβοι και οι έφηβοι μπορούν να «μπουν» στη θέση ενός άλλου και να αναγνωρίσουν στον εαυτό τους τη θέση του παρατηρητή και του παρατηρούμενου. Η φιλία θεωρείται πλέον αμφίδρομη σχέση. Η μελέτη μας ενισχύει εν μέρει τη θέση του Selman – βρέθηκε ότι τα κορίτσια και τα αγόρια είχαν ίδια, κατά μέσο όρο υψηλή, αίσθηση της Ισορροπής Σχέσης, δηλαδή, είχαν επίγνωση της σημασίας που έχει η σχέση τους, για τον άλλο φίλο. Όμως, τα ευρήματά μας δεν ενισχύουν τη θεωρία του Selman ως προς το ότι η διαπροσωπική

κατανόηση αναπτύσσεται με την πάροδο της ηλικίας (πέρασμα από Επίπεδο 2 στο Επίπεδο 3), γιατί στη μελέτη μας τα παιδιά της μικρότερης ηλικιακής ομάδας (9-10 ετών) είχαν μεγαλύτερες μέσες τιμές σε σχέση με τα παιδιά των μεγαλύτερων ηλικιών (Ομάδες 2 και 3). Αυτό σημαίνει *είτε* ότι η θεωρία χρειάζεται περαιτέρω ανάπτυξη *είτε* το μετρικό μας εργαλείο είναι ανεπαρκές ως ερευνητικός τρόπος διερεύνησης των αναπτυξιακών βημάτων της ποιοτικής διάστασης της Ισορροπής Σχέσης, *είτε και τα δύο*. Κλείνουμε προς την τελευταία υπόθεση γιατί, όπως είδαμε παραπάνω, νεώτερες έρευνες μέσα από τη θεωρία της Έμφυτης Διωποκειμενικότητας και μελέτες πάνω στη νηπιακή φιλία, δείχνουν ότι ήδη από τη βρεφική και τη νηπιακή ηλικία τα παιδιά μπορούν να συλλάβουν την προοπτική του άλλου. Σίγουρα η *αμφίβολη μεταβλητή* Ισορροπία Σχέση και ο ρόλος της στη φιλία (ανάδυση, σταθεροποίηση, ανάπτυξη με πιθανές κορυφώσεις και πτώσεις από τη βρεφική μέχρι την εφηβική ηλικία) χρειάζεται πιο συστηματική διερεύνηση.

7.5.3 Σύγκρουση: «τροχοπέδη» ή βασική ποιότητα της παιδικής φιλίας;

Από τη στατιστική ανάλυση της ποιοτικής διάστασης της Σύγκρουσης στο δείγμα μας:

α) δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα ενώ στην έρευνα της Παναγιωτάκη (2010) σε προέφηβους (12-15 έτη) παρατηρήθηκε οριακή διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα, με τα αγόρια να υπερτερούν λίγο περισσότερο από τα κορίτσια στις μέσες τιμές. Φαίνεται ότι η πιθανότητα να εμφανιστεί μια σύγκρουση μεταξύ αγοριών είναι μεγαλύτερη από ότι στα κορίτσια, τα οποία νιώθουν μεταξύ τους μεγαλύτερη οικειότητα και ενδιαφέρον για τη διατήρηση της σχέσης τους. Αντίθετα, οι σχέσεις των αγοριών είναι συχνά περισσότερο ανταγωνιστικές και ιεραρχικές (Hartup et al., 1993; Lansford & Parker, 1999; Maccoby, 1990; Sheldon, 1990; Thorne, 1993). Νομίζουμε ότι ισχύει αυτό που συμπεράναμε παραπάνω, ότι από τα 9 έως τα 12 χρόνια (παρούσα μελέτη) τα παιδιά των δύο φύλων περιγράφουν ότι βιώνουν λίγο πολύ με την ίδια ένταση τις διενέξεις στη φιλία, ενώ από τα 12 μέχρι τα 15 χρόνια αναδύονται διαφυλικές διαφορές, με τα αγόρια να

έχουν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα κορίτσια στη διάσταση της Σύγκρουσης, και

β) προέκυψε στατιστικώς σημαντική διαφορά ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες, με τη *δεύτερη* ηλικιακή ομάδα (10 με 11 έτη) να έχει μικρότερες μέσες τιμές (περισσότερη υποχωρητική διάθεση στις διενέξεις) συγκριτικά με την πρώτη και την τρίτη ηλικιακή ομάδα. Στη μελέτη της Παναγιωτάκη αυτό ισχύει για τη μικρότερη ηλικιακή ομάδα και στη μελέτη των Berndt et al. (1986) ισχύει για τους μεγαλύτερους σε ηλικία εφήβους. Παραπάνω περιγράψαμε τους λόγους που μας οδηγούν να προτείνουμε ότι θα χρειαστούν και άλλες μελέτες για να περιγραφούν με περισσότερη σαφήνεια οι ηλικιακές διαφορές στη Σύγκρουση. Όπως σημειώνουν οι Berndt & Perry (1986; Berndt, 1987) οι συγκρούσεις αποτελούν ίδιον των φιλικών σχέσεων τόσο στα παιδιά όσο και στους εφήβους και δε διαφοροποιούνται με την αύξηση της ηλικίας. Υποθέτουμε, παρόλα αυτά, ότι η ανάπτυξη από τη βρεφική μέχρι την εφηβική ηλικία προσδιορίζει, μεταξύ άλλων, τους τρόπους επίλυσης των συγκρούσεων μέσα στη φιλία γιατί με την αύξηση της ηλικίας και την είσοδο στην εφηβεία καλλιεργούνται και αποκτώνται κοινωνικές δεξιότητες και στρατηγικές που διευκολύνουν το συμβιβασμό ενώ υιοθετούνται πιο δημοκρατικοί τρόποι διαχείρισης των κρίσεων και των συγκρούσεων, περιορίζοντας σε σημαντικό βαθμό τη χρήση βίας (Laursen & Collins, 1994).

Πέρα, όμως, από τα ουσιαστικώς άλυτα ζητήματα των διαφορών (φύλου, ηλικίας), γεγονός είναι ότι στο πλαίσιο μιας στενής φιλικής σχέσης παρατηρούνται εντάσεις, ανταγωνισμοί και συγκρούσεις, ο τρόπος επίλυσης των οποίων επηρεάζει την πορεία της (Hartup, 1996). Στη μελέτη μας τα παιδιά αναγνώρισαν την ύπαρξη συγκρούσεων χωρίς το φόβο υπονόμησης της φιλίας τους, όπως δείχνει η υψηλή μέση τιμή της υπο-διάστασης της Υπέρβασης Προβλημάτων. Οι συγκρούσεις εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα μεταξύ των παιδιών που είναι φίλοι, οι οποίοι αναλαμβάνουν συχνότερα πρωτοβουλίες συμφιλίωσης με τους φίλους παρά με παιδιά που

δεν είναι φίλοι τους (Hartup, 1989). Η επιτυχής επίλυση μιας διαφωνίας βοηθά στην κατανόηση του φίλου και στην αξία της φιλίας και ταυτόχρονα αποτελεί θετικό προγνωστικό δείκτη της γνωστικής ανάπτυξης των εμπλεκομένων (Ames & Murray, 1982; Bearison, Magzamen & Filardo, 1986; Rizzo, 1988). Οι τρόποι επίλυσης μιας διαφωνίας φαίνεται ότι διαφέρουν κατά φύλο. Τα κορίτσια επιλύουν τις συγκρούσεις που εμφανίζονται στις σχέσεις τους με μεγαλύτερη συχνότητα και οι τρόποι διαχείρισης των συγκρούσεων που υιοθετούν είναι πιο αποτελεσματικοί από αυτούς των αγοριών (Parker & Asher, 1993). Τα κορίτσια συχνά τείνουν να προσπερνούν μία σύγκρουση ή προχωρούν σε διαπραγματεύσεις, συμβιβασμούς, συζητήσεις, αιτιολογήσεις με στόχο την αμοιβαία κατανόηση ενώ τα αγόρια, ειδικά κατά την παιδική ηλικία, μπορεί να λύσουν τις διαφορές τους χρησιμοποιώντας τη σωματική τους δύναμη, αν και όταν στα αγόρια υπάρχει υψηλή ποιότητα φιλίας μπορούν να επιλύσουν με μεγαλύτερη ευκολία τη σύγκρουση συγκριτικά με τα αγόρια που δεν είναι φίλοι ή έχουν χαμηλή ποιότητα φιλίας (Chung & Asher, 1996; Hartup et al., 1993; Miller et al., 1986; Parker & Asher, 1993; Rose & Asher, 1999; Youniss, 1980). Όταν σε μια φιλική σχέση παρατηρούνται χαρακτηριστικά υψηλής ποιότητας (οικειότητα, αυτό-αποκάλυψη) αυξάνονται οι πιθανότητες για επιτυχή έκβαση των συγκρούσεων (Bukowski, Hoza & Boivin, 1994). Οι φίλοι, ανεξάρτητα από το φύλο τους, παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά επιτυχίας στην επίλυση των συγκρούσεων, συγκριτικά με τους μη φίλους (Parker & Asher, 1993).

Το παιδί ως ενεργό μέλος διαφόρων σχέσεων, μεταξύ των οποίων και οι φιλικές, βιώνει διαφορετικού τύπου εμπειρίες και αποκτά αίσθηση του εαυτού του μέσα από τη συμμετοχή του σε επεξεργασμένες μορφές επικοινωνίας. Ο Trevarthen (1992b), που εισήγαγε την έννοια της έμφυτης διωποκειμενικότητας, υποστηρίζει ότι τα παιδιά εμπλέκονται σε ζωτικές προσπάθειες επικοινωνίας, γεγονός που προϋποθέτει την ύπαρξη ενός συνεργατικού συντρόφου και την αρμονική συμπίεση των δυο. Η εμπλοκή σε συγκρουσιακές καταστάσεις, που είναι αποτέλεσμα διαφορετικότητας, μπορεί προσωρινά να δυσχεραίνει αυτή την προσπάθεια και να απειλήσει την

επιτυχή αλληλεπίδραση. Η αντιμετώπιση προβλημάτων και διαφωνιών σε μια φιλική σχέση υποδηλώνει την πρόθεση των φίλων να συγχρονίσουν τη συμπεριφορά τους με βάση τον προσανατολισμό, τα ενδιαφέροντα και τα συναισθήματα του φίλου τους. Οι φίλοι στο πλαίσιο μιας αποτελεσματικής διαπροσωπικής επικοινωνίας οφείλουν να μοιράζονται τις ιδέες τους, να συντονίζουν τους στόχους τους, να εκφράζουν τις προθέσεις και τις ανάγκες τους, κατανοώντας τις εκάστοτε διαφορές και επιλύοντας τις συγκρούσεις με αρμονικό τρόπο. Έτσι, μπορούν να οδηγηθούν στην εύρεση κοινών και ταυτόσημων απόψεων, κατακτώντας τη διωποκειμενικότητα, που βρίσκεται στη ρίζα της φιλίας.

7.5.4 Βοήθεια: μια εμπειρία που βασιζεται στην αμοιβαιότητα

Από τη στατιστική ανάλυση της κλίμακας της Βοήθειας³ και των υποδιαστάσεων της Αμοιβαίας Βοήθειας⁴, της Προστασίας από τη Θυματοποίηση⁵ και της Καθοδήγησης⁶ δεν προέκυψαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα, στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στην αλληλεπίδραση φύλου ηλικίας. Στην έρευνα της Παναγιωτάκη (2010), όπου οι ηλικίες των παιδιών εκτείνονταν από 12- 15 έτη, δεν βρέθηκαν διαφορές ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες, αλλά παρατηρήθηκαν διαφορές φύλου, με τα κορίτσια να έχουν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα αγόρια στην κλίμακα και στις υποκλίμακες της Βοήθειας. Άλλες έρευνες (Buhrmester & Furman, 1987; Parker & Asher, 1993) δείχνουν ίδια αποτελέσματα ως προς το φύλο, και άλλες μελέτες βρίσκουν, επιπλέον, ηλικιακές διαφορές (Berndt, 1981; Berndt & Perry, 1986). Σε αντίθεση με τα δικά μας ευρήματα, ο Youniss (1980) βρήκε ότι οι αναφορές των παιδιών για βοήθεια και μοίρασμα, αυξάνουν μεταξύ των 6 και 14 ετών σε καταστάσεις που ο ένας από τους δυο φίλους βρίσκεται σε δύσκολη θέση. Η Anna Freud και οι συνεργάτες της, σε μελέτες που έκαναν

³ Η αποδοχή της άποψης ότι οι φίλοι βοηθούν, ενισχύουν, συμβουλεύουν ο ένας τον άλλο μοιράζονται χαρές και λύπες.

⁴ Αμοιβαιότητα υποστήριξης.

⁵ Πιροθυμία του παιδιού να βοηθήσει το φίλο του σε περίπτωση που κινδυνεύει ή ενοχλείται από κάποιο άλλο παιδί.

⁶ Ο φίλος συμβουλεύει και υποστηρίζει τον φίλο.

για τα παιδιά που μεγάλωσαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, διαπίστωσαν την έντονη αλληλοϋποστήριξη που παρείχε το ένα παιδί στο άλλο *ήδη από τη βρεφική και τη νηπιακή ηλικία* (Burlingham & Freud, 1944).

Η παραπάνω συγκριτική θεώρηση δείχνει ότι η αναπτυξιακή πορεία της ποιοτικής διάστασης της Βοήθειας και των υπο-διαστάσεών της παραμένει ασαφής ή τουλάχιστον δεν μπορεί να διαλευκανθεί από το δικό μας ερευνητικό εργαλείο. Η εικόνα που έχουμε είναι απουσία επίδρασης του φύλου στην προσφορά βοήθειας στις ηλικίες 9-12 ετών και εμφάνιση επίδρασης του φύλου κατά τη διάρκεια της προ-εφηβείας (12-15 έτη, μελέτη Παναγιωτάκη) καθώς και απουσία επίδρασης της ηλικίας στην προσφορά βοήθειας στις ηλικίες 9--15 ετών και εμφάνιση επίδρασης της ηλικίας κατά την εφηβεία (15-18 έτη). Κάποιοι συγγραφείς (Berndt, 1982; Berndt & Perry, 1986) δεν έχουν δυσκολία να δεχτούν την παραπάνω εικόνα, ότι, δηλαδή, στην προ-εφηβεία θα αναδυθεί η επίδραση του φύλου και στην εφηβεία η επίδραση της ηλικίας στη διάσταση της βοήθειας και ότι κατά τη μετάβαση από τη μέση παιδική ηλικία στην εφηβεία αυξάνει η βοήθεια μεταξύ φίλων. Άποψή μας είναι ότι η έρευνα πρέπει να συνεχιστεί *κυρίως με νατουραλιστές μελέτες* σε ένα ευρύ φάσμα πλαισίων – από πλαίσια ακραία, αλλά αποκαλυπτικά, όπως αυτό που μελέτησε η Anna Freud μέχρι πιο καθημερινά και συνήθη. Τα παιδιά σε αυτο-αναφορές τονίζουν τη σπουδαιότητα που αποδίδουν στην υποστήριξη και τη βοήθεια που δέχονται από τους φίλους τους, όταν καλούνται να αντιμετωπίσουν καθημερινές αγχογόνες καταστάσεις (Μπεζεβέγκης, 2001). Είναι εξαιρετικής σημασίας η αλληλοϋποστήριξη και η συμπαράσταση των φίλων σε μια δύσκολη στιγμή, γιατί αποτελεί μια διέξοδο σε περιόδους που το παιδί μπορεί να βιώνει αρνητικές εμπειρίες και συναισθήματα – η φιλία λειτουργεί ως «καταφύγιο» ασφάλειας (Γαλανάκη, 2003).

Η παρουσία της Βοήθειας στη φιλία οδηγεί τους φίλους να βελτιώσουν την αντίληψη του εαυτού τους, να ενισχύσουν την αυτοεκτίμησή τους, να

κατανοήσουν περισσότερο το φίλο και τη σχέση τους. Οι φίλοι βοηθούν στις δυσκολίες, συμβουλεύουν, καθοδηγούν, αλληλο-υποστηρίζονται, *μοιράζονται* μεταξύ τους καλά και *κακά βιώματα*, παιχνίδια, αγαθά, σκέψεις, συναισθήματα, χώρο και χρόνο. Το αμοιβαίο μοίρασμα είναι ο δρόμος που καθιστά την υποκειμενική εμπειρία, διυποκειμενική, ακριβώς λόγω του μοιράσματος (Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007, Κουγιουμουτζάκης, 2007). Οι φίλοι όταν μοιράζονται κοινά (καλά και κακά) βιώματα και ταυτόχρονα αναγνωρίζουν και διαχειρίζονται τις διαφορές που τους χαρακτηρίζουν, βιώνουν ένα σύνολο θετικών συγκινήσεων (Trevarthen, 1998), που τους καθιστά ικανούς να μετέχουν ως ενεργά μέλη στις δράσεις των φίλων τους, προσφέροντας βοήθεια, προστασία, στήριξη και καθοδήγηση. Έννοια-κλειδί στην κατανόηση της Βοήθειας και της φιλίας γενικά είναι η έννοια του μοιράσματος, μια μάλλον πρωτογενής διεργασία που εξαρχής υποστηρίζει την ανθρώπινη ανάπτυξη. Ο Κουγιουμουτζάκης (2010) θεωρεί το μοίρασμα ως «κίνητρο και βίωμα της συν-ανάπτυξης» και στην περίληψη της εισήγησής του σημειώνει σχετικά:

«Η επιστημολογική *ρήξη* είναι πλέον ορατή – η τρέχουσα έρευνα στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία βρεφών και νηπίων και η έρευνα στις Νευροεπιστήμες καταδεικνύουν ότι το χάσμα εαυτού-άλλου και σώματος-νου δεν υπάρχει.

Η ανάπτυξη του ανθρώπου φαίνεται ότι ποτέ δεν ήταν μία ατομική, μοναχική διεργασία, αλλά ένα εγγενές ξεδίπλωμα, το οποίο λαμβάνει χώρα σε δίκτυα συγκινησιακών συναλλαγών με τους άλλους. Οι άνθρωποι εξαρχής μοιράζονται τα ουσιώδη. Συν-δομούν αυτο-δομούμενοι. Η απουσία, η δυσλειτουργία ή η αποφυγή του μοιράσματος σηματοδοτούν περιπτώσεις ατομικής, διαπροσωπικής και κοινωνικής παθολογίας.

Ερευνητικά ευρήματα μαρτυρούν ότι το μοίρασμα με τον άλλο δημιουργεί το πρόσωπο με νου που έχουν και στη συνέχεια θα αναπτύξουν οι σύντροφοι – χωρίς την *αποστασιοποιημένη παρατήρηση* μέσω του φίλτρου των στοχαστικών αποτιμήσεων, των υποθέσεων και των θεωριών. Οι σύντροφοι (βρέφη, νήπια, γονείς, εκπαιδευτικοί, κ.ά.) στην καθημερινή ζωή δεν είναι θεατές που μονολογούν με αλληλο-εικασίες και αλληλο-αποδόσεις – δεν είναι «αυτό» που οι πολλές εκδοχές της Θεωρίας του Νου εικάζουν, αλλά «κάτι» πολύ πιο σύνθετο, πιο πλούσιο και πιο δυναμικό. Όπως το μοίρασμα που

τους καθιστά πρόσωπα. Και τους συν-αναπτύσσει - πριν από τη γέννηση μέχρι τον θάνατο».

7.5.5 Ασφάλεια: απαραίτητη συνιστώσα μιας φιλίας

Από τη στατιστική ανάλυση της κλίμακας της Ασφάλειας⁷ και των υπο-διαστάσεων της Υπέρβασης Προβλημάτων⁸ και της Αξιόπιστης Συμμαχίας⁹ δεν προέκυψαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα, στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στην αλληλεπίδραση φύλου ηλικίας. Στην έρευνα της Παναγιωτάκη (2010), δεν βρέθηκαν διαφορές ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες, αλλά παρατηρήθηκαν διαφορές φύλου, με τα κορίτσια να έχουν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα αγόρια στην κλίμακα της Ασφάλειας. Άλλα ευρήματα είναι σύμφωνα με αυτά της Παναγιωτάκη (2010) ως προς τις διαφυλικές διαφορές (Bukowski, et al., 1994; Leaper, 1991) - τα κορίτσια φαίνεται ότι είναι περισσότερο ισότιμα και συνεργατικά, νιώθουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στη φίλη/στο φίλο και έχουν υψηλότερο επίπεδο ασφάλειας για τη σχέση της φιλίας σε αντίθεση με τα αγόρια όπου φαίνεται ότι λειτουργούν πιο ανταγωνιστικά και νιώθουν λιγότερη ασφάλεια μέσα στη φιλία. Επιπλέον, οι Laursen & Collins (1994) έχουν βρει ηλικιακές διαφορές στην αρχή της εφηβείας – αύξουσα τάση βοήθειας του φίλου και υποχρέωσης για την προστασία της σχέσης, μεγαλύτερη βαρύτητα στις έννοιες της ασφάλειας και της σταθερότητας της φιλίας, περισσότερη ικανότητα υπέρβασης των δυσκολιών και υψηλότερο επίπεδο εμπιστοσύνης στο φίλο (Berndt & Perry, 1986).

Παρά την απουσία διαφορών φύλου και ηλικίας, στο δείγμα μας και στις τρεις ηλικιακές ομάδες, τα κορίτσια και τα αγόρια, φαίνεται ότι έχουν ανάλογη, μάλλον υψηλή αίσθηση της Ασφάλειας και ότι ο σχετικός δείκτης

⁷ Αίσθηση της εμπιστοσύνης και της σταθερότητας της φιλίας.

⁸ Ικανότητα των φίλων να υπερβαίνουν δυσκολίες, καβγάδες και αρνητικά συμβάντα στο πλαίσιο της φιλικής τους σχέσης.

⁹ Επίπεδο εμπιστοσύνης που δείχνει το παιδί στο φίλο του.

αξιοπιστίας α Cronbach είναι σχετικά υψηλός (βλ. Πίν. 2). Η ύπαρξη εμπιστοσύνης και ασφάλειας μέσα στη φιλία προϋποθέτει την ύπαρξη μιας διαπροσωπικής δέσμευσης για το μοίρασμα στάσεων, αξιών, αναγκών, συναισθημάτων και δραστηριοτήτων (Savin-Williams & Berndt, 1990). Το μοίρασμα και η αμοιβαιότητα (προσωπικών εξομολογήσεων, εχεμύθειας, βοήθειας, κ.ά.) μαζί με την από κοινού προσπάθεια υπέρβασης των προβλημάτων συνιστούν τον πυρήνα αυτής της ποιοτικής διάστασης της φιλίας (Rawlings, 1992) – μια διωποκειμενική, ασφαλής σχέση (Trevarthen, 1992a) όπου τα παιδιά πορεύονται με δεδομένη την υποστήριξη των φίλων τους, τον αμοιβαίο σεβασμό και την αλληλοβοήθεια. Όμως, η αναπτυξιακή εικόνα της ποιοτικής διάστασης της Ασφάλειας, από τη βρεφική μέχρι την εφηβική ηλικία, σίγουρα χρήζει περισσότερων διαχρονικών – κυρίως νατουραλιστικών- μελετών.

7.5.6 Οικειότητα: πυρηνικό χαρακτηριστικό της φιλίας

Στο δείγμα μας τα παιδιά πρόταξαν *πρώτη* την ποιότητα της Οικειότητας¹⁰, υψηλότερα από όλες της υπο-διαστάσεις αυτήν του Συναισθηματικού Δεσμού¹¹ και αρκετά υψηλά την υπο-διάσταση της Ανακλώμενης Εκτίμησης¹².

Η αναπτυξιακή, όμως, εικόνα των παραπάνω μεταβλητών ερμηνεύεται δύσκολα, ειδικά αν κάποιος προχωρήσει σε σύγκριση των ευρημάτων μας με τα ευρήματα άλλων μελετών.

Στη μελέτη μας για την *Οικειότητα* και την *Ανακλώμενη Εκτίμηση* είχαμε *απουσία* στατιστικώς σημαντικών διαφορών ανάμεσα στα φύλα, στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στην αλληλεπίδραση φύλου ηλικίας. Η Παναγιωτάκη (2010) για την *Οικειότητα* και την *Ανακλώμενη Εκτίμηση* βρήκε *παρουσία* στατιστικώς σημαντικών διαφορών ανάμεσα στα φύλα και στην αλληλεπίδραση φύλου-ηλικίας, αλλά *όχι* ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες.

¹⁰ Ισχύς του δεσμού μεταξύ των δύο φίλων και αίσθηση της τρυφερότητας και της στοργής που βιώνουν.

¹¹ Ισχύς των συναισθημάτων που νιώθουν για το φίλο.

¹² Το πόσο σημαντικό νιώθει ότι είναι το ίδιο το παιδί για το φίλο του.

Στη μελέτη μας για το Συναισθηματικό Δεσμό είχαμε *παρουσία* στατιστικώς σημαντικής διαφοράς ανάμεσα στα φύλα και *απουσία* στατιστικώς σημαντικών διαφορών ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στην αλληλεπίδραση φύλου ηλικίας. Η Παναγιωτάκη (2010) για το Συναισθηματικό Δεσμό βρήκε *παρουσία* στατιστικώς σημαντικής διαφοράς ανάμεσα στα φύλα και *απουσία* στατιστικώς σημαντικών διαφορών ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στην αλληλεπίδραση φύλου ηλικίας.

Στην περίπτωση του Συναισθηματικού Δεσμού οι δύο μελέτες συμφωνούν, το ίδιο και η μελέτη του Berndt (1981) – από τα 9 έως τα 15 χρόνια (ασχέτως ηλικίας και ασχέτως αλληλεπίδρασης φύλου-ηλικίας) τα κορίτσια φαίνεται ότι έχουν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα αγόρια, δηλαδή, τα κορίτσια δηλώνουν ότι είναι πιο συνδεδεμένα συναισθηματικά με τη φίλη ή το φίλο τους συγκριτικά με τα αγόρια. Στην περίπτωση της Οκειότητας και της Ανακλώμενης Εκτίμησης από τα 9 έως τα 12 χρόνια, τα αγόρια και τα κορίτσια έχουν εξίσου υψηλές τιμές στις δύο μεταβλητές (απουσία στατιστικώς σημαντικών διαφορών φύλου, ηλικίας και της αλληλεπίδρασής τους) ενώ από τα 12 έως τα 15 χρόνια (ασχέτως ηλικίας, αλλά με αλληλεπίδραση φύλου-ηλικίας) εμφανίζονται διαφορές φύλου (υπέρ των κοριτσιών). *Και τα εύλογα ερωτήματα είναι:*

α) Γιατί από τα 9 έως τα 12 χρόνια υπάρχει διαφορά φύλου στην *υπο-διάσταση* του Συναισθηματικού Δεσμού και δεν υπάρχει στη *διάσταση* της Οκειότητας και στην *υπο-διάσταση* της Ανακλώμενης Εκτίμησης; Γιατί η διαφορά φύλου για την Οκειότητα και την Ανακλώμενη Εκτίμηση εμφανίζεται 3 χρόνια αργότερα – από τα 12 μέχρι τα 15 χρόνια – ενώ για το Συναισθηματικό Δεσμό εμφανίζεται 3 χρόνια νωρίτερα;

β) Γιατί από τα 9 έως τα 12 χρόνια στην Οκειότητα, στο Συναισθηματικό Δεσμό και στην Ανακλώμενη Εκτίμηση δεν παρουσιάζονται στατιστικώς σημαντικών διαφορές ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες και στην αλληλεπίδραση φύλου ηλικίας; Γιατί από τα 12 έως τα 15 χρόνια στην Οκειότητα και στην Ανακλώμενη Εκτίμηση παρουσιάζονται στατιστικώς σημαντικές διαφορές στην αλληλεπίδραση φύλου-ηλικίας, αλλά *όχι* ανάμεσα

στις τρεις ηλικιακές ομάδες; Γιατί από τα 12 έως τα 15 χρόνια στο Συναισθηματικό Δεσμό δεν εμφανίζονται στατιστικώς σημαντικές διαφορές ούτε ανάμεσα στις τρεις ηλικιακές ομάδες ούτε στην αλληλεπίδραση φύλου-ηλικίας;

Ποιος, άραγε, έχει ορθότερη άποψη – οι Furman & Buhrmester (1992), οι οποίοι ισχυρίζονται ότι η αίσθηση της Οικειότητας δεν αναπτύσσεται στην πορεία του χρόνου ή ο Sullivan (1953), ο οποίος υποστηρίζει ότι κατά τη μετάβαση από τη μέση παιδική ηλικία στην προ-εφηβεία, η οικειότητα βαίνει αύξουσα και ανακλάται με μεγαλύτερη ένταση μέσα στις φιλικές σχέσεις, δημιουργώντας σταθερές βάσεις για τη διατήρηση των υπάρχουσών φιλικών σχέσεων και τη σύναψη νέων στην εφηβεία;

Ούτε το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήσαμε, ούτε οι στατιστικές αναλύσεις που κάναμε, ούτε οι θεωρίες για την Οικειότητα που περιγράψαμε στο Θεωρητικό Μέρος μπορούν να μας βοηθήσουν να απαντήσουμε με κάποια βεβαιότητα τα παραπάνω κρίσιμα ερωτήματα. Προφανώς οι θεωρίες δεν απαντούν στο απλό ερώτημα-εύρημα: Πώς γίνεται από τα 9 έως τα 12 χρόνια να μην υπάρχει διαφορά φύλου στη *διάσταση* της Οικειότητας και στην *υπο-διάσταση* της Ανακλώμενης Εκτίμησης και να υπάρχει στην *υπο-διάσταση* του Συναισθηματικού Δεσμού; Επειδή η *ποιοτική* Οικειότητα προάγει το Συναισθηματικό Δεσμό, μήπως, αντί ο τελευταίος να συνιστά μια (θεωρητική) υπο-διάσταση της Οικειότητας, θα έπρεπε η διάσταση να ονομάζεται διάσταση *Ποιοτικής Οικειότητας και Συναισθηματικού Δεσμού*; Θα είχαμε, άραγε, τα ίδια αποτελέσματα αν στα εκτός του ερωτηματολογίου χρησιμοποιούσαμε, επιπλέον, τη φυσική παρατήρηση και π.χ. ανοικτού τύπου συνεντεύξεις; Νομίζουμε όχι.

Πέρα, όμως, από τα παραπάνω ερωτήματα, στις τρεις ηλικιακές ομάδες του δείγματός μας, τόσο τα κορίτσια όσο και τα αγόρια, φαίνεται ότι έχουν μια σαφή αίσθηση της Οικειότητας και του ρόλου της στη φιλία. Μάλιστα, τα κορίτσια φαίνεται ότι στις φιλίες τους αναπτύσσουν ισχυρότερους Συναισθηματικούς Δεσμούς συγκριτικά με τα αγόρια. Τα κορίτσια μπορεί να δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στη διαπροσωπική επικοινωνία με τους φίλους

τους, γεγονός που ευνοεί την καλλιέργεια της οικειότητας και ενθαρρύνει την αυτο- αποκάλυψη (Hartup, 1993). Τα κορίτσια δημιουργούν με μεγαλύτερη συχνότητα φιλίες που χαρακτηρίζονται από οικειότητα (Maccoby, 1990; Lansford & Parker, 1999) και εκδηλώνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη διατήρηση θετικών χαρακτηριστικών της φιλίας, μεταξύ των οποίων η οικειότητα κι η ισότητα (Sheldon, 1990; Thorne, 1993). Φαίνεται ότι ο τρόπος που τα δυο φύλα αντιλαμβάνονται την οικειότητα (Clark & Ayers, 1993), την αφοσίωση και την επίλυση των συγκρούσεων (Parker & Asher, 1993), καθώς και τη συντροφικότητα (Clark- Lembers, Lembers & Ho, 1991) δεν είναι όμοιος. Στο Θεωρητικό Μέρος, όταν αναφερόμασταν στις διαφυλικές διαφορές είδαμε ότι οι στενές φιλίες, στις οποίες κυριαρχεί το μοίρασμα μυστικών και συναισθημάτων παρατηρούνται με μεγαλύτερη συχνότητα στα κορίτσια, από ότι στα αγόρια, τα οποία έχουν χαμηλά ποσοστά αυτο- αποκάλυψης και οικειότητας (Graig & Baukum, 2002).

Η διαφορετικού βαθμού συναισθηματική εγγύτητα που παρατηρείται στις φιλίες αγοριών και κοριτσιών θα μπορούσε να ερμηνευτεί με βάση τα κοινωνικά στερεότυπα του φύλου που προδιαγράφουν συγκεκριμένες συμπεριφορές, όπως αναφέραμε και στο Θεωρητικό Μέρος (αν και συγκεκριμένες συμπεριφορές επηρεάζουν τα κοινωνικά στερεότυπα). Τα αποτελέσματα διαπολιτισμικών ερευνών δείχνουν ότι τα κορίτσια αναζητούν και εκδηλώνουν περισσότερη εγγύτητα, στοργή και οικειότητα στους φίλους τους αλλά και σε ενήλικες ενώ τα αγόρια είναι περισσότερο επιθετικά και έχουν την τάση της κυριαρχίας και της επικράτησης (Turner, 1998, σ. 16). Στις δυτικές κοινωνίες τα αγόρια καλούνται να ακολουθήσουν μια πορεία προς έναν ρόλο που απαιτεί να είναι λογικά, διεκδικητικά και ικανά ενώ τα κορίτσια έχουν διαφορετικά πρότυπα, τέτοια που τους επιτρέπουν να είναι πιο εκφραστικά και πιο οικεία (Turner, 1998, σ. 23). Σε μια φιλία επιτρέπεται και ενθαρρύνεται η έκφραση συναισθημάτων από τα κορίτσια, ενώ τα αγόρια περιορίζονται να λειτουργήσουν σε ένα λιγότερο συναισθηματικό περιβάλλον, στο οποίο καλούνται να επιδείξουν τη δύναμη τους.

Η Fehr (1996) συμφώνησε ότι μεταξύ άλλων, διάφοροι κοινωνικο-πολιτισμικοί κανόνες δεν ευνοούν την καλλιέργεια της οικειότητας στις ομόφυλες φιλικές σχέσεις των αγοριών. Συγχρόνως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και μια αντίστροφη πλευρά του θέματος που αφορά στην οικειότητα μεταξύ των κοριτσιών. Έχει βρεθεί ότι στην παιδική και εφηβική ηλικία η «σχεσιακή επιθετικότητα» (relational aggression), δηλαδή η χρήση πρακτικών που στοχεύουν στην πρόκληση συναισθηματικής βλάβης σε ένα άτομο (κοινωνικός εξοστρακισμός, χειραγώγηση του άλλου στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων, διάδοση αρνητικών φημών κ.ά.), εμφανίζεται τέσσερις φορές περισσότερο στις διαπροσωπικές σχέσεις των κοριτσιών (Crick & Bigbee, 1998).

Αποτελέσματα ερευνών αποκαλύπτουν πως τα παιδιά που εμπλέκονται σε φιλικές σχέσεις που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό οικειότητας έχουν υψηλότερη αυτοεκτίμηση, είναι περισσότερο κοινωνικά και έχουν περισσότερο ανεπτυγμένη την ικανότητα της αυτο-αποκάλυψης (Buhrmester, 1996; Buhrmester & Furman, 1987) και παράλληλα είναι λιγότερο εχθρικά, λιγότερο αγχώδη και βιώνουν λιγότερα καταθλιπτικά συναισθήματα συγκριτικά με τα παιδιά που έχουν χαμηλό βαθμό οικειότητας στις φιλικές τους σχέσεις (Buhrmester, 1990). Η οικειότητα που παρατηρείται στις φιλικές σχέσεις των παιδιών αποτελεί προγνωστικό δείκτη των σχέσεων υψηλής ποιότητας που καλείται το παιδί να διαχειριστεί στην εφηβεία (Seiffge-Krenke, 2000). Θεωρείται τόσο σημαντική και ευεργετική, που έχουν σχεδιαστεί ειδικά προγράμματα με στόχο να διευκολυνθεί η ανάπτυξη της στις φιλικές σχέσεις τόσο των παιδιών όσο και των εφήβων (Shechtman, Freidman, Kashti, Sharabany, 2002). Η οικειότητα αποτελεί ένα πυρηνικό χαρακτηριστικό της φιλίας – χαρακτηριστικό που συχνά ταυτίζεται με την πίστη, την αφοσίωση, το μοίρασμα μυστικών, αντιλήψεων, εμπειριών, συναισθημάτων και αγαθών, την τιμιότητα, τη συναισθηματική συνήχηση, την εμπιστοσύνη και την προσκόλληση με τον καλύτερο φίλο. Έχει βρεθεί ότι όσο πιο έντονα βιώνεται η οικειότητα σε μια φιλία, τόσο πιο ικανό είναι το

παιδί να μοιραστεί και να αποκαλύψει στοιχεία για τον εαυτό του (Αυγητίδου, 1997; Γαλανάκη, 2003; Damon, 1995; Laursen, 1993).

7.6 Συμπερασματικά

Ήδη από τα αρχαιοελληνικά χρόνια η φιλία είχε χαρακτηριστεί ως «ελεύθερο συναίσθημα», εγγενές στην ανθρώπινη φύση, ως μια σχέση φορτισμένη με αξία, που εμφανίζεται σε όλες τις εποχές και σε όλους τους πολιτισμούς και έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην εξελικτική πορεία του ανθρώπινου είδους. Οι στοχαστές της περιόδου του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. θεωρούσαν τις έννοιες της φιλίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας αλληλένδετες και απαραίτητες για την τήρηση της πολιτικής ευταξίας. Για τους αρχαίους στοχαστές η φιλία συνδέθηκε με τις σχέσεις: όμοιου-διαφορετικού, εαυτού-άλλου, ατομικού-κοινωνικού, τυραννίας-ελευθερίας /δημοκρατίας, επίκτητης-έμφυτης κοινωνικότητας, αρετής-ευτυχίας-ευχαρίστησης-ωφέλειας, δικαιοσύνης-αδικίας, και εκλεκτών/ολίγων-πολλών, ενώ ψήγματα αναπτυξιακής σκέψης βρίσκουμε στον Κικέρωνα.

Στην Ψυχολογία η φιλία γενικά ορίζεται ως μια οικουμενική, εθελοντική, στενή, ευαίσθητη μορφή σχέσης αμοιβαίου συναισθηματικού δεσμού, που, μεταξύ των άλλων, εξαρτάται από την ηλικία και το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο και χαρακτηρίζεται από συντροφικότητα, ισότητα, οικειότητα, αμοιβαιότητα, στοργή, συμπάθεια, ισοτιμία και ομοιότητα αναπτυξιακών ιδιοτήτων. Μέσα από μια αγνωστικιστική προοπτική, οι Piaget και Kohlberg ενδιαφέρθηκαν κυρίως για τις ισότιμες κοινωνικές σχέσεις των συνομηλίκων και την ηθική τους ανάπτυξη παρά για τη φιλία ενώ ο G. Mead τόνισε την αξία του εσωτερικευμένου διαλόγου με τους σημαντικούς άλλους και την αξία της λήψης της προοπτικής του άλλου στη δόμηση του εαυτού. Αντίθετα, οι θεωρίες των Sullivan, Selman, Bigelow και Damon είναι αναπτυξιακά εστιασμένες στο φαινόμενο της φιλίας. Ο Sullivan τονίζει ότι η παρουσία μίας ποιοτικής φιλίας προάγει την ανάπτυξη του παιδιού και ότι κατά τη μέση παιδική ηλικία οι φιλίες διαρκούν, ικανοποιώντας την ανάγκη αποδοχής και συντροφικότητας. Ο Selman προτείνει μία πέντε επιπέδων θεωρία για τη

«διαπροσωπική κατανόηση» (επίπεδο 0 έως επίπεδο 4), σε καθένα από τα οποία πραγματοποιείται μια αναδιοργάνωση των νοητικών στοιχείων του παιδιού σε τέσσερις κοινωνικούς τομείς, ένας από αυτούς και η φιλία, τονίζοντας την αναπτυξιακή αξία της παιδικής ικανότητας για ανάληψη της προοπτικής του άλλου. Παρά το γεγονός ότι οι Selman, Bigelow και Damon προτείνουν διαφορετικό αριθμό αναπτυξιακών φάσεων φιλίας σε διαφορετικές ηλικίες, οι θεωρίες τους είναι ενδιαφέρουσες γιατί σηματοδοτούν τρεις προοδευτικές πορείες: α) το παιδί αρχικά θεωρεί τη φιλία με συγκεκριμένους όρους συμπεριφοράς («παιζουμε μαζί») και αργότερα με αφηρημένους όρους που αναφέρονται σε ψυχικά χαρακτηριστικά («ο φίλος μου με καταλαβαίνει»), β) το παιδί προχωρεί από μια ατομικιστική αντίληψη της φιλίας («ο φίλος μου με βοηθά») σε μια αντίληψη αμοιβαιότητας για τη φιλία, και γ) η φιλία στην πορεία του χρόνου από σχέση παροδική καθίσταται περισσότερο σταθερή. Όπως τονίσαμε και στο Θεωρητικό Μέρος, καμία, όμως, από τις παραπάνω θεωρίες δεν εξετάζει την πιθανότητα οι φιλίες να αρχίζουν νωρίτερα από τα τρία χρόνια.

Εξετάζοντας θεωρητικά την παραπάνω πιθανότητα περιγράψαμε τις ρίζες και την ανάπτυξη της φιλίας κατά τη βρεφική και τη νηπιακή ηλικία. Η Θεωρία του Προσκόλλησης τονίζει την αναπτυξιακή αξία της εγγύτητας και της αμοιβαιότητας, του εσωτερικευμένου μοντέλου και της γνωστικής ανάπτυξης στον τρόπο συναλλαγής μητέρας-βρέφους και κατ' επέκταση στη φιλία που αναδύεται και αναπτύσσεται μετά το πρώτο έτος. Η Θεωρία της Έμφυτης Διποκειμενικότητας εστιάζεται στην εξαρχής έμφυτη αμοιβαιότητα, στο επικοινωνιακό μοίρασμα και στο συντονισμό πράξεων, ιδεών, συγκινήσεων, προθέσεων, ενδιαφερόντων και στόχων κατά την αλληλεπίδραση βρέφους-σημαντικού άλλου. Ο Trevarthen δεν προτείνει μια θεωρία για τη φιλία, αλλά μια θεωρία για τις διποκειμενικές ρίζες της φιλίας. Μέσω της θεωρίας αυτής ο Goncu υποστηρίζει ότι η διποκειμενικότητα είναι η βάση του παιχνιδιού προσποίησης με γονείς και λίγο αργότερα με συνομηλικούς φίλους - νωρίτερα από τα δυο χρόνια. Πρόσφατες έρευνες στο Πανεπιστήμιο Κρήτης σε δίδυμα διζυγωτικά βρέφη δείχνουν ότι οι

επικοινωνιακοί συντονισμοί είναι λειτουργικοί ήδη από τον πρώτο μήνα μετά τη γέννηση και σε όλη τη διάρκεια του πρώτου έτους.

Στη νηπιακή ηλικία οι σχέσεις των ισότιμων συνομηλίκων συνιστούν το πλαίσιο ανάπτυξης μιας μη εφήμερης και μη επιφανειακής φιλίας. Τα νήπια για αρκετό διάστημα διαθέτουν επαρκή ικανότητα για κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων, των προθέσεων και των συναισθημάτων των άλλων, επιλέγοντας φίλους στη βάση της αμοιβαιότητας, της ομοιότητας, της τρυφερότητας, της συγχώρησης, της διαχείρισης διαφωνιών, της διασκέδασης και της εμπειρίας του παιχνιδιού (πραγματικό ή συμβολικό παιχνίδι με πραγματικούς ή φανταστικούς φίλους). Τα νήπια ταυτίζουν το παιχνίδι με το μοίρασμα, με τη συμπάθεια και με τη φιλία, αποκαλώντας φίλους τους «τους συντρόφους στο παιχνίδι». Στη νηπιακή ηλικία μια σειρά παραγόντων επιδρούν θετικά ή αρνητικά στην ανάπτυξη της φιλίας, όπως το προ-σχολικό πλαίσιο, η εγγύτητα-οικειότητα, η ομοιότητα, η αμοιβαιότητα, οι διαφυλικές διαφορές και η ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων. Είναι σαφές ότι η φιλία δεν αρχίζει κατά την παιδική ηλικία.

Κατά την παιδική ηλικία μεγάλο μέρος του χρόνου αφιερώνεται στη φιλία, η οποία χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο ενδιαφέρον, συνεργασία, ισότιμη αμοιβή από την κοινωνική ανταλλαγή, αίσθηση προσφοράς, έλξη, στοργή και διασκέδαση. Οι φιλικές σχέσεις στην παιδική ηλικία προσφέρουν σημαντικά πλεονεκτήματα στο χειρισμό των συγκρούσεων και στα χαρακτηριστικά της σχέσης. Πρόκληση για τα παιδιά συνιστά όχι μόνο το να έχουν φιλία, αλλά και να τη διατηρήσουν. Είδαμε ότι οι ερευνητές διαφωνούν ως προς τον αριθμό των ποιοτικών χαρακτηριστικών της φιλίας, τα οποία κυμαίνονται από πέντε έως 16 και εξετάσαμε χωριστά τη συντροφικότητα, την προσφορά βοήθειας, τις συγκρούσεις και τη διαχείριση τους, την οικειότητα, την αίσθηση ασφάλειας, τις διαφυλικές διαφορές στην παιδική φιλία και τον λειτουργικό της ρόλο της φιλίας στην παιδική ηλικία. Τονίσαμε τα ευρήματα που δείχνουν τον διαφορετικό τρόπο που τα δύο φύλα βιώνουν και αξιολογούν συγκεκριμένες παραμέτρους μέσα σε μια φιλία. Τα κορίτσια

τείνουν να περιγράφουν τις φιλικές τους σχέσεις με περισσότερα θετικά χαρακτηριστικά (π.χ. αλληλοϋποστήριξη, οικειότητα, ασφάλεια, εμπιστοσύνη και έλλειψη συγκρούσεων) συγκριτικά με τα αγόρια, που εμφανίζονται περισσότερο δύσπιστα, με μειωμένη την αίσθηση της οικειότητας και εμπλεκόμενα σε περισσότερες συγκρουσιακές καταστάσεις. Οι φιλικές σχέσεις και η αποδοχή του παιδιού από την ομάδα συμβάλλουν στην ανθρώπινη ανάπτυξη, στη σχολική προσαρμογή, στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, στην αποφυγή ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων.

Στη συνέχεια περιγράψαμε τη Μεθοδολογία της Έρευνας – ομαδική χορήγηση του *Ερωτηματολογίου Ποιότητας της Φιλίας* (Friendship Qualities Scale, FQS, έκδοση 4.1) των Bukowski, Hoza & Boivin (2007) σε 360 μαθήτριες (N=180) και μαθητές (N=180) της Δ', Ε' και ΣΤ' τάξης Δημοτικού Σχολείου, με μέσο όρο ηλικίας τα 10,5 χρόνια, που ζουν σε αστικές και αγροτικές περιοχές του Νομού Ηρακλείου. Στόχος μας ήταν η διερεύνηση της ύπαρξης συγκεκριμένων, ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας κατά φύλο ηλικία. Σχεδιασμένο να διερευνά τις αντιλήψεις των παιδιών σχολικής και προεφηβικής ηλικίας πάνω στη φιλία, το Ερωτηματολόγιο των 46 προτάσεων βασίζεται σε έξι ποιοτικές διαστάσεις της φιλίας [συντροφικότητα, ισόρροπη σχέση, σύγκρουση, βοήθεια (αμοιβαία βοήθεια, προστασία από θυματοποίηση, καθοδήγηση), ασφάλεια (υπέρβαση προβλημάτων, αξιόπιστη συμμαχία) και οικειότητα (συναισθηματικός δεσμός, ανακλώμενη εκτίμηση)], που σύμφωνα με τους κατασκευαστές τους, αποτελούν έξι διαφορετικές, αλλά συσχετιζόμενες μεταβλητές για τον προσδιορισμό μιας στενής φιλικής σχέσης. Για τη στατιστική ανάλυση χρησιμοποιήσαμε την ανάλυση διακύμανσης (Analysis of Variance – ANOVA) με δυο παράγοντες (φύλο και ηλικία). Η εσωτερική αξιοπιστία και εγκυρότητα του ερωτηματολογίου υπολογίστηκε με το συντελεστή α του Cronbach, ο οποίος για την κάθε κλίμακα και υποκλίμακα ήταν σχετικά ικανοποιητικός και ανάλογος με τις τιμές που δίνονται από τους κατασκευαστές του με εξαίρεση την κλίμακα της Ισόρροπης Σχέσης και την υποκλίμακα της Αξιόπιστης Συμμαχίας. Οι συσχετίσεις μεταξύ

των έξι ποιοτικών διαστάσεων και των επτά υπο-διαστάσεων της φιλίας έγιναν με το δείκτη Pearson (r).

Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν την ύπαρξη των έξι ποιοτικών διαστάσεων και επτά υπο-διαστάσεων της φιλίας, αλλά στο δείγμα μας, συνολικά, το φύλο και η ηλικία δεν άσκησαν στατιστικώς σημαντικές επιδράσεις στις υπό μελέτη μεταβλητές.

Στο σύνολο του δείγματος τα παιδιά αναγνώρισαν και αξιολόγησαν την ισχύ των προτάσεων της Οκειότητας, μετά της Βοήθειας, της Ασφάλειας, της Συντροφικότητας και της Ισορροπής σχέσης, αλλά και της Σύγκρουσης. Η παραπάνω αναγνώριση σημαίνει ότι τα κορίτσια και τα αγόρια των 9 έως 12 ετών αντιλήφθηκαν τη φιλία ως:

- ισχυρό συναισθηματικό δεσμό, που εμπεριέχει την αίσθηση της τρυφερότητας και της στοργής καθώς και το πόσο σημαντικό νιώθει ότι είναι το ίδιο το παιδί για το φίλο του (μεταβλητές Οκειότητας, Συναισθηματικού Δεσμού και Ανακλώμενης Εκτίμησης),
- σχέση αλληλοβοήθειας, συμβουλών και προθυμίας υποστήριξης στο φίλο που κινδυνεύει ή ενοχλείται από κάποιο άλλο παιδί (μεταβλητές Βοήθειας, Αμοιβαίας Βοήθειας, Προστασίας από τη Θυματοποίηση και Καθοδήγησης),
- βίωμα ασφάλειας, εμπιστοσύνης και σταθερότητας, μέσα στο οποίο οι δύο φίλοι μπορούν να υπερβούν τις συγκρούσεις (μεταβλητές Ασφαλείας, Υπέρβασης Προβλημάτων και Αξιόπιστης Συμμαχίας),
- συντροφικό μοίρασμα πολλών βιωμάτων, (μεταβλητή Συντροφικότητας),
- εμπειρία που προσφέρει την αίσθηση του πόσο σημαντική είναι η φιλία για τον κάθε φίλο (μεταβλητή Ισορροπής Σχέσης), και
- σχέση με ύπαρξη συγκρούσεων, διαφωνιών και καβγάδων μεταξύ των φίλων, χωρίς, όμως, το φόβο υπονόμησης της φιλίας (μεταβλητή Σύγκρουσης).

Ως προς τις διαφορές φύλου τα ευρήματά μας σε συνδυασμό με τα ευρήματα της Παναγιωτάκη (2010), μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι με

εξαιρέση τη διάσταση του Συναισθηματικού Δεσμού (όπου βρήκαμε διαφορές φύλου υπέρ των κοριτσιών), από τα 9 έως τα 12 χρόνια (παρούσα μελέτη) τα παιδιά των δύο φύλων περιγράφουν ότι βιώνουν λίγο πολύ με την ίδια ένταση τις υπό μελέτη ποιοτικές διαστάσεις και υπο-διαστάσεις της φιλίας, ενώ από τα 12 μέχρι τα 15 χρόνια (μελέτη της Παναγιωτάκη) αναδύονται διαφυλικές διαφορές, με τα κορίτσια να βιώνουν πιο έντονα και να αξιολογούν πιο θετικά τις ποιότητες της Οικειότητας, της Βοήθειας, της Ασφάλειας, της Συντροφικότητας, της Ισορροπίας Σχέσης και των υπο-διαστάσεών τους και τα αγόρια να έχουν μεγαλύτερες μέσες τιμές από τα κορίτσια στη διάσταση της Σύγκρουσης. Με την είσοδο στη μεταβατική περίοδο της εφηβείας πιθανόν αναδύονται ενδιαφέρουσες διαφορές φύλου ως προς τη φιλία, θέση η οποία θα πρέπει να ελεγχθεί από άλλες μελέτες.

Ως προς τις ηλικιακές διαφορές, σε τέσσερις ποιοτικές διαστάσεις (Οικειότητα, Βοήθεια, Ασφάλεια και Συντροφικότητα) και στις υπο-διαστάσεις τους δεν βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των τριών ηλικιακών ομάδων του δείγματός μας. Η ευρεθείσα στη μελέτη μας στατιστικώς σημαντική ηλικιακή διαφορά για την *αμφίβολη μεταβλητή* της Ισορροπίας Σχέσης πρέπει να ελεγχθεί από άλλες μελέτες, γιατί η διαφορά ήταν οριακώς σημαντική, γιατί η κλίμακα έχει χαμηλή εσωτερική συνέπεια και γιατί οι δείκτες αξιοπιστίας της Ισορροπίας Σχέσης ήταν χαμηλοί στην παρούσα μελέτη και στη μελέτη της Παναγιωτάκη. Το ίδιο ισχύει και για τη στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ ηλικίας και φύλου στην περίπτωση της Ισορροπίας Σχέσης. Επίσης, το ίδιο ισχύει για την ευρεθείσα στη μελέτη μας στατιστικώς σημαντική ηλικιακή διαφορά για τη μεταβλητή της Σύγκρουσης, λόγω άλλη-υπονομευόμενων ευρημάτων – στη μελέτη των Berndt, Hawkins και Hoyle (1986) η μεγαλύτερη σε ηλικία ομάδα εφήβων έχει περισσότερη υποχωρητική διάθεση στις διενέξεις, στη μελέτη της Παναγιωτάκη (2010) αυτό ισχύει για τη μικρότερη ηλικιακή ομάδα προεφήβων και στην παρούσα μελέτη ισχύει για τη μεσαία ηλικιακή ομάδα (παιδιά ηλικίας 10 με 11 ετών).

Με εξαίρεση την επίδραση του φύλου στην υποδιάσταση του Συναισθηματικού Δεσμού, την επίδραση της ηλικίας στις διαστάσεις της Ισορροπής Σχέσης και της Σύγκρουσης και τη στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ ηλικίας και φύλου στην περίπτωση της Ισορροπής Σχέσης, στις υπόλοιπες αναλύσεις το φύλο, η ηλικία και η αλληλεπίδρασή τους δεν άσκησαν στατιστικώς σημαντικές επιδράσεις στις υπόλοιπες τέσσερις διαστάσεις (Οικειότητα, Βοήθεια, Ασφάλεια, Συντροφικότητα) και στις υπόλοιπες έξι υπο-διαστάσεις της φιλίας (Ανακλώμενη Εκτίμηση, Αμοιβαία Βοήθεια, Προστασία από Θυματοποίηση, Καθοδήγηση και Αξιόπιστη Συμμαχία). Η απουσία επίδρασης φύλου και ηλικίας στις παραπάνω δέκα μεταβλητές και η παρουσία επίδρασης στις τρεις μεταβλητές χρειάζονται περαιτέρω εμπειρικό έλεγχο (με επιπρόσθετους ερευνητικούς τρόπους) προκειμένου *τα παραπάνω δύο συμπεράσματά μας* (ότι με την έναρξη της εφηβείας εμφανίζονται διαφυλικές διαφορές και ότι η ηλικία δεν άσκησε στατιστικώς σημαντικές επιδράσεις στις υπό μελέτη μεταβλητές) να έχουν ισχύ. Αυτό που υποστηρίξαμε για την Ισορροπία Σχέση, μπορεί να υποστηριχθεί για το σύνολο των μεταβλητών - *είτε* ότι η θεωρία χρειάζεται περαιτέρω ανάπτυξη *είτε* το μετρικό μας εργαλείο άγγιξε τα όριά του ως ερευνητικός τρόπος διερεύνησης των αναπτυξιακών βημάτων των ποιοτικών διαστάσεων της φιλίας, *είτε και τα δύο*. Κλείνουμε προς την τελευταία υπόθεση γιατί οι σχετικές έρευνες στη βρεφική και στη νηπιακή ηλικία δείχνουν το δρόμο για πιο παραγωγικές ίσως διερευνήσεις των διαστάσεων της φιλίας: διαχρονικές, νατουραλιστικές μελέτες σε δείγμα ηλικίας από ενός έως 18 ετών.

7.7 Περιορισμοί της Έρευνας – Προτάσεις για Μελλοντική Διερεύνηση

Για τη συλλογή των δεδομένων της μελέτης χρησιμοποιήθηκε ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς. Η χρήση μόνο του συγκεκριμένου ερευνητικού εργαλείου αποτελεί αφ' εαυτής μεθοδολογικό περιορισμό. Οι αυτοαναφορές των παιδιών είναι χρήσιμες για να εξεταστούν συγκεκριμένες ποιοτικές πλευρές μιας φιλικής σχέσης, όμως, οι διαστάσεις μιας σχέσης δεν γίνονται απόλυτα αντιληπτές μέσα από τις συνειδητές αυτοαναφορές των

παιδιών (Furman, 1996), με αποτέλεσμα να τίθεται ένα ερώτημα που αφορά το *βαθμό* που τα παιδιά των συγκεκριμένων ηλικιακών ομάδων είναι ικανά να δώσουν *αξιόπιστες περιγραφές* των συναισθημάτων, των σκέψεων και των προθέσεων τους. Ενδεχομένως, τέτοιου είδους κλίμακες να οδηγούν σε καθοδηγούμενες απαντήσεις, οι οποίες ταυτίζονται με κοινωνικά πρότυπα και κοινωνικά αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς (Παναγιωτάκη, 2010) και να είναι επηρεασμένες από στρατηγικές άμυνας (Cassidy & Kobak, 1988). Για λόγους εγκυρότητας των αποτελεσμάτων σίγουρα χρειάζονται περισσότερα μεθοδολογικά εργαλεία, όπως και πρωτίστως η φυσική παρατήρηση σε διαχρονική κλίμακα, η χρήση συνεντεύξεων, άλλων ερωτηματολογίων καθώς και πρόσθετες πηγές πληροφόρησης, όπως οι αναφορές του άλλου φίλου, των συνομηλίκων, των γονέων, των αδερφών και των δασκάλων (Parker & Asher, 1993; Stormshack et al. 1999), όχι μόνο στο σχολικό, αλλά και στο εξω-σχολικό πλαίσιο, δεδομένου ότι στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες οι εξωσχολικές δραστηριότητες των παιδιών είναι πολλές (Wiener & Schneider, 2002) – και άρα υπάρχουν αυξημένες πιθανότητες ο φίλος ή η φίλη να μην προέρχεται από το σχολικό, αλλά από το εξω-σχολικό περιβάλλον (γειτονιά, σχολή χορού, γυμναστήριο, κ.ά.). Ταυτόχρονης, επίσης, μελέτης χρήζουν οι σχέσεις του παιδιού με τους γονείς και τα αδέρφια του καθώς και οι ατομικές διαφορές (ιδιοσυγκρασία) στη δημιουργία, στην πορεία και στην ανάπτυξη της φιλίας του κάθε παιδιού (Dunn, 1999).

Παράρτημα

Ερευνητικό Εργαλείο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΙΜΣ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΠΟΠΤΗΣ: Γ. ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Το φυλλάδιο αυτό δεν είναι διαγώνισμα γνώσεων, αλλά ένα συνηθισμένο ερωτηματολόγιο που αναφέρεται στη σχέση σας με τους συμμαθητές σας, τις σκέψεις και τα συναισθήματά σας γι' αυτούς.

Δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις. Επειδή το κάθε άτομο διαφέρει από το άλλο, ο καθένας σας μπορεί να δώσει διαφορετικές απαντήσεις.

Τα ερωτηματολόγια είναι ανώνυμα και δε χρειάζεται να γράψετε πουθενά το όνομά σας. Για αυτό το λόγο σας ζητούμε να απαντήσετε με ειλικρίνεια τις ερωτήσεις, καθώς και να μην αφήσετε καμία ερώτηση αναπάντητη.

Οι πληροφορίες που θα δώσετε θα χρησιμοποιηθούν για καθαρά ερευνητικούς σκοπούς και κανείς δεν θα μπορεί να αναγνωρίσει τις δικές σας απαντήσεις.

Ευχαριστούμε πολύ.

Όπου έχει τελίτσες, γράψε την απάντηση που λείπει, ή, βάλε ένα Χ στην κατάλληλη απάντηση στις ερωτήσεις 2, 8 και 9.

- 1) Σχολείο: Τάξη:
- 2) Αγόρι Κορίτσι
- 3) Πόσων χρονών είσαι;
- 4) Τι δουλειά κάνει ο πατέρας σου
- 5) Τι δουλειά κάνει η μητέρα σου
- 6) Πόσα παιδιά έχει η οικογένειά σας
- 7) Που μένεις; α) σε πόλη. Σε ποια;
- β) σε κωμόπολη. Σε ποια;
- γ) σε χωριό. Σε ποιο;
- 8) Ο πατέρας σου έχει φοιτήσει μέχρι το: Δημοτικό
- Γυμνάσιο
- Λύκειο
- Πανεπιστήμιο / ΤΕΙ
- 9) Η μητέρα σου έχει φοιτήσει μέχρι το: Δημοτικό
- Γυμνάσιο
- Λύκειο
- Πανεπιστήμιο / ΤΕΙ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Γράψε το ονοματεπώνυμο του καλύτερου φίλου σου: _____

Θα θέλαμε να σου κάνουμε μερικές ερωτήσεις για σένα και για το πρόσωπο που πιστεύεις ότι είναι ο καλύτερος φίλος σου. Παρακάτω θα διαβάσεις μερικές φράσεις. Σε παρακαλούμε να μας πεις εάν η κάθε φράση περιγράφει τη δική σου φιλία ή όχι. Μερικές φράσεις μπορεί να ισχύουν για τη φιλία σου, ενώ κάποιες άλλες μπορεί να μην ισχύουν τόσο. Θα διαβάζεις την κάθε φράση και θα σημειώνεις πόσο ισχύει η φράση αυτή για τη δική σου φιλία. Βάλε ένα Χ στο τετραγωνάκι που είναι κάτω από την απάντηση που προτιμάς. Δεν υπάρχουν σωστές και λανθασμένες απαντήσεις.

1. Ο φίλος μου και εγώ περνάμε μαζί πολύ από τον ελεύθερο χρόνο μας.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

2. Ο φίλος μου μου δίνει συμβουλές όταν τις έχω ανάγκη.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

3. Ο φίλος μου και εγώ κάνουμε διάφορα πράγματα μαζί.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

4. Ο φίλος μου και εγώ βοηθάμε ο ένας τον άλλον.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

5. Ακόμη και αν ο φίλος μου και εγώ τσακωθούμε, πάλι θα είμαστε φίλοι.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

6. Ο φίλος μου και εγώ παίζουμε μαζί στο διάλειμμα.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

7. Αν κάποια άλλα παιδιά με πειράξουν, ο φίλος μου θα με βοηθήσει.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

8. Η φιλία μας είναι τόσο σημαντική για μένα όσο είναι και το φίλο μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

9. Μπορώ να εμπιστευτώ το φίλο μου και να βασισιτώ επάνω του.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

10. Ο φίλος μου με βοηθά όταν έχω κάποιο πρόβλημα.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

11. Αν ο φίλος μου έπρεπε να μετακομίσει και να φύγει, θα μου έλειπε.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

12. Αν δεν μπορώ να καταφέρω να κάνω κάτι, ο φίλος μου μου δείχνει πώς να το κάνω.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

13. Μερικές φορές μου φαίνεται ότι εγώ νοιάζομαι για τη φιλία μας πιο πολύ από ό,τι νοιάζεται ο φίλος μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

14. Όταν τα καταφέρνω κάπου, ο φίλος μου χαίρεται για μένα.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

15. Δεν υπάρχει τίποτα που να μπορεί να διαλύσει τη φιλία μας.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

16. Μερικές φορές ο φίλος μου κάνει πράγματα για μένα ή με κάνει να νιώθω ξεχωριστός.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐		☐	☐

17. Όταν ο φίλος μου και εγώ τσακωθούμε, αυτός με πληγώνει πολύ.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

18. Όταν περάσει κάποιο διάστημα και δεν έχω δει το φίλο μου, μου λείπει πολύ.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

19. Αν κάποιος προσπαθούσε να με στριμώξει και να με κάνει ό,τι θέλει, ο φίλος μου θα με βοηθούσε.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

20. Τσακώνομαι με το φίλο μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

21. Ο φίλος μου θα με υπερασπιζόταν αν έβλεπε πως ένα άλλο παιδί μου προκαλούσε προβλήματα.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

22. Όταν έχουμε λίγο χρόνο στο σχολείο, όπως στο διάλειμμα, ο φίλος μου και εγώ κάνουμε κάτι μαζί ή περνάμε αυτόν το χρόνο μαζί.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

23. Αν έχω ένα πρόβλημα στο σχολείο ή στο σπίτι, μπορώ να μιλήσω στο φίλο μου για αυτό.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

24. Ο φίλος μου με πειράζει ή με ενοχλεί ακόμη και όταν του ζητώ να μην το κάνει.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

25. Αν ξεχνούσα το κολατσιό μου ή είχα λίγα χρήματα, ο φίλος μου θα μου δάνειζε από τα δικά του.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

26. Εγώ σκέφτομαι τι θα μπορούσα να κάνω μαζί με το φίλο μου, ενώ ο φίλος μου δεν πολυασχολείται με αυτό.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

27. Αν έλεγα συγγνώμη στο φίλο μου μετά από ένα καβγά, ο φίλος μου θα εξακολουθούσε να είναι θυμωμένος μαζί μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

28. Ο φίλος μου με βοηθά σε εργασίες που είναι δύσκολες ή θέλουν δύο ανθρώπους για να γίνουν.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

29. Ο φίλος μου και εγώ πηγαίνουμε ο ένας στο σπίτι του άλλου μετά το σχολείο ή τα σαββατοκύριακα.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

30. Μερικές φορές ο φίλος μου και εγώ καθόμαστε απλώς και συζητούμε για πράγματα όπως το σχολείο, τα χόμπι μας και άλλα πράγματα που μας αρέσουν.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

31. Αν έχω απορίες για κάτι, ο φίλος μου θα με βοηθήσει να βρω μερικές απαντήσεις.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

32. Ακόμη και αν οι άλλοι άνθρωποι σταματούσαν να με συμπαθούν, ο φίλος μου θα εξακολουθούσε να είναι φίλος μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

33. Ξέρω ότι είμαι σημαντικός για το φίλο μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

34. Ο φίλος μου θα με βοηθούσε αν το είχα ανάγκη.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

35. Το να είμαι φίλος με αυτό το παιδί είναι για μένα πιο σημαντικό από ό,τι είναι για εκείνον να είναι φίλος μαζί μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

36. Αν κάτι με ενοχλεί, μπορώ να το πω στο φίλο μου, ακόμη και αν είναι κάτι που δεν μπορώ να το πω σε άλλους ανθρώπους.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

37. Η φίλια μου πάει καλά.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

38. Ο φίλος μου βάζει τη φίλια μας πάνω από άλλα πράγματα.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

39. Όταν έχω να κάνω κάτι δύσκολο, μπορώ να υπολογίζω στη βοήθεια του φίλου μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

40. Αν ο φίλος μου και εγώ κάνουμε κάτι που θα ενοχλήσει ο ένας τον άλλο, μετά τα βρίσκουμε και τα ξαναφτιάχνουμε εύκολα.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

41. Ο φίλος μου και εγώ μαλώνουμε πολύ.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

42. Ο φίλος μου και εγώ διαφωνούμε για πολλά πράγματα.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

43. Αν ο φίλος μου και εγώ καβγαδίσουμε ή τσακωθούμε, λέμε «συγγνώμη» και όλα είναι εντάξει.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

44. Νιώθω χαρούμενος όταν είμαι με το φίλο μου.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

45. Ο φίλος μου με συμπαθεί όσο τον συμπαθώ και εγώ.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

46. Σκέφτομαι το φίλο μου ακόμη και όταν αυτός δεν είναι παρών.

Δεν Ισχύει	Κάπως Ισχύει	Ισχύει Αρκετά	Ισχύει Πολύ	Ισχύει Πάρα Πολύ
☐	☐	☐	☐	☐

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αριστοτέλης (2006). *Ηθικά Νικομάχεια Ε' - Κ'*. (Μτφρ.), Δ. Λυπουρλής. Αθήνα: Ζήτρος.

Αυγητίδου, Σ., (1997). *Οι κοινωνικές σχέσεις και η παιδική φιλία στην προσχολική ηλικία. Θεωρία, έρευνα και διδακτική μεθοδολογία δραστηριοτήτων στο νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Αδελφοί Κυριακίδη.

Βαϊράμη, Μ., Βορριά, Π. & Κιοσέογλου, Γ. (2005). Παράγοντες που σχετίζονται με τη Δημοτικότητα και τις Φιλίες των Παιδιών και των Εφήβων στο πλαίσιο του Σχολείου. *Παιδί και Έφηβος: Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 7 (2), 52-67.

Βιταλάκη, Ε. & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2004). Ο Κρίσιμος Ρόλος της Γιαγιάς στη Βρεφική Ανάπτυξη. *Επιστήμες Αγωγής*, 2, 29-43.

Βλαστός, Γρ. (1994). *Πλατωνικές μελέτες*. (Μτφρ.), Ι. Αρζόγλου. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Γαλανάκη, Ε. (2003). *Θέματα Αναπτυξιακής Ψυχολογίας. Γνωστική, Κοινωνική Συναισθηματική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Ατραπός.

Cole, M. & Cole, S.R. (2002). *Η Ανάπτυξη των Παιδιών*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Damon, W. (1995). *Ο Κοινωνικός Κόσμος του Παιδιού*. Αθήνα: Gutenberg.

Dunn, J. (1999). *Οι Στενές Προσωπικές Σχέσεις των Μικρών Παιδιών*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Goncu, A. (1999). Η Εξέλιξη της Διυποκειμενικότητας στο Κοινωνικό Παιγνίδι Προσοποίησης. Στο *Πολιτισμικοί Κόσμοι Της Πρώτης Παιδικής Ηλικίας*, τ. Α', Πάτρα: ΕΑΠ,

Graig, G. J. & Baucum, D. (2007). *Η Ανάπτυξη του Ανθρώπου. Τόμος Α'*. Αθήνα: Παπαζήση.

Guthrie, W. K. C. (1989). *Οι σοφιστές*. (Μτφρ.), Δ. Τσεκουράκης. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Haste, H. (1999). Η Ηθική Κατανόηση στο Κοινωνιοπολιτισμικό Περιβάλλον. Στο M. Woodhead, D. Faulkner & K. Littleton. (Επιμ.). *Κατανόηση της Κοινωνικής Εξέλιξης* (σσ. 231-248). Πάτρα: Ε.Α.Π.

Hayes, N. (1998). *Εισαγωγή στην Ψυχολογία. Τόμος Β'*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Hobson, P. (2006). *Το Λίκνο της Σκέψης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Hoffman, M. (1995). Σκέψη, Συναισθημα και Συμπεριφορά στο πλαίσιο της Ηθικής Ανάπτυξης. Στο Στ. Βοσνιάδου (Επιμ.). *Κείμενα Εξελικτικής Ψυχολογίας, Τόμος Γ', Κοινωνική Ανάπτυξη* (σσ. 76-100). Αθήνα: Gutenberg.
- Ζάχαρης, Δ., (1994). *Ψυχολογία της Βρεφικής και Νηπιακής Ηλικίας*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Χωρίς Εκδοτικό Οίκο.
- Θεοδωρίδης, Χ. (1981). *Επίκουρος*. Αθήνα: Εστία.
- Κακαβούλης, Α. (1994). *Ηθική ανάπτυξη και αγωγή*. Αθήνα: Έκδοση του Συγγραφέα.
- Καστοριάδης, Κ.(2008). *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα. Τόμος Β'. Η Πόλις και οι Νόμοι. Σεμινάρια 1983-1984*. Μτφ. Ζ. Καστοριάδη. Αθήνα: Κριτική.
- Κικέρων (1997). *Περί Φιλίας*. (Μτφ.) Μ. Κεκροπούλου. Αθήνα: Ενάλιος.
- Κισσάβου, Ι. Μ. (1965). *Ψυχολογία και Ηθική. Τα κοινωνικά συναισθήματα Συμπάθεια και Φιλία*. Αθήνα. Χωρίς Εκδοτικό Οίκο.
- Κιτσαράς, Γ., (1991). *Εισαγωγή στην Προσχολική Παιδαγωγική*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2010). *Το μοίρασμα ως κίνητρο και βίωμα της συν-ανάπτυξης: Βρεφική και νηπιακή ηλικία*. 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εξελικτικής Ψυχολογίας, ΕΛ.Ψ.Ε. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη, 27 -30 Μαΐου.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2008). Ψυχολογία εμβρύων, νεογνών και βρεφών: Σύγχρονη αναπτυξιακή έρευνα. *Παιδιατρική*, 71, 5, 331-344.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2007). Μίμηση, Αριθμοί και Ρυθμοί. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Εκδ.), *Συμπαντική Αρμονία, Μουσική και Επιστήμη* (σσ. 235- 294). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ., Κακλαμάνη, Σ. Σαραφείδου, Ε., Μαρκοδημητράκη, Μ. & Πατεράκη, Μ. (2009). Χρονικές διάρκειες στη μιμητική αλληλεπίδραση διδύμων ΔΖ βρεφών. *Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 11, 1, 9-36.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ., Μαρκοδημητράκη, Μ., & Κοκκινάκη, Θ. (2007). Η Θεωρία της Έμφυτης Διποκειμενικότητας. Βασικές Αρχές. Στο Στ. Χριστογιώργος. (Επ. Εκδ.), *Θέματα ψυχοδυναμικής και Ψυχοκοινωνικής Παιδοψυχιατρικής* (σσ. 489-523). Αθήνα: Καστανιώτης.

Κουγιουμουτζάκης, Γ., Μαρκοδημητράκη Μ., Τσούρτου, Β. (2006). Ψυχανάλυση και Αναπτυξιακή Ψυχολογία: Καιροί συνεργασίας, *Νέα Εστία*, 160, 1795, 1100-1121.

Κουγιουμουτζάκης, Γ. & Τσούρτου, Β. (1999). Η Ανάπτυξη των Αισθήσεων του Εαυτού κατά τον Stern. *Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*. 1, 36- 65.

Maisonneuve, J. (2007). *Η Ψυχολογία της Φιλίας*. (Μτφ.), Μ., Κοζαδίνος. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.

Μαρκοδημητράκη, Μ., Πατεράκη, Μ., Κακλαμάνη, Σ. & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2008). Μίμηση στις αλληλεπιδράσεις διδυμων ΔΖ βρεφών. *Ψυχολογικά Θέματα*, 14, 91-108.

Μπαρμπούτη, Ε., & Συγκολλίτου, Ε. (2004). Αντιλήψεις και Κοινωνικοί Στόχοι για την Ποιότητα της Φιλίας Υπο-ομάδων Παιδιών Χαμηλής Αποδοχής. Στο Μ. Δικαίου, Π.Ρούσση & Δ. Χρησιδής (Επ. Εκδ.) *Επιστημονική Επετηρίδα, Τμήμα Ψυχολογίας, Τόμος ΣΤ (193-213)*.

Μπεζεβέγκης, Η. (2001). Άγχος, Αγχогόνες Καταστάσεις και η Αντιμετώπιση τους σε Παιδιά και Εφήβους. Στο Ε. Βασιλάκη, Σ. Τριλίβα & Η. Μπεζεβέγκης (Επιμ.), *Το στρες, το άγχος και η αντιμετώπισή τους*, (σελ. 29-60). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ξενοφώντος Απομνημονεύματα. *Ο βίος και η φιλοσοφία του Σωκράτους*. (1937). (Μτφρ.) Ε.Γ. Παντελάκης. Αθήνα: Πάπυρος.

Παναγιωτάκη, Μ. (2010). *Η ανάπτυξη της φιλίας στην εφηβεία*. Μ.Α. Thesis, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Πατεράκη, Μ., Μαρκοδημητράκη, Μ., Κακλαμάνη, Σ. & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2008). Κατεύθυνση και είδη μίμησης στις αλληλεπιδράσεις διδυμων ΔΖ βρεφών. *Ψυχολογικά Θέματα*, 14, 65-90.

Παπασταθόπουλος, Σ. & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2000). Ο Φανταστικός Σύντροφος των Νηπίων. Ανασκόπηση Ερευνητικών Δεδομένων. *Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*. 2, 69-81.

Piaget, J., (1986). *Η Ψυχολογία της Νοημοσύνης*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Πλάτων (2002). *Πολιτεία*. (Μτφ), Ν.Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Πόλις.

Πλάτων (1992). *Πρωταγόρας*. (Μτφ), Η.Σ. Σπυρόπουλος. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).

Rubin, Z., (1987). *Οι φίλιες των παιδιών: Ο ρόλος της φιλίας στο αναπτυσσόμενο παιδί*. Μτφ. Α. Κελεσίδου. Αθήνα: Κουτσομπός.

Salkind, N.J., (1990). *Θεωρίες της Ανθρώπινης Ανάπτυξης*. (Μτφ.) Δ. Μαρκουλής. Αθήνα: Πατάκη.

Strohmeier, J. & Westbrook, P. (2004): *Πυθαγόρας: Η Ζωή και η Διδασκαλία του*. (Μτφ.) Δ. Γιαννιού. Θεσσαλονίκη: Αρχέτυπο.

Τσαπαρλή, Α. (2004). Η γονικότητα ως παράγων δόμησης της ταυτότητας στο παιδί Στο Σ. Τάνταρος. (Επιμ.) *Ανθρώπινη Ανάπτυξη και Οικογένεια* (σσ. 35-54). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Trevarthen, C. (1992a). Πώς και Γιατί Επικοινωνούν τα Βρέφη. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης, (Επιμ.) *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σσ.13-32). (Μτφ.), Μ. Σόλμαν. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Trevarthen, C. (1992b). Κινητρα Γνώσης και Συνεργασίας στη Βρεφική Ηλικία. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης, (Επιμ.) *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σσ. 33-48). (Μτφ.), Μ. Σόλμαν. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Turner, P. (1998). *Βιολογικό Φύλο, Κοινωνικό Φύλο και Ταυτότητα του Εγώ*. Στο Ν. Γιαννίτσας, (Επιμ.) *Εξελικτική Ψυχολογία 3*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ξενογλώσση Βιβλιογραφία

Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters E. & Wall, S. (1978). *Patterns of Attachment*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Ames, G.J., & Murray, F.B. (1982). When two Wrongs Make a Right: Promoting Cognitive Change by Social Conflict. *Developmental Psychology*, 18, 894- 897.

Bearison, D.J., Magzamen, S., & Filardo, E.K. (1986). Socio- Cognitive Conflict and Cognitive Growth in Young Children. *Merrill- Palmer Quarterly*, 32, 51-72.

Berndt, T.J. (1981). The Effects of Friendship on Prosocial Intentions and Behavior. *Child Development*, 52, 636- 643.

Berndt, T.J. (1982). The Features and Effects of friendship in Early Adolescence. *Child Development*, 53, 1447-1460.

Berndt, T.J. (1987). The Distinct Features of Conversations Between Friends: Theories, Research and Implications for Sociomoral Development. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirts (Eds.), *Moral Development Through Social Interaction* (pp. 281- 300). New York: John Wiley.

Berndt, T. J. (1996). Exploring the Effects of Friendship Quality on Social Development. In W. M. Bukowski, A.F. Newcomb. & W.W Hartup (Eds), *The Company They Keep: Friendship in Childhood and Adolescence* (pp. 346-365). Cambridge: Cambridge University Press.

Berndt, T.J. (2004). Children' s Friendships: Shifts Over a Half- Century In Perspectives on their Development and their Effects. *Merrill- Palmer Quarterly*, 50 (3), 206-223.

Berndt, T.J., Hawkins, J.A., & Hoyle, S.G. (1986). Changes in Friendship During a School Year: Effects on Children' s and Adolescents' Impressions of Friendship and Sharing with Friends. *Child Development*, 57(5), 1284-1297.

Berndt, T.J. & Keefe K. (1995). Friends Influence on Adolescents' Adjustment to School. *Child Development*, 66, 1312- 1329.

Berndt, T.J., & Perry, T.B. (1986). Children' s Perceptions of Friendships as Supportive Relationships. *Developmental Psychology*, 22, 640-648.

Bigelow, B.J., & La Gaipa, J.J. (1975). Children's written descriptions of friendship: A multidimensional analysis. *Developmental Psychology*, 11, 857-858.

Bigelow, B.J, & La Gaipa, J.J. (1980). The Development of Children's Friendships. In H.C. Foot, A.J. Chapman & J.R. Smith, *Friendship and Social Relations in Children* (pp. 45-64). New York: John Wiley and Sons.

Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss*, Vol.1: *Attachment*. New York: Basic Books.

Bretherton, I. (1985). Attachment Theory: Retrospect and Prospect. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 3-35.

Bruner, J. (1983). *Child's Talk: Learning to Use Language*. New York : Norton.

Buhrmester, D. (1990). Intimacy of Friendship, Interpersonal Competence and Adjustment in Preadolescence and Adolescence. *Child Development*, 61, 1101- 1111.

Buhrmester, D. (1996). Need Fulfilment, Interpersonal Competence and the Developmental Contexts of Early Adolescent Friendship. In W. M. Bukowski, A.F. Newcomb. & W.W Hartup (Eds), *The Company They Keep: Friendship in Childhood and Adolescence* (pp. 158-185). Cambridge: Cambridge University Press.

Buhrmester, D. & Carberry, J. (1992). Daily Patterns of Self Disclosure an Adolescent Adjustment. *Paper Presented at the Biennial Meeting of the Society for Research on Adolescence*. Washington, D.C.

Buhrmester, D., & Furman, W. (1987). The Development of Companionship and Intimacy. *Child Development*, 58, 1101- 1113.

Bukowski, W. M., Hoza, B. & Boivin, M. (1994). Measuring Friendship Quality during Pre and Early Adolescence: The Development and Psychometric Properties of the Friendship Qualities Scale. *Journal of Social and Personal Relationships*, 11, 471-484.

Bukowski, W. M., Hoza, B. & Boivin, M. (2007). *Friendship Quality Scale, Version 4.1*. Sent to E. Galanaki.

Bukowski W.M., Newcomb A.F., Hartup W.W., (1996). Friendship and its Significance in Childhood and Adolescence: Introduction and Comment. In W. M. Bukowski, A.F. Newcomb. & W.W Hartup (Eds), *The Company They Keep: Friendship in Childhood and Adolescence* (pp.1-15). Cambridge: Cambridge University Press.

- Bukowski, W. M., Newcomb, A.F. & Hartup W.W. (2001). (Eds), *The Company They Keep: Friendship in Childhood and Adolescence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bukowski, W.M. & Adams R. (2005). Peer Relationships and Psychopathology: Markers, Moderators, Mediators, Mechanisms and Meanings. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 34, 3-10.
- Burlingham, D. & Freud, A. (1944). *Infants Without Families*. London: Allen & Unwin.
- Cassidy, J. & Kobak, R. (1988). Avoidance and its Relation to Other Defensive Processes. In J. Belsky & T. Neworski (Eds.), *Clinical Implications of Attachment* (pp.300-323). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cause, A.M., (1986). Social Networks & Social Competence: Exploring the Effects of Early Adolescent Friendships. *American Journal of Community Psychology*, 14, 607- 628.
- Cauze, C., Bukowski, W., Aquan-Assee, J., & Sippola, L. (1996). Interactions Between Family Environment and Friendship and Associations with Self-Perceived Well- Being During Adolescence. *Child Development*, 67, 2201-2216.
- Chung, T., & Asher, S. R. (1996). Children' s Goals and Strategies in Peer Conflict Situations. *Merrill- Palmer Quarterly*, 42, 125- 147.
- Clark, M.L. & Ayers, M. (1993). Friendship Expectations and Friendship Evaluations. Reciprocity and Gender Effects. *Youth & Society*, 24, 3, 299-313.
- Clark- Lembers, D.C., Lembers, J.D. & Ho, C. (1991). Early, Middle and Late Adolescents; Perceptions of their Relationships with Significant Others. *Journal of Adolescent Research*, 6, 296-315.
- Crick, N. R., & Bigbee, M. A. (1998): Relational and overt forms of peer victimization: a multiinformant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66, 337-347.
- Erikson, E.H. (1950). *Childhood and Society*. New York:Norton.
- Fehr, B. (1996). *Friendship processes*. London, Sage.
- Field, T. (1984). Separation Stress of Young Children Transferring to New Schools. *Developmental Psychology*, 20, 786-792.
- Freud, S. (1949). *An outline of psychoanalysis*. New York: Norton.

Furman, W. (1996). The Measurement of Friendship Perceptions: Conceptual and Methodological Issues. In W. M. Bukowski, A.F. Newcomb & W.W Hartup (Eds.), *The Company They Keep: Friendship in Childhood and Adolescence* (pp. 41-65). Cambridge: Cambridge University Press.

Furman, W., & Bierman, K.L. (1984). Children's Conceptions of Friendship: a Multimethod Study of Developmental Changes. *Developmental Psychology*, 20, (5), 925-931.

Furman, W. & Buhrmester, D. (1992). Age and Sex Differences in Perceptions of Networks of Personal Relationships. *Child Development*, 63(1), 103-115.

Goncu, A., (1993). Development of intersubjectivity in the dyadic play of preschoolers. *Early Childhood Research Quarterly*, 8, 99- 106.

Gottman, J.M. (1983). How Children become Friends. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 48, 1-86.

Hartup, W.W. (1983). Peer Relations. In E. M. Hetherington (Ed.), & P. H. Mussen (Series Ed.), *Handbook of Child Psychology, Vol.4, Socialization, Social Development, and Personality* (pp. 103-196). New York: Wiley.

Hartup, W.W. (1989). Social Relationships and their Developmental Significance. *American Psychologist*, 44, 120-126.

Hartup, W.W. (1993). Adolescents and their Friends. *New Directions for Child Development*, 60, 3-22.

Hartup, W.W. (1996). Cooperation, Close Relationships and Cognitive Development. In W. M. Bukowski, A.F. Newcomb & W.W Hartup (Eds.), *The Company They Keep: Friendship in Childhood and Adolescence* (pp. 213-236). Cambridge: Cambridge University Press.

Hartup, W.W., French, D.C., Laursen, B., Johnston, M.K. & Ogawa, J.R. (1993). Conflict and Friendship Relations in Middle Childhood: Behavior in a Close- Field Situation. *Child Development*, 64, 445-454.

Hays, R. B.(1988). *Friendship*. New York: S.W. Duck Edition.

Howes, C. (1983). Patterns of Friendship. *Child Development*, 54, 1041-1053.

Howes, C. (1988). Peer Interaction of Young Children. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 53, 1-92.

Howes, C. (1996). The Earliest Friendships. In W. M. Bukowski, A.F. Newcomb & W.W Hartup (Eds.), *The Company They Keep: Friendship in*

Childhood and Adolescence (pp. 66-86). Cambridge: Cambridge University Press.

Howes, C., & Matheson, C.C. (1992). Sequences in the Development of Competent Play with Peers: Social and Social- Pretend. *Developmental Psychology*, 28, 961-974.

Kohlberg, L. (1976). The Study of Moral Development. In T. Lickona, *Moral Development and Behavior*. New York: Holt, Rinehart and Wiston.

Ladd, G. W. (1990). Having Friends, Keeping Friends, Making Friends, and Being Liked by Peers in the Classroom: Predictors of Children's Early Adjustment. *Child Development*, 61, 1081-1100.

Ladd, G.W. (1999). Peer Relationships and Social Competence during Early and Middle Childhood. *Annual Review of Psychology*, 50, 333- 359.

Ladd, G.W. & Kochenderfer B. J. (1996). Linkages between Friendship and Adjustment During Early School Transitions. In W. M. Bukowski, A.F. Newcomb & W.W Hartup (Eds), *The Company They Keep: Friendship in Childhood and Adolescence* (pp. 322-345). Cambridge: Cambridge University Press.

Lansford, J. E. & Parker, J. G. (1999). Children' s Interactions in Triads: Behavioral Profiles and Effects of Gender and Patterns of Friendships Among Members. *Developmental Psychology*, 35, 80- 93.

Laursen, B. (1993). Conflict Management among Close Peers. In B. Laursen (Ed.), *Close Friendships in Adolescence*. (pp. 39-54). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Laursen, B. & Collins, W.A. (1994). Interpersonal Conflict During Adolescence. *Psychological Bulletin*, 115, 197- 209.

Leaper, C. (1991). Influence and Involvement in Children's Discourse: Age, Gender and Partner Effects. *Child Development*, 62, 797- 811.

Macobby, E.E. (1990). Gender and Relationships: A Developmental Perspective. *American Psychologist*, 45, 513- 520.

Masten, A.S., (2005). Peer Relationships and Psychopathology in Developmental Perspective: Reflections on Progress and Promise. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 34, 87- 92.

Mead, G. (1962). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.

- Miller, P.M., Danaher, D.L. & Forbes, D. (1986). Sex- Related Strategies for Coping With Interpersonal Conflict in Children Aged Five- Seven. *Developmental Psychology*, 22, 543-548.
- Morison, P. & Masten, A.S. (1991). Peer Reputation in Middle Childhood as a Predictor of Adaption in Adolescence: a seven year follow- up. *Child Development*, 62, 991-1007.
- Nagle D.W., Erdley, C.A., Newman, J.E., Mason, C.A. & Carpenter, E.M., (2003). Popularity, Friendship Quantity And Friendship Quality: Interactive Influences on Children' s Loneliness and Depression. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 32, 555-564.
- Newcomb, A.F. & Bagwell, C.L. (1996). The Developmental Significance of Children's Friendship Relations. In W. M. Bukowski, A.F. Newcomb & W.W Hartup (Eds.), *The Company They Keep: Friendship in Childhood and Adolescence* (pp. 289-321). Cambridge: Cambridge University Press.
- Papastathopoulos, S. & Kugiumutzakis, G. (2007). The Intersubjectivity of Imagination: The Special Case of Imaginary Companions. In S. Braten (ed), *On Being Moved: From Mirror Neurons to Empathy* (pp. 219-233). Amsterdam: John Benjamins.
- Parker, J.G. & Asher, S.R. (1993) Friendship and Friendship Quality in Middle Childhood: Links with Peer Group Acceptance and Feelings of Loneliness and Social Dissatisfaction. *Developmental Psychology*, 29, (4), 611-621.
- Parke, R. & Ladd, G. (1992). *Family- Peer Relationships: Models of Linkage*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Pellegrini, A.D. & Blatchford, P. (2000). *The Child at School: Interactions With Peers and Teachers*. London: Arnold, 2000.
- Piaget, J. (1965). *The Moral Judgment of the Child*. New York: Free Press.
- Putallaz, M. (1987). Maternal Behavior and Children' s Sociometric Status. *Child Development*, 54, 1417-1426.
- Rawlings, W.K. (1992). *Friendship Matters: Communication, Dialectics and the Life Course*. New York: Aldine De Gruyter.
- Rizzo, T.A. (1988). The Relationship between Friendship and Sociometric Judgments of Peer Acceptance and Rejection. *Child Study Journal*, 18, 161-191.
- Rose, A. J. & Asher, S. R. (1999). Children' s Goals and Strategies in Response to Conflicts Within a Friendship. *Developmental Psychology*, 35, 69-79.

- Rubin, K.H., Bream, L.A. & Rose- Krasnor, L. (1991). Social Problem Solving and Aggression in Childhood. In D. Pepler & K.H. Rubin (Eds.), *The Development and Treatment of Childhood Aggression*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Rubin, K., Bukowski, W. & Parker, J. (1998). Peer Interactions, Relationships and Groups. In W. Damon & N. Eisenberg, (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Vol.3. Social, Emotional and Personality Development* (5th Ed.) (pp. 621-700). New York: Wiley.
- Savin- Williams, R.C., & Berndt, T. J. (1990). Friendships and Peer Relations During Adolescence. In S.S. Feldman & G. Eliot (Eds.), *At the Threshold: The Developing Adolescence*. (pp. 277- 307). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Seiffge- Krenke, I. (2000). Diversity in Romantic Relationships of Adolescents with Varying Health Status: Links to Intimacy in Close Friendships. *Journal of Adolescent Research*, 15, 611- 636.
- Selman, R. (1980). *The Growth of Interpersonal Understanding*. New York: Academic Press.
- Shechtman, Z., Freidman, Y., Kashti, Y., Sharabany, P. (2002). Group counseling to enhance adolescents' close friendships. *International Journal of Group Psychotherapy*, 52, 537-553.
- Sheldon, A. (1990). Pickle Fights: Gendered Talk in Preschool Disputes. *Discourse Processes*, 13, 5- 31.
- Slomkowski, C.L. & Killen, M. (1992). Young Children' s Conceptions of Transgressions with Friends and Nonfriends. *International Journal of Behavioral Development* 15, 247-258.
- Smollar, J. & Youniss, J. (1982). Social Development through Friendship. In K.H. Rubin & H. S. Ross (Eds.), *Peer Relationships and Social Skills in Childhood*. New York: Verlag.
- Sroufe, L.A (1983). Infant – Caregiver Attachment and Patterns of Adaption in Preschool: The Roots of Maladaptation and Competence. In M. Perlmutter, *Minnesota Symposia in Child Psychology*, Vol.16, Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Stern, D.N. (1985). *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. New York: Basic Books.

Stormshack, E.A, Bierman, K.L, Bruschi, C. & Dogde, K.A., Coie, C. & Conduct Problems Prevention Research Group (1999). *Child Development*, 70, 169- 182.

Sullivan, H. S. (1953). *The Interpersonal Theory of Psychiatry*. New York: Norton.

Tannen, D. (1990). *You just don' t understand*. New York: Ballantine.

Thorne, B. (1993). *Gender Play: Girls and Boys in School*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.

Trevarthen, C. (1979). Communication and Cooperation in Early Infancy: A Description of Primary Intersubjectivity. In M. Bullowa (Ed.), *Before Speech* (pp. 321-347). N. Y.: Cambridge University Press.

Trevarthen, C. (1986). Development of Intersubjective Motor Control in Infants. In M. G. Wade and H. T. A Whiting (Eds.), *Motor Development in Children: Aspects of Coordination and Control* (pp.209-261). Dordrecht, The Netherlands: Martinus Nijhoff.

Trevarthen, C. (1998). The Concept and Foundations of Infant Intersubjectivity. In S. Braten (Ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (pp.15-46). Cambridge: Cambridge University Press.

Trevarthen, C. (2005). Action and Emotion in Development of the Human Self, its Sociability and Cultural Intelligence: Why Infants have Feelings like Ours. In J. Nadel & D. Muir (Eds.), *Emotional Development* (pp.61-91). Oxford: Oxford University Press.

Trevarthen, C. & Hubley, P. (1978). Secondary Intersubjectivity: Confidence Confiding and Acts of Meaning in the First Year. In A. Lock (Ed.), *Action, Gesture and Symbol: The Emergence of Language* (pp.183-230). London: Academy Press.

Youniss, J. (1980). *Parents and Peers in Social Development: A Sullivanian Perspective*. Chicago: University of Chicago Press.

Wiener, J. & Schneider, B.H.(2002). A Multisource Exploration of the Friendship Patterns of Children with and without Learning Disabilities. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30 (2), 127-141.